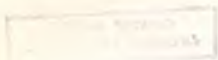

ԱՐՅԱՅԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

АРЦАХСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

ՊԵՏԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ

УЧЕННЫЕ ЗАПИСКИ

2/2008

Արցախի պետական համալսարան
Арцахский государственный университет

Գիտական տեղեկագիր
Ученые записки

2 (18)
2008

Ստեփանակերտ
Степанакерт

Հրատարակվում է 1998թ.

Издается с 1998г.

Խմբագրական կոլեկտիվ

Ղաթայան Ա.Վ. (գլխավորագիր), Աբրահամյան Ա.Ն., Աղալովյան Լ.Ա., Ավանեսյան Վ.Գ., Արամյան Կ.Ս., Բալայան Վ.Ռ., Գուլյան Ա.Ա., Խանյան Ս.Ա. (պատ. քարտուղար), Խաչատրյան Վ.Ռ., Խաչատրյան Ա.Մ., Հակոբյան Գ.Ա., Հայրապետյան Լ.Ա., Հարությունյան Գ.Տ., Հովսեփյան Ռ.Վ., Ղուկասյան Ա.Ա., Սարտիրոսյան Ռ.Մ., Միրզոյան Վ.Ս., Մխիթարյան Ա.Մ., Ներսիսյան Կ.Ա., Պետրոսյան Ս.Կ., Սարգսյան Ա.Յու., Սիմոնյան Ա.Տ., Սովաթյան Յու.Մ.:

Редакционная коллегия

Дадаян С.В. (гл.редактор), Абрамян А.Н., Аванесян В.Г., Агаловян Л.А., Айрапетян Э.А., Акопян Г.А., Арамян К.С., Арутюнян Г.А., Балаян В.Р., Гукасян А.А., Гулян А.А., Мартиросян Р.М., Мирзоян В.С., Мхитарян А.М., Нерсисян К.А., Осипян Р.В., Петросян С.К., Саркисян А.Ю., Симонян А.Г., Суварян Ю.М., Ханян С.А. (отв. секретарь), Хачатрян В.Р., Хачатрян А.М.

Արցախի պետական համալսարանի հրատարակչություն
Издательство Арцахского госуниверситета

ОБ ОСЦИЛЛЯЦИИ РЕШЕНИЙ УРАВНЕНИЯ РИККАТИ

Г. Г. Саакян

Рассматривается следующее уравнение

$$u' - p(t)u^2 + q(t)u = 0, \quad (1)$$

известное в теории обыкновенных дифференциальных уравнений как уравнение Риккати, где $p(t), q(t)$ - действительные функции, определенные и непрерывные на отрезке $[a, b]$.

Известно (см., например, [1]), что рассматриваемое уравнение в общем случае не сводится к квадратурам. В связи этим, представляет интерес исследование различных свойств его решений, и, в частности, такого, как осцилляция (колебание).

Для дальнейшего изложения нам понадобится следующая теорема (см. [2])

Теорема 1. Если в системе

$$\begin{cases} y_1' + p(t)y_2 = 0, \\ y_2' + q(t)y_1 = 0, \end{cases}$$

$p(t)q(t) < 0$, и длина отрезка $[a, b]$ больше или равна $\frac{2\pi}{m}$, где

$$m^2 = \min_{a \leq t \leq b} |p(t)|, \quad n^2 = \min_{a \leq t \leq b} |q(t)|, \quad m > 0, \quad n > 0,$$

то по крайней мере одна из компонент решения этой системы является на отрезке $[a, b]$ осциллирующей.

Предположим, что в уравнении (1) $p(t)q(t) < 0$, а $u(t)$ - произвольное нетривиальное решение уравнения (1). Примем

$$y_1(t) \equiv C e^{-\int_{t_0}^t p(t)u(t)dt}$$

где C - отличная от нуля, произвольная постоянная, а t_0 - произвольная точка из отрезка $[a, b]$. Нетрудно убедиться в том, что $y_1(t)$ является общим решением следующего линейного однородного уравнения

$$y' + p(t)u(t)y = 0. \quad (2)$$

Далее, примем

$$y_2(t) \equiv u(t)y_1(t). \quad (3)$$

В этом случае, учитывая соотношения (2) и (3), получим, что

$$y_1'(t) + p(t)y_2(t) \equiv 0 \quad (4)$$

и

$$u(t) \equiv \frac{y_2(t)}{y_1(t)}. \quad (5)$$

Так как $u(t)$ по предположению является решением уравнения (1), то, согласно соотношению (5), будет иметь место тождество

$$\left(\frac{y_2(t)}{y_1(t)}\right)' - p(t)\left(\frac{y_2(t)}{y_1(t)}\right) + q(t) \equiv 0 \quad (6)$$

или

$$\frac{y_2'(t)y_1(t) - y_1'(t)y_2(t)}{y_1^2(t)} \equiv p(t)\frac{y_2'(t)}{y_1'(t)} - q(t).$$

С учетом соотношения (4), будем иметь

$$\frac{y_2'(t)y_1(t) + p(t)y_2^2(t)}{y_1^2(t)} - p(t)\left(\frac{y_2(t)}{y_1(t)}\right)' + q(t) \equiv 0$$

или

$$y_2' + q(t)y_1 \equiv 0.$$

Из полученного тождества и соотношения (4) будет следовать, что $\bar{y}(t) = \begin{pmatrix} y_1(t) \\ y_2(t) \end{pmatrix}$ является решением системы

$$\begin{cases} y_1' + p(t)y_2 = 0, \\ y_2' + q(t)y_1 = 0. \end{cases} \quad (7)$$

Относительно этой системы имеют место условия теоремы 1. Применяв ее, а также учитывая, что функция $y_1(t)$ не имеет нулей, получим, что функция $u(t)$ является колеблющейся. Обобщив вышеизложенное, получим, что верна

Теорема 2: Если в уравнении (1) $p(t)q(t) < 0$, и длина отрезка $[a, b]$ больше или равна $\frac{2\pi}{mn}$, где

$$m^2 = \min_{a \leq t \leq b} |p(t)|, \quad n^2 = \min_{a \leq t \leq b} |q(t)|, \quad m > 0, \quad n > 0,$$

то решения уравнения (2) на отрезке $[a, b]$ являются осциллирующим.

Ամփոփում

Աշխատանքում դիտարկվում է

$$u' - p(t)u^2 + q(t)u = 0,$$

Ռիկատիի հավասարումը, որտեղ $p, q \in C[a, b]$: Ապացուցվում է թնորեն դիտարկվող հավասարման լուծումների օսցիլյացիայի մասին այն ենթադրությամբ, որ $p(t)q(t) < 0$:

Լիտերատրա

- Ն.Գ. Ղազարյան, Ա.Ն. Հովհաննիսյան, Տ.Ն. Հարությունյան, Գ.Ա. Լյարապետյան: Մոփորական դիֆերենցիալ հավասարումներ: Երևան, 2002:
- Г.Г. Саакян, Об осциллирующих решениях одной задачи с линейной однородной системой двух дифференциальных уравнений первого порядка, Ученые записки АргУ, 1(14), 2007.

ԱրԴԱ, կաֆեդրա կիրառական մաթեմատիկայի և ինֆորմատիկայի

**НОВЫЙ УРОВЕНЬ ТЕНЗОЧУВСТВИТЕЛЬНОСТИ КОНТАКТОВ
МЕТАЛЛ-ПОЛУПРОВОДНИК, РЕАЛИЗОВАННЫЙ НА p-Ge.**

М.М.Андреасян, А.М.Минасян, М.В.Минасян

На германии p-типа выявлены участки N-ВАХ при обеих полярностях напряжения смещения МП-контактов и средних давлениях в них порядка 10^8 Па. Температурные условия комнатные. Достижение N-образности ВАХ индицируется повышенным уровнем тензочувствительности тока и его вступлением в характерный генерационный режим.

Барические изменения собственной проводимости и изменения в структуре зон вызывали интерес в контексте материаловедения и теории полупроводников еще до появления технологии p-n-переходов [1-3]. Было установлено, что в системе энергетических уровней кристаллической решетки типа алмаза ширина запрещенной зоны E_g между валентной зоной и зонами проводимости претерпевает определенные изменения с уменьшением межатомных расстояний. К примеру, для монокристаллического германия всестороннее объемное сжатие увеличивает энергетический разрыв между потолком валентной зоны и нижней зоной проводимости [4], хотя оказалось, что это утверждение следует отнести к области умеренных давлений и может смениться на обратное, если сжатие будет сильно увеличено [5]. Ниже, посредством рис.1, иллюстрирован ход изменения E_g для Ge и Si для области давлений 0—100 кбар [5,6]. Начальный рост E_g в случае германия происходит с крутизной $7.5 \cdot 10^{-3}$ эВ.кбар⁻¹, в то время как в Si имеет место уменьшение E_g с крутизной $2 \cdot 10^{-3}$ эВ.кбар⁻¹. В области $P_1 \sim 50$ кбар рост E_g германия приостанавливается и при более высоких значениях давления наблюдается спад с такой же крутизной, как в Si.

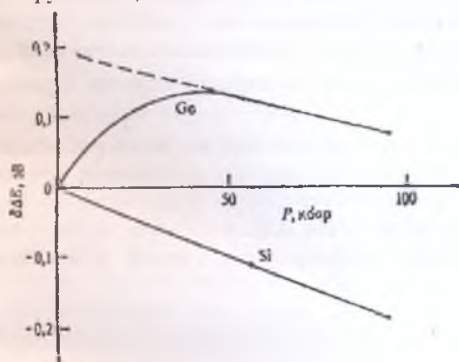

Рис.1. Изменение ширины E_g запрещенной зоны Ge и Si в зависимости от гидростатического давления P ; $1 \text{ кбар} = 0,1 \text{ ГПа}$ [5].

Обрисованная картина обусловлена различным поведением минимумов при $\vec{k} = 0$ и в направлениях $\langle 111 \rangle$ и $\langle 100 \rangle$, что было обнаружено в затруднительных экспериментальных условиях высокого гидростатического давления, а само измерение изменений E_g (путем прослеживания собственной проводимости) требовало относительно высоких температур. Даже пример узкозонного InSb в этом отношении показателен: Кейс [7] показал, что при 85°C увеличение гидростатического давления в пределах от нуля до 12 кбар приводит к быстрому падению электропроводности образца p- InSb ($N_a = 10^{17} \text{ см}^{-3}$), в то время как при 0°C она остается почти постоянной. Это показывает, что при 85°C и нулевом давлении проводимость является собственной, так что изменение ее большей частью обусловлено изменением E_g при изменении давления, тогда как при 0°C проводимость оказывается примесной и обусловленной в основном наличием ионизированных акцепторов [6].

На альтернативную возможность, упрощающую экспериментальные условия, указал Шокли [3], исходя из создаваемой теории p-n-переходов: сопротивление перехода должно сильно

зависеть от E_g и, следовательно, от давления даже при комнатной температуре. Экспериментальной проверке этого положения собственно и была посвящена работа [4]. За нею последовало много других исследований, отчасти имевших прикладные цели.

Практический выход подобных исследований сводится к обнаружению высоких и стабильных показателей $\left(\frac{\Delta I}{\Delta P}\right)_{U,T}$ или $\left(\frac{\Delta I}{\Delta F}\right)_{U,T}$, т.е. подходящего параметра, характеризующего

тензочувствительность. Последняя форма записи, а именно $\left(\frac{\Delta I}{\Delta F}\right)_{U,T=const}$, предполагает, что

давление прикладывается к структуре (р-п-переходу, Шоттки контакту и т.д.), путем местного силового нагружения при фиксированных электрическом смещении и температуре. Пример так называемого локального придавливания мы приводим на рис.2, следуя работе [8].

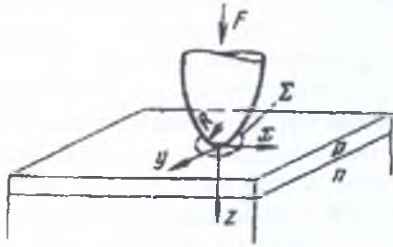

Рис.2. Локальное придавливание р-п-перехода под полусферическим кончиком металлического индентора [8].

Ранние исследования характеристик р-п- переходов под локальным давлением обобщены в [9,10]. Чувствительности токов к механическим усилиям и технологии их достижения, раскрываемые в этих работах, могли быть легко переняты и использованы при приборных реализациях. Но практика тензоэффектов в дальнейшем обогатилась, были раскрыты новые возможности.

В работах [11-13], посвященных условиям токопрохождения в так называемых прижимных германиевых диодах, сообщалось о появлении необыкновенно высокой тензочувствительности. Она достигается при сильной локализации поля механических напряжений в приповерхностной области полупроводника, приводящей к N-образности обратных ВАХ диодов с высокоомной базой n-типа. Диапазон давлений, обеспечивающих отрицательное дифференциальное сопротивление, невелик, но предельно высоко среднее значение механических напряжений на контакте: $P_{ср} \approx (5 \div 6) \cdot 10^9$ Па. Считается, что при нем все еще сохранен упругий характер вызываемых деформаций.

Если последовательно с диодом в цепи задействована активная нагрузка, то для реализации высокой тензочувствительности не требуется обязательного прохождения нагрузочных прямых через области ОДП на ветвях ВАХ. Для датчиков механического усилия измерительного типа даже более удобно, чтобы нагрузочные прямые пересекали ветви ВАХ в областях «плато», как это иллюстрировано на рис.3. При регистрации малого вибрационного сигнала нелинейные искажения окажутся минимальны.

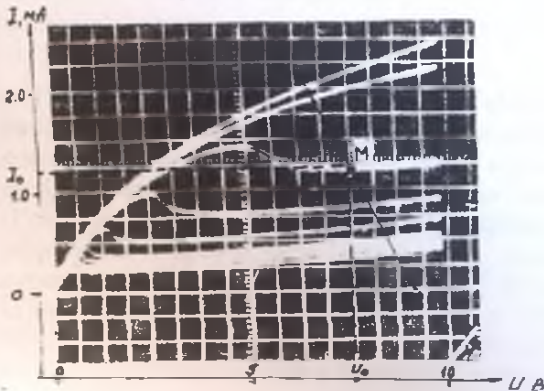

Рис.3. Ход обратных ВАХ и положение нагрузочной прямой. Рабочая точка $M(U_0, I_0)$ выбрана в области плато. Отдельной ветви соответствует фиксированное значение силы F_1 .

При работе с подобными диодами, нами зарегистрированы как $I(U)$ семейства N-образных обратных ВАХ, так и соответствующие $I(F)_L$ сила-токовые характеристики. В подходящей области сил крутизна последних могла превышать 1мА/сН (кривая 4 на рис.4).

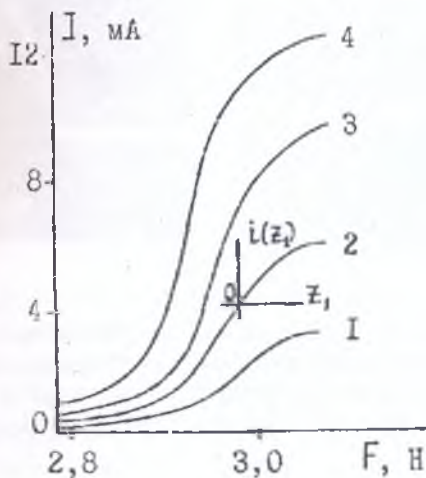

Рис.4. $I(F)$ характеристики прижимного диода с неоднородной базой при фиксированных напряжениях смещения, равных: 1-5В, 2-10В, 3-15В, 4-20В.

В данной работе наша цель – проиллюстрировать достигаемый уровень тензочувствительности тока в присутствии N-образных участков на ВАХ, по мере пересвода рабочей точки (точка М, рис.3) в направлении все увеличивающихся напряжений смещения, т.е. на всем участке смещений – от области появления ОДП на данной ветви ВАХ и до достижения пробойной области. Вообще говоря, мы не исключаем в этом смысле и области ограниченных пробоев, а также другие области, потенциально допускающие нарастание флуктуаций.

Индикация требуемого уровня тензочувствительности будет отражена в появлении автоколебаний тока, в предположении, что в диоде, имеющем акустическую колебательную степень свободы, может быть достигнута необходимая для этого компенсация механических потерь. При заданном среднем смещении U_0 , модуляция тока диода, происходящая в такт с некоторым механическим (акустическим) возмущением, будет сопровождаться также модуляцией мощности, отбираемой от источника. Не вдаваясь в детали преобразований, можно ожидать, что это принесет в акустическую степень свободы либо дополнительный декремент, либо инкремент, тем большие, чем сильнее тензочувствительность. Затухание начального акустического возмущения, вполне естественное для обесточенного диода, в данном случае, благодаря подпитке от источника тока, может смениться усилением. А достижение стационарных автоколебаний будет обеспечено подходящей фазой и интенсивностью энергопоступлений [14]. Это означает, что, вообще говоря, критичны и знак, и уровень тензочувствительности, а искусственное понижение добротности диодной системы потребует более высокого уровня тензочувствительности. В случае недостижимости требуемого нового уровня, конечно, самовозбуждение невозможно.

Для иллюстрации последних утверждений можно сослаться на рис.5,6, полученные при исследовании зарождающихся вибросмещений небольшой по размерам стальной консоли, через которую осуществлялся прижим германиевого диода. В нем базовым кристаллом служит ГЭС-1, $\langle 111 \rangle$.

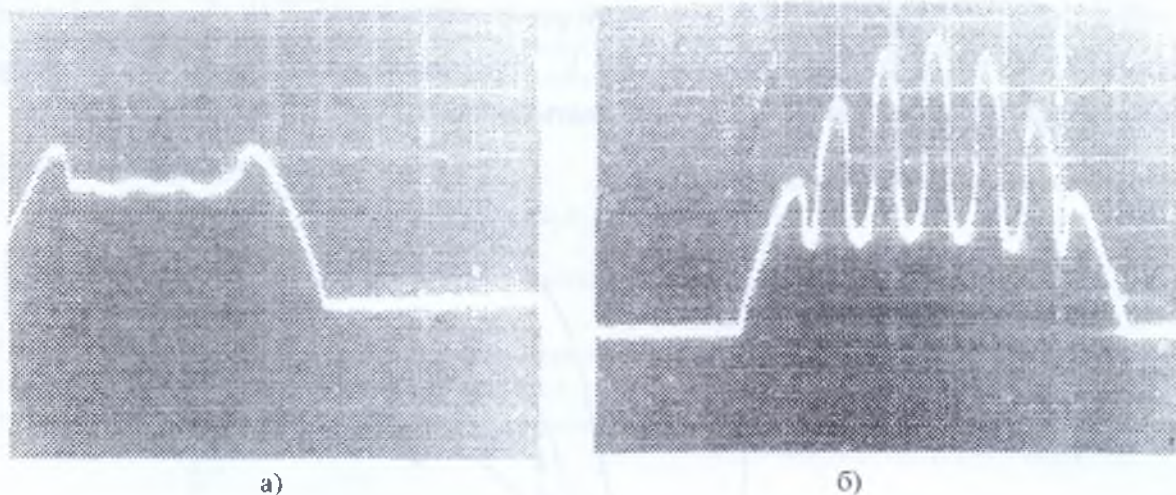

Рис. 5, а,б. Осциллограммы тока германиевого прижимного диода при запирающем полусинусоидальном импульсе напряжения. Обеспечены необходимый статический прижим и амплитуды импульсного напряжения, пороговые для зарождения осцилляций на плато обратного тока (срединные участки осциллограмм).

Ниже, в случае рис.6, акустическая добротность предыдущей системы понижена из-за нагружающего диод звукоснимателя в канале непосредственной записи вибросмещений (второй луч осциллографа).

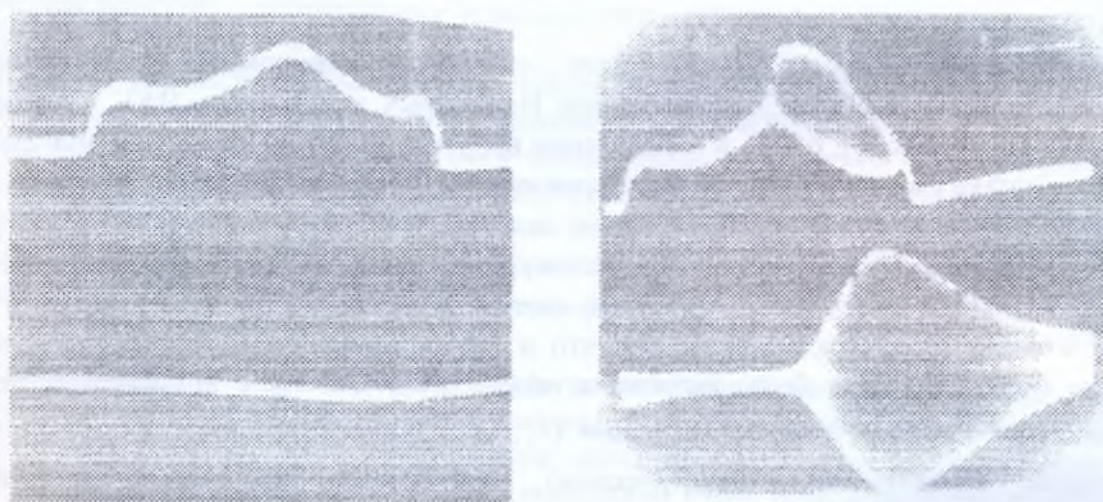

Рис.6. Ток диода (верхний луч) и сигнал вибросмещений (нижний луч) при полусинусоидальном (запирающем) импульсе напряжения, с амплитудой, близкой к пробойной [14].

Новые условия привели к тому, что инкремент появляется лишь по достижении предпробойных смещений, где велико не только U_0 , но, по-видимому, и $(\Delta/\Delta F)_{\text{кр}}$, т.е. значение чувствительности обратного тока диода к механическому усилию в контакте.

Конечно, тензочувствительности диодов в среднем больше при больших напряжениях (что согласуется с рис.3), но зарождение колебаний в случае рис.6 могло быть стимулировано еще и близостью пробоя, из-за флуктуационных особенностей такого режима.

К области пробоя имеют отношение и иллюстрации рис.7, показывающие, что характеристики германиевого прижимного диода необычны и в области больших запирающих напряжений. Говоря о возможном задействовании области ограниченных пробоев, мы подразумеваем именно область восходящих значений токов, быстро (т.е. при небольшом приращении напряжения), переходящих в насыщение.

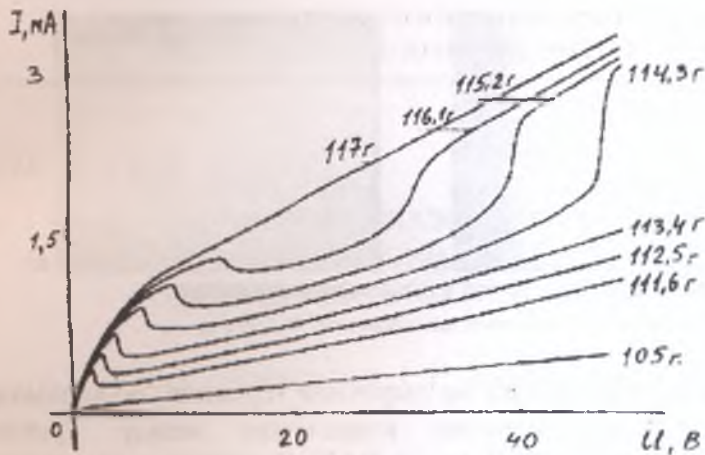

Рис. 7. Семейство обратных вольтамперных характеристик прижимного диода на кристалле германия марки ГЭС-10. Радиус закругления стального индентора в области контакта с кристаллом около 70 мкм. Температура 25°C. Цифры на кривых обозначают силы прижима [15].

Выше мы всюду имели дело с диодами на кристаллах германия электронной проводимости ($N_D \leq 10^{17} \text{ см}^{-3}$), испытываемых при $T_0 \sim 300 \text{ К}$. Что же касается аналогичных диодов с базовыми кристаллами р-типа, то для них ранее уже были известны сходные обратные характеристики, но с более слабым насыщением. В работе [16], откуда заимствованы данные рис. 8, утверждается, что такие характеристики наблюдаются (в отличие от структур на p-Ge) в области значительно больших токов, а стабильность их относительно низка.

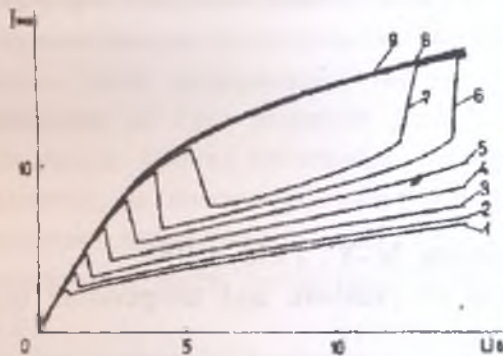

Рис. 8. Семейство обратных ВАХ прижимного диода на ГДГ-5 при силах прижима: 1-266.2, 2-269.3, 3-272.6, 4-274, 5-276.4, 6-277.5, 7-278.6, 8-279.7, 9-280.8 гр [16].

Сохраняя оговоренный выше подход к оценке достижимых тензочувствительностей, и в случае p-Ge мы снова заинтересовались возможностью реализации акустоэлектрических осцилляций. Рис 9 иллюстрирует полученную нами ВАХ обратносмещенного МП контакта на кристалле ГДГ-1 <111> в области относительно малых токов. Видно, что на заснятой ветви присутствует слабовыраженная N-образность (а, б), и одновременно стали возможны автоколебания (в, г). Как и в предыдущих подобных случаях, их период практически нечувствителен к электрическим параметрам цепи.

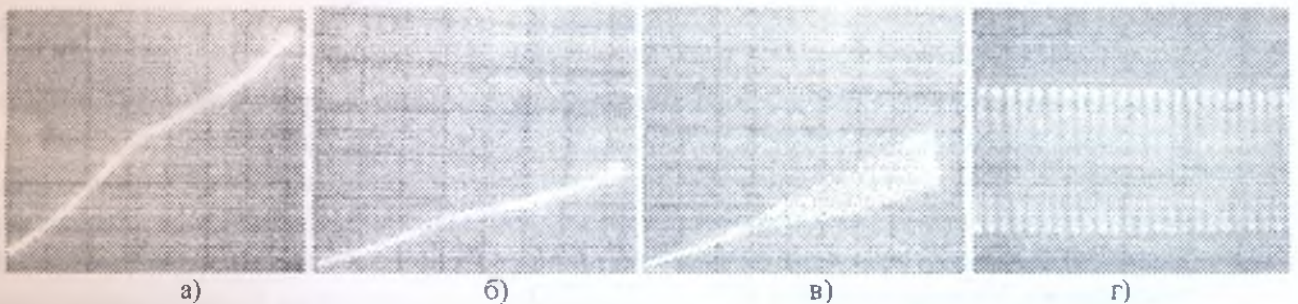

Рис. 9. $I - V$ характеристики с ОДП N-типа на обратной ветви. Цена деления по горизонтали 1В, по вертикали—1мА для (а) и 2мА для (б, в). База—Ge, ГДГ-1 <111>. В случае осциллограммы (г) питание подается от источника постоянного тока.

Меняя полярность напряжения, т.е. переходя на прямую ветвь, для дырочного же Ge мы снова зафиксировали ВАХ со слабовыраженной N-образностью и осцилляциями (рис. 10), имеющими уже упомянутый характер.

Рис. 10. Прямые ВАХ прижимного диода с базой из дырочного германия ($I_{\text{ДП}} = 5 < 111 >$) и самовозбуждение колебаний на частоте ≈ 330 Гц.

Подобные характеристики при прямых смещениях на дырочном германии, по-видимому, выявлены впервые. Они раскрывают определенную корреляцию между уровнем тензочувствительности структуры и присутствием ОДП на ее ВАХ. А именно, при разных проводимостях базовых кристаллов и при смене полярностей смещений, нами обнаружены не только N-образные участки на ВАХ, но и осцилляции тока, возможные лишь при высоких уровнях тензочувствительности.

Ամփոփում

Գերմանիումի p-տիպի վրա սենյակային ջերմաստիճանում բացահայտված են ՎԱՀ-երի N-տեղամասերի ուղիղ և հակառակ շերտի յարտմաների և 10^8 Պա կարգի տեղային ճնշումների տակ: ՎԱՀ-երի բերումը N-տեսքի հնարավոր է դարձնում հոսանքի թնկզոզգայունության ավելի բարձր մակարդակի և նոր՝ ինքնատատանողական պրոցեսի դիտում:

Լիտերատուրա

1. Miller P., Teylor J. Phys. Rev., 76, 179(1949).
2. Teylor J. Phys. Rev., 80, 919(1950).
3. Shockley W., Electrons and holes in semiconductors, N.-Y., 1950, p.309.
4. Hall H., Bardeen J., Pearson G., The effects of pressure and temperature on the resistance of p-n-junction in Ge, Phys. Rev., 84, 129(1951).
5. Slykhouse T.E., Drickamer H.G., Journ, Phys. Chem. Solids, 7, 210(1958).
6. Смит Р., Полупроводники, М., Мир, 1982, с. 508.
7. Keyes R.W. Phys. Rev., 99, 490(1955).
8. Полякова А.Л., Деформация полупроводников и полупроводниковых приборов, М., Энергия, 1979, с.97.
9. Rindner W. Resistance of elastically deformed shallow p-n-junction. J. Appl. Phys., 33, 8, (1962).
10. Wortman J.J., Hansen J.R., Burger R.M., Effect of mechanical stress on p-n-junction devices characteristics, J. Appl. Phys, 35, 2122 (1964).
11. Меликян Э.Г., Точечный германиевый диод с отрицательным сопротивлением N-типа, Радиотехника и электроника, 12, 1521, 1967.
12. Меликян Э.Г., Кечиев О.М., Высокочувствительный механоэлектрический преобразователь на германиевом локально-деформированном диоде, Метрология, 11,32 (1979).
13. Меликян Э.Г., О тензочувствительности локально деформированных неоднородных полупроводниковых структур, ФТП, 19, 913, 1985.
14. Минасян М.В. К природе акустоэлектрической неустойчивости в германиевом тензодиоде, Ученые записки ЕГУ, 2, 82, 1980.
15. Меликян Э.Г., Саакян К.Г., Бабаян Г.Г., Саркисян Р.Ц., Чувствительный к давлению германиевый точечный диод. Арм. ИНТИ. Инф. листок № 396. Ереван, 1967.
16. Бабаян Г.Г., Меликян Э.Г., Зависимость свойств неоднородно деформированных германиевых диодов от кристаллографической ориентации, Арм. ИНТИ, Инф. листок № 402, Ереван, 1972.

ЭНЕРГЕТИЧЕСКИЙ СПЕКТР И ВОЛНОВЫЕ ФУНКЦИИ
КВАНТОВОЙ ТОЧКИ С ОГРАНИЧИВАЮЩИМ
ТРЕХМЕРНЫМ ПОТЕНЦИАЛОМ ГИПЕРБОЛИЧЕСКОЙ ФОРМЫ

Աղ.Գ. Ալեքսանյան, Դ.Ր. Դձամալյան, Լ.Ր. Մինասյան, Դ.Տ. Նիկողոսյան

В работе вычисляются спектр и волновые функции квазичастиц в полупроводниковой квантовой точке в случае, когда ограничивающий потенциал аппроксимируется трехмерной гиперболической ямой. Выбор формы потенциальной ямы связан с тем, что в зависимости от различия постоянных решеток подложки и гетерослоя, характер переходной области между ними и ограничивающий потенциал КТ варьирует в определенных пределах.

1. Важными объектами исследования фундаментальной и прикладной физики твердого тела являются квазиуменьшенные гетероструктуры (массивы квантовых точек), в которых наблюдаются уникальные оптические и кинетические свойства, не характерные для массивных образцов. Процесс самоорганизованного формирования полупроводниковых квантовых точек (КТ) при молекулярно-пучковом росте напряженных гетеросистем осуществляется в полях упругих напряжений, возникающие за счет различия постоянных решеток подложки и гетерослоя. Технологии, использующие эффект спонтанной трансформации тонкого двумерного напряженного слоя, осажденного на поверхность материала с отличающейся постоянной решетки с образованием трехмерных наноструктур (КТ) за счет упругой релаксации деформации и условия эпитаксиального роста, определяют параметры КТ и характер их пространственного упорядочения [1], [2].

Для теоретического описания одноэлектронных состояний в КТ часто используется модель "жестких стенок" (сферически-симметричная потенциальная яма с бесконечно-высокими стенками).

Более строгий подход к форме удерживающего потенциала, основанный на самосогласованном решении уравнений Пуассона и Шредингера, показывает, что потенциал конфинемента достаточно близок параболической [3], [4].

Опираясь на такой вполне реалистической модели, удалось объяснить ряд экспериментов [5], получить аналитические выражения для магнитооптических характеристик комплексов КТ-«примесный центр», синтезированных в прозрачной диэлектрической матрице [4], и т.д.

Но часто, при исследовании поведения электронов в КТ, с необходимостью учета их отражения или просачивания в окружающую среду, возникает потребность видоизменения хода ограничивающего потенциала КТ, что повлияет на энергетический спектр носителей заряда [6]. Так что целесообразно исследование электронных состояний в микрокристалле, с учетом влияния его границ на эти состояния. Несомненный интерес представляет исследование спектров квазичастиц в полупроводниковой КТ, когда ограничивающий потенциал аппроксимируется трехмерной гиперболической ямой достаточно общего вида

$$U(r) = -\frac{U_0}{\operatorname{ch}^2 \alpha r} \quad (1)$$

где U_0 - амплитуда потенциала КТ, являющаяся эмпирическим параметром, α - варьируемый подгруппочный параметр, для оценивания которого можно воспользоваться соотношением неопределенностей. В данном случае оно имеет вид

$$P \cdot r_0 \sim \hbar,$$

где r_0 - радиус КТ, P - импульс носителя заряда. Исключив из очевидного соотношения

$$\frac{P^2}{m_{\text{э.в}}^*} - \frac{U_0}{ch^2 \alpha r_0} = 0,$$

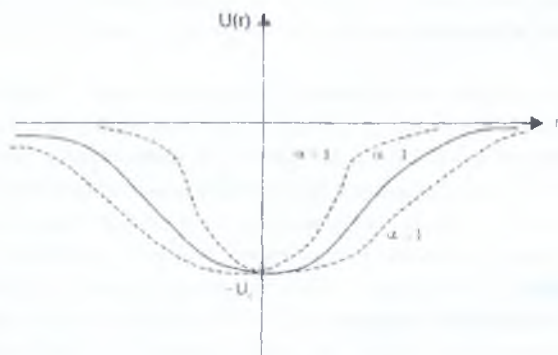
окончательно можно оценивать α

$$\frac{\hbar^2}{m_{\text{э.в}}^* \cdot r_0^2} = \frac{U_0}{ch^2 \alpha r_0}$$

В частности, при параметрах $r_0 \sim 100 \text{ \AA}$, $U_0 = 0.2 \text{ эВ}$, $m^* = 0.067 m_0$,

$$\alpha \sim 2 \cdot 10^6 \text{ см}^{-1}$$

Обоснованность подобного выбора потенциального профиля объясняется тем, что в зависимости от различия постоянных решеток подложки и гетерослоя, характер переходной области между ямой и ограничивающий потенциал КТ варьируется в определенных пределах.

В предлагаемой работе, в приближении эффективной массы, теоретически исследуются электронные состояния в КТ с ограничивающим потенциалом (1), в случае параболического закона дисперсии носителей заряда.

Таким образом считается выполняющейся такое физическое условие, когда геометрические размеры КТ намного превышают постоянной решетки кристалла КТ, т.е. полагается известным эффективную массу электрона (дырки) в КТ и равным ее значению в массивном образце.

Дальнейшие рассуждения, эквивалентные для электрона и дырки, проводятся на примере электрона.

2. Волновое уравнение Шредингера в однократно заполненной (электроном или дыркой) КТ имеет следующий стандартный вид,

$$-\frac{\hbar^2}{2m_c^*} \nabla^2 \psi(\vec{r}) + U(\vec{r})\psi(\vec{r}) = E\psi(\vec{r}) \quad (2)$$

Здесь m_c^* - эффективная масса носителя заряда, E - энергия ионизации в КТ, $U(\vec{r})$ - ограничивающий потенциал (1), создаваемый гетероструктурой. В матрице, окружающей КТ, $U(\vec{r})$ принимается равным нулю.

В сферической системе координат уравнение (2) преобразуется к виду

$$\frac{1}{r^2} \cdot \frac{\partial}{\partial r} \left(r^2 \frac{\partial \psi(r)}{\partial r} \right) + \frac{1}{r^2} \left[\frac{1}{\sin \theta} \cdot \frac{\partial}{\partial \theta} \left(\sin \theta \cdot \frac{\partial \psi(r)}{\partial \theta} \right) + \frac{1}{\sin^2 \theta} \cdot \frac{\partial^2 \psi(r)}{\partial \varphi^2} \right] + \frac{2m_c^*}{\hbar^2} (E - U(\vec{r}))\psi(\vec{r}) = 0 \quad (3)$$

В сферически симметричной яме с профилем (1) решения уравнения (3) ищем в виде

$$\psi(r, \theta, \varphi) = R_{n,l}(r) \cdot Y_{l,m}(\theta, \varphi), \quad (4)$$

где $Y_{\ell m}(\theta, \varphi)$ -нормированные шаровые функции, p_r -радиальное, l -орбитальное, m -магнитное квантовые числа

Радиальная волновая функция удовлетворяет уравнению:

$$\frac{d^2 R_{n,\ell}}{dr^2} + \frac{2}{r} \frac{dR_{n,\ell}}{dr} - \frac{\ell(\ell+1)}{r^2} R_{n,\ell} + \frac{2m^*}{\hbar^2} \left(E + \frac{U_0}{ch^2 \alpha r} \right) R_{n,\ell} = 0 \quad (5)$$

Очевидно, что уровни энергии носителя заряда вырождены по магнитному квантовому числу m с кратностью вырождения $(2\ell+1)$ при данном ℓ .

Преобразуем радиальное уравнение, вводя новую функцию

$$R_{n,\ell}(r) = \frac{\chi_{n,\ell}(r)}{r}, \quad (6)$$

которая удовлетворяет "одномерному" уравнению

$$\frac{d^2 \chi_{n,\ell}(r)}{dr^2} + \frac{2m^*}{\hbar^2} \left(E + \frac{U_0}{ch^2 \alpha r} - \frac{\hbar^2}{2m^*} \frac{\ell(\ell+1)}{r^2} \right) \chi_{n,\ell}(r) = 0 \quad (7)$$

Условие конечности $R_{n,\ell}(r)$ при $r=0$ приводит к краевому условию для функции $\chi_{n,\ell}(r)$:

$$\chi_{n,\ell}(r=0) = 0,$$

которая вместе с тем должна оставаться конечной и при $r \rightarrow \infty$.

3. В частном случае s -состояния с $\ell = m = 0$

$$\frac{d^2 \chi}{dr^2} + \frac{2m^*}{\hbar^2} \left(E + \frac{U_0}{ch^2 \alpha r} \right) \chi = 0 \quad (8)$$

Проделиав замену переменной [7]

$$y = thr, \quad (9)$$

где, при $0 < r < \infty$, $0 < y < 1$ и вводя обозначения

$$\mu = \sqrt{-\frac{2m^* E}{\hbar^2 \alpha^2}}, \quad \frac{2m^* U_0}{\alpha^2 \hbar^2} = \nu(\nu+1), \quad (10)$$

приходим к уравнению обобщенных функции Лежандра

$$(1-y^2) \frac{d^2 \chi}{dy^2} - 2y \frac{d\chi}{dy} + \left[\nu(\nu+1) - \frac{\mu^2}{1-y^2} \right] \chi = 0, \quad (11)$$

которое имеет следующие фундаментальные системы решений при $0 \leq y < 1$ [8]:

1) если $\nu \pm \mu \neq 0, \pm 1, \pm 2, \dots$, то линейно независимыми решениями (11) являются функции

$$P_\nu^\mu(y) = \frac{1}{\Gamma(1-\mu)} \left(\frac{1+y}{1-y} \right)^{\mu/2} F_2 \left(-\nu; \nu+1; 1-\mu; \frac{1-y}{2} \right),$$

$$Q_\nu^\mu(y) = \frac{\pi}{2 \sin \mu\pi} \left[P_\nu^\mu(y) \cos \mu\pi - \frac{\Gamma(\nu+\mu+1)}{\Gamma(\nu-\mu+1)} P_\nu^{-\mu}(y) \right],$$

которые, однако не удовлетворяют условию конечности при $y \rightarrow 1$ ($r \rightarrow \infty$);

2) если $\nu \pm \mu = 0, \pm 1, \pm 2, \dots$; $\mu \neq 0, \pm 1, \pm 2, \dots$, то линейно независимыми решениями уравнения (11) являются функции (сферические)

$$P_\nu^\mu(y) \text{ и } P_\nu^{-\mu}(y).$$

Условию конечности при $\gamma \rightarrow \infty$ ($y \rightarrow 1$) удовлетворяет решение

$$P_\nu^\mu(y) = \frac{1}{\Gamma(1+\mu)} \left(\frac{1-y}{1+y} \right)^{\mu/2} F_2 \left(-\nu; \nu+1; 1+\mu; \frac{1-y}{2} \right) \quad (12)$$

С учетом соотношения [8]

$$P_\nu^\mu(0) = 2^{-\mu} \pi^{-1/2} \cos[(\mu+\nu)\pi/2] \frac{\Gamma\left(\frac{1+\mu+\nu}{2}\right)}{\Gamma\left(\frac{\nu-\mu}{2}+1\right)}, \quad (13)$$

анализируем краевое условие (а) для решения (12), для которого

$$P_\nu^\mu(0) = 2^{-\mu} \pi^{-1/2} \cos[(\nu-\mu)\pi/2] \frac{\Gamma\left(\frac{1+\nu-\mu}{2}\right)}{\Gamma\left(1+\frac{\nu+\mu}{2}\right)}. \quad (14)$$

Условие (а) выполняется при $\nu - \mu = 2n + 1$,

из которого и оцениваются разрешенные значения энергии в яме. Здесь $n = n_r \geq 0$ радиальное квантовое число, определяющее число узлов радиальной части волновой функции $R_{n_r}(\gamma)$, при конечных r , т.е.

$$n = n_r = 0, 1, 2, \dots,$$

поскольку, с учетом обязательного условия $|E| < U_0$, имеем

$$\nu = -\frac{1}{2} + \sqrt{1 + \frac{2m_c^* U_0}{\alpha^2 \hbar^2}} > \sqrt{\frac{2m_c^* |E|}{\alpha^2 \hbar^2}} = \mu.$$

Таким образом энергетический спектр в гиперболической яме состоит из невырожденных уровней (не считая вырождение по магнитному квантовому числу)

$$E_{n_r} = -\frac{\alpha^2 \hbar^2}{8m_c^*} \left[-(4n_r + 3) + \sqrt{1 + \frac{8m_c^* U_0}{\alpha^2 \hbar^2}} \right]^2 \quad (15)$$

Для целочисленных значений $\nu = n$ и $\mu = m$ дифференциальное уравнение (11) (при $|\nu| > |\mu|$) имеет в качестве решений при соединенную функцию Лежандра [9]

$$P_n^m(y) = \frac{(-1)^m (2n-1)!}{(n-m)!} (1-y^2)^{m/2} y^{n-m} {}_2F_1 \left(\frac{m-n}{2}, \frac{m-n+1}{2}; \frac{1-n}{2}; \frac{1}{y^2} \right), \quad (16)$$

которая при $n = m + 1$ одновременно удовлетворяет условию конечности при $y \rightarrow 1$ ($\gamma \rightarrow \infty$) и краевому условию.

Т.е. в гиперболических ямах, параметры которых, в отличие от рассмотренного выше случая целочисленных μ и ν , удовлетворяют условию

$$\left(\frac{2m_c^* U_0}{\alpha^2 \hbar^2} = n(n+1) \right), \quad U_0 = \frac{\alpha^2 \hbar^2}{2m_c^*} n(n+1), \quad (17)$$

возможны связанные состояния (16) с

$$E_{n_r} = -\frac{\alpha^2 \hbar^2}{2m_c^*} (n-1)^2 = -\frac{\alpha^2 \hbar^2}{8m_c^*} \left[-3 + \sqrt{1 + \frac{8m_c^* U_0}{\alpha^2 \hbar^2}} \right]^2, \quad (18)$$

Число уровней (15) в яме с целочисленными ν конечно и определяется условием $\mu > 0$, т. е.

$$\mu = \nu - 2n_r - 1 > 0,$$

$$n_r < \frac{1}{2}(\nu - 1) = \frac{1}{4} \left(-3 + \sqrt{1 + \frac{8m_e^* U_0}{\alpha^2 \hbar^2}} \right) = n_0 \quad (19)$$

Сравнение с энергетическим спектром дискретных уровней одномерной гиперболической ямы [7], устанавливает следующее соответствие между квантовыми числами в обеих ямах:

$$2n_r^{(\text{трех})} + 1 = n_r^{(\text{одно})} \quad (20)$$

Из (19) очевидно, что связанные состояния в гиперболической яме могут образовываться лишь при условии $n_0 > 0$, т. е.

$$\frac{1}{4} \left(-3 + \sqrt{1 + \frac{8m_e^* U_0}{\alpha^2 \hbar^2}} \right) \geq 0,$$

$$U_0 > \frac{\alpha^2 \hbar^2}{m_e^*} \quad (21)$$

(носители заряда могут захватываться в достаточно широкой ($\alpha < 1$) и глубокой (большие U_0) яме).

Примечательна тот факт, что в соответствии (18), при $n = 1, E_n = 0$, т. е. в яме с

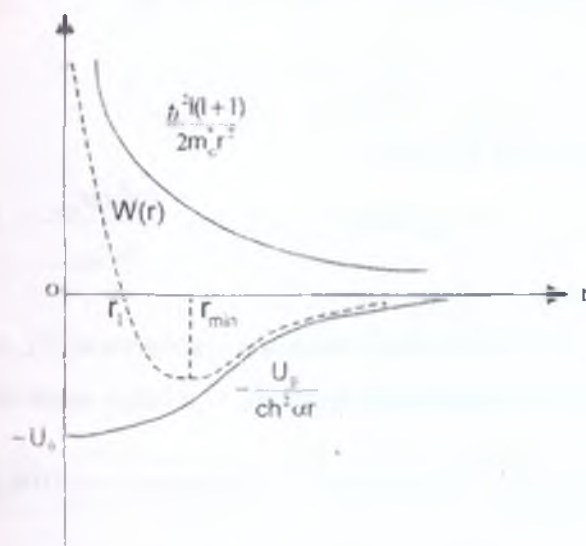
$$U_0 = \frac{\alpha^2 \hbar^2}{2m_e^*} \cdot n(n+1) = \frac{\alpha^2 \hbar^2}{m_e^*}, \text{ связанные состояния отсутствуют, что подтверждает условие (21).}$$

4. При $l \neq 0$ предстоит решение уравнения

$$-\frac{\hbar^2}{2m_e^*} \frac{d^2 \chi}{dr^2} + W(r) \chi = E \chi, \quad (22)$$

где

$$W(r) = \frac{\hbar^2 l(l+1)}{2m_e^* r^2} - \frac{U_0}{ch^2 ar} \quad (23)$$

Очевидно, что при больших l частица не может локализоваться в яме $U(r)$, так как при любых r $W(r) > 0$ и $\langle E \rangle > 0$. Т. е. при $l \gg 1$ спектр частицы будет непрерывным (связанные состояния отсутствуют).

Существование связанных состояний в эффективном поле $W(r)$ обеспечивается возможностью формирования обязательного минимума при некотором r_{\min} :

$$\left(\frac{dW(r)}{dr} \right)_{r=r_{\min}} = 0, \quad \left(\frac{\hbar^2 l(l+1)}{m_c^* r_{\min}^3} = \frac{2U_0 \alpha \cdot \hbar \alpha r_{\min}}{ch^2 \alpha r_{\min}} \right), \quad (24)$$

При этом, если эффективная потенциальная яма недостаточно глубока

$$|W(r_{\min})| = \frac{U_0}{ch^2 \alpha r_{\min}} - \frac{\hbar^2 l(l+1)}{2m_c^* r_{\min}^3} \ll \frac{\hbar^2}{m_c^* r_0^2}, \quad (25)$$

где r_0 - ширина ямы, то носители заряда и в этом случае не могут захватиться ямой [7]. В противном случае

$$|W(r_{\min})| \geq \frac{\hbar^2}{m_c^* r_0^2}, \quad (26)$$

в трехмерной гиперболической яме уже могут существовать энергетические уровни связанных состояний $l \leq l_0$, с предельным значением орбитального квантового числа l_0 . Для l_0 из (26) имеем

$$l_0(l_0+1) \sim \frac{2m_c^* r_{\min}^2}{\hbar^2} \cdot \frac{U_0}{ch^2 \alpha r_{\min}} - \frac{2r_{\min}^2}{r_0^2} \quad (27)$$

С учетом (24)

$$l_0(l_0+1) \sim \frac{2r_{\min}^2}{r_0^2} \cdot \left[\frac{ch \alpha r_{\min}}{\alpha r_{\min}} - 1 \right]^{-1} \quad (28)$$

где $\left(\frac{ch \alpha r_{\min}}{\alpha r_{\min}} \right)$ - имеет ограниченное значение, превышающее 1. В этом можно убедиться исходя из условия минимума (24)

$$\frac{\hbar^2 l(l+1)}{2m_c^* r_{\min}^3} = \frac{U_0}{ch^2 \alpha r_{\min}} (\alpha r_{\min} \cdot \hbar \alpha r_{\min}),$$

и очевидного неравенства, имеющее место в точке минимума

$$\frac{\hbar^2 l(l+1)}{2m_c^* r_{\min}^3} < \frac{U_0}{ch^2 \alpha r_{\min}},$$

сопоставление которых приводит к условию

$$\alpha r_{\min} \cdot \hbar \alpha r_{\min} < 1, \quad \text{т. е.} \quad \frac{ch \alpha r_{\min}}{\alpha r_{\min}} > 1.$$

Искомую функцию χ , являющаяся решением уравнения (22), представим в виде разложения по решениям (12) уравнения (8), удовлетворяющие условию конечности при $r \rightarrow \infty$ и краевому условию (а).

При нецелочисленных μ и ν , задаваемые соотношениями (10) и (15),

$$\chi = \sum_{n=0}^{n_0} a_n \cdot P_n^\mu(\hbar \alpha r) \quad (29)$$

Здесь $P_v^\mu(thar)$ - решение уравнения (8), даваемое выражением (12).

После подстановки (29) исходное уравнение (22) приводится к виду

$$\sum_{n_r=0}^{n_0} a_{n_r} \cdot \left\{ \left[P_v^\mu(thar) \right]' + \frac{2m_c^*}{\hbar^2} \left(E_{n_r} + \frac{U_{n_r}}{ch^2 ar} \right) P_v^\mu(thar) \right\} = \sum_{n_r=0}^{n_0} a_{n_r} \left(\frac{2m_c^*}{\hbar^2} (E_{n_r} - E) + \frac{l(l+1)}{r^2} \right) P_v^\mu(thar) \quad (30)$$

где E_{n_r} имеет вид (15).

Умножим обе части последнего уравнения с левой стороны на $P_v^{-\mu}(thar)$ и интегрируем по r . С учетом (8) приходим к следующей системе $(1+n_0)$ линейных однородных уравнений относительно неизвестных коэффициентов a_{n_r} ;

$$\sum_{n_r=0}^{n_0} \left(\frac{2m_c^*}{\hbar^2} (E_{n_r} - E) \cdot S_{n_r, n_r} + l(l+1) \cdot U_{n_r, n_r} \right) a_{n_r} = 0, \quad (31)$$

$$n_r = 0, 1, 2, \dots, n_0;$$

$$S_{n_r, n_r} = \int_0^\infty P_v^{-\mu}(thar) \cdot P_v^{-\mu}(thar) dr,$$

$$U_{n_r, n_r} = \int_0^\infty P_v^{-\mu}(thar) \cdot \frac{1}{r^2} P_v^{-\mu}(thar) dr.$$

Условие разрешимости системы (31) приводит к секулярному уравнению [10]

$$\left| \frac{2m_c^*}{\hbar^2} (E_{n_r} - E) \cdot S_{n_r, n_r} + l(l+1) U_{n_r, n_r} \right| = 0. \quad (32)$$

Раскрывая определитель

$$\begin{vmatrix} n_r = 0 & & & & \\ & n_r = 1 & & & \\ & & \dots & & \\ & & & n_r = n_0 & \\ & & & & \end{vmatrix} = 0,$$

$$\begin{vmatrix} n_r = 0 & & & & \\ & -E)S_{00} + l(l+1) \cdot U_{00} & & & \\ n_r = 1 & \dots & & & \\ & \dots & \dots & & \\ \vdots & \dots & \dots & \dots & \\ n_r = n_0 & \dots & \dots & \dots & \left[\frac{2m_c^*}{\hbar^2} (E_{n_0} - E) S_{n_0, n_0} + l(l+1) \cdot U_{n_0, n_0} \right] \end{vmatrix}$$

получим уравнение степени n_0 относительно неизвестного значения энергии E . Оно имеет n_0 действительных корней, которые сопоставимы с уровнями энергии в гиперболической яме при $l \neq 0$. Коэффициенты a_{n_r} определяются из системы уравнений (31), при подстановке значений E .

В частности, при $l=0$, с учетом ортогональности собственных функций $P_v^{-\mu}(thar)$, соответствующие дискретному спектру (15), раскрытие упрощенного определителя.

$$\begin{pmatrix}
 \frac{2m^*}{\hbar^2}(E_0 - E)S_{00} & 0 & \dots & 0 \\
 0 & \frac{2m^*}{\hbar^2}(E_1 - E)S_{11} & \dots & 0 \\
 \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\
 0 & 0 & \dots & \frac{2m^*}{\hbar^2}(E_{n_0} - E)S_{n_0 n_0}
 \end{pmatrix} = 0$$

приводит к уравнению

$$\left(\frac{2m^*}{\hbar^2} \right)^{n_0+1} (E_0 - E)(E_1 - E) \dots (E_{n_0} - E) \prod_{i=0}^{n_0} S_{ii} = 0.$$

корни которого формируют дискретный спектр уровней (15) в гиперболической яме в случае $l=0$.

Ամփոփում

Աշխատանքում հաշված են սպեկտրը և ալիքային ֆունկցիաները կիսահաղորդչային րվանտային կետում այն դեպքում, երբ սահմանափակող պոտենցիալը մոտարկվում է եռաչափ հիպերբոլական փոսով: Պոտենցիալի ձևի ընտրությունը պայմանավորված է նրանով, որ տակդիրի և հեռանդոշերտի ցանցի հաստատունների տարբերությունից կախված, նրանց միջև եղած անցումային տիրույթի բնույթը և թվ սահմանափակող պոտենցիալը փոփոխվում է որոշակի սահմաններում:

Լիտերադրա

1. Է. Մ. Ղազարյան, Ս. Գ. Պետրոսյան, Կիսահաղորդչային նանո-լիցկարոնիկայի ֆիզիկական հիմունքները (ՌՀՀ հրատարակչություն, Երևան), 2005.
2. М.Я. Валях, В.В. Стрельчук и др. ФТП, 39:1; 140, 2005.
3. R.A. Maksym, T. Chakraborty, Phys. Rev. Lett., v.65, p-108-111, 1990.
4. В. Д. Кривчик, А.Б. Грунин, Р.В. Зайцев, ФТП, 36; 10; 1225, 2002.
5. M. Wagner et al., Phys. Rev. B., v.45, p.1951-1954, 1992.
6. Л.Д. Ландау, Е.М. Лифшиц, Квантовая механика, Нерелятивистская теория, М. Наука, т.3. 1974.
7. А. П. Прудников, Ю. А. Брычков, О. Н. Маричев, Интегралы и ряды, Дополнительные главы, М., Наука, 1986.
8. Н.С. Грэдштейн, Н.М. Рыжик, Таблица интегралов, сумм, рядов и произведений, Г'ос. изд. Ф-м. лит., М., 1963.
9. А.С. Давыдов, Квантовая механика, Физматгиз, М., 1963.

МОНОПРОЦЕСС ТЕРМОДИССОЦИИИ ЗОЛОТО-СУЛЬФИДНОГО СЫРЬЯ АРМЕНИИ, АРЦАХА

Г.Г. Григорян, А.Н. Абрамян, В.С. Мирзоян

Освоение энергии нетрадиционных источников, в том числе термоядерной, обеспечит дальнейшее развитие электроэнергетики, следовательно и производство дешевой электроэнергии, что предопределяет создание перспективных электроплазменных монопроцессов комплексной переработки рудного сырья, эффективная переработка которого не обеспечивается ныне применяемыми многостадийными сложными процессами, базирующимися на исчерпаемой топливной энергетике. Изучена прямая диссоциация сырья: Личкваса, Кацава (Армения), Дрмбона (Арцах).

В температурах плазмы (2723⁰К) и вне плазмы (1723⁰К) сырье максимум диссоциирует на металл, конденсат серы, возгоны, оксидный расплав. Процесс осуществляется в одном компактном плазменном реакторе, универсален, обеспечивает эффективность и комплексность переработки сырья, что особенно важно для условий Армении и Арцаха.

Ключевые слова: руда, концентраты, золото, медь, плазма, технология.

Добыча и переработка крупнотоннажного химико-металлургического сырья сложного вещественного состава являются энергоемкими процессами и крупномасштабными источниками загрязнения окружающей среды. Как правило, чем больше стадии в технологии и меньше степень использования сырья, тем больше происходит выбросов и ниже экономическая и экологическая эффективность производства. Существующие традиционные многостадийные химико-металлургические процессы с использованием тепловой энергии органического топлива и различных окислителей, восстановителей, сульфидизаторов и других реагентов внешне не обеспечивают желаемых результатов. Практика промышленной переработки сырья показывает, что из применяемых процессов наиболее удачными являются электропроцессы, которые экологически приемлемые, легко управляемые с относительно высокими технологическими показателями [1,2]. Внедрению этих процессов препятствуют высокие цены на электроэнергию и ее дефицитность. Дальнейшее развитие электроэнергетики устранит указанные ограничители и позволит использовать выгодные электропроцессы, поэтому вновь разрабатываемые перспективные химико-металлургические технологии должны базироваться на электроэнергетике в перспективе постепенного полного отказа от исчерпаемой и невыгодной органической топливноэнергетики, применение которой, кроме всего прочего, отрицательно влияет как на технологию, так и на окружающую среду. Выгодно углеводородное топливо использовать не в качестве источника энергии, а в качестве исходного сырья для производства нужных и дефицитных органических продуктов и изделий. В этом случае устраняются сероуглеродистые выбросы в окружающую среду.

Пересмотр энергетических основ вновь разрабатываемых химико-металлургических процессов обосновывается еще и тем, что производство дешевой электроэнергии в ближайшем будущем осуществится нетрадиционными источниками энергии, в том числе и термоядерным синтезом неисчерпаемых, нерадиоактивных и безопасных ядерных изотопов водорода. Теплотворность термоядерной реакции изотопов водорода в 10⁷ раз больше теплотворности реакции горения органического топлива и в 100 раз больше теплотворности опасной реакции радиоактивного ядерного распада урана. Поэтому освоение экологически неопасного и неопасного термоядерного процесса выгодно решит проблему производства дешевой экологически чистой электроэнергии, на базе которой должны развиваться перспективные, выгодные и малоотходные электропроцессы переработки сырья. Разработку и практическую

реализацию таких процессов особенно нужно осуществлять в Армении и Аршахе с ограниченными территориями и экзотической природой. Ряд золото-медных рудников двух республик промышленно освоены, однако степень использования добываемого сырья остается недопустимо низкой, что снижает эффективность, прибыльность и сокращает сроки эксплуатации рудников с отрицательными экономическими, экологическими и социальными последствиями [3].

Из существующих электропроцессов переработки сырья наиболее перспективным и эффективным является плазменный процесс [4-9], исследование которого осуществлено на золото-сульфидном сырье: руда Личкваса – РЛ, концентраты Капана – КК (Армения), Дрмбона – КД (Арцах) нижесприведенных вещественных составов (табл. 1,2).

Таблица 1.

Элементарный состав

Сырье	%									г·г'				
	Cu	Fe	S	CaO	MgO	CO ₂	O ₂	ост	Au	Ag	Se	Te	Bi	
РЛ	2,0	8,0	9,0	4,0	3,0	6,45	0,19	67,36	5,0	40	20	30	100	
КД	17	30	32	2	1,0	2,66	1,45	13,89	50	60	200	2	1	
КК	18	31	34	1,0	1,0	1,9	1,0	12,1	10	80	100	120	150	

Таблица 2.

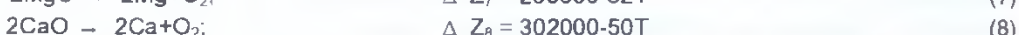
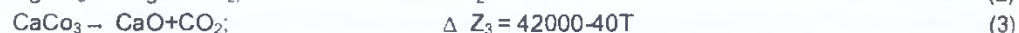
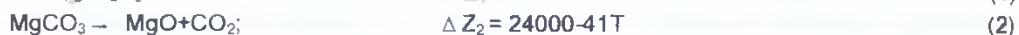
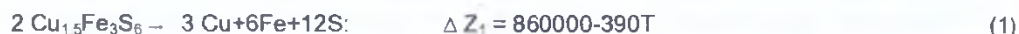
Минералогический состав, %

Сырье	CuFeS ₂	Cu ₂ S	FeS ₂	Fe ₂ O ₃	CaCO ₃	MgCO ₃	Al ₂ O ₃	SiO ₂	ост
РЛ	4,0	0,75	13,8	0,64	7,15	6,3	6,0	53	8,36
КД	34	6,4	35	4,8	3,56	2,1	1,0	7,0	6,14
КК	36,5	6,7	37	3,3	1,8	2,1	3,0	6,0	3,6

Согласно правилу аддитивности сульфидные минералы сырья: халкопирит (CuFeS₂), халькозин (Cu₂S), пирит (FeS₂), представлены усредненным сульфидным монокомплексом типа Cu_{1,5}Fe₃S₆ с минус 168 кДж/моль энтальпией и 63 Дж/моль град. энтропией [10].

Механизм плазменного процесса заключается в прямой высокотемпературной термохимической диссоциации сульфидных минералов концентрата в одном реакторе с получением богатой золотом, серебром, меди, элементарной серы, высокожелезооксидного расплава и возгоны селена, телура. Процесс протекает в двух температурных полях: температура плазмы -2723° К, выбрана в зависимости от потребной температуры максимальной диссоциации сульфидного комплекса (реак.1, рис.1, лин.1) и температура внешазмы -1723° К, выбрана в зависимости от потребной температуры разделения продуктов реакции и конденсации паров металлов, выходящих из плазмы. Данные рисунков 1,2 и табл. 3-5 выявлены в пределах указанных температур.

Основные реакции термохимической диссоциации минералов сырья и уравнения изобарных потенциалов этих реакций:

Поведение диссоциированных металлов (реак.1 и 9-11) в процессе определяли уравнениями упругости их испарения и конденсации. (рис.2):

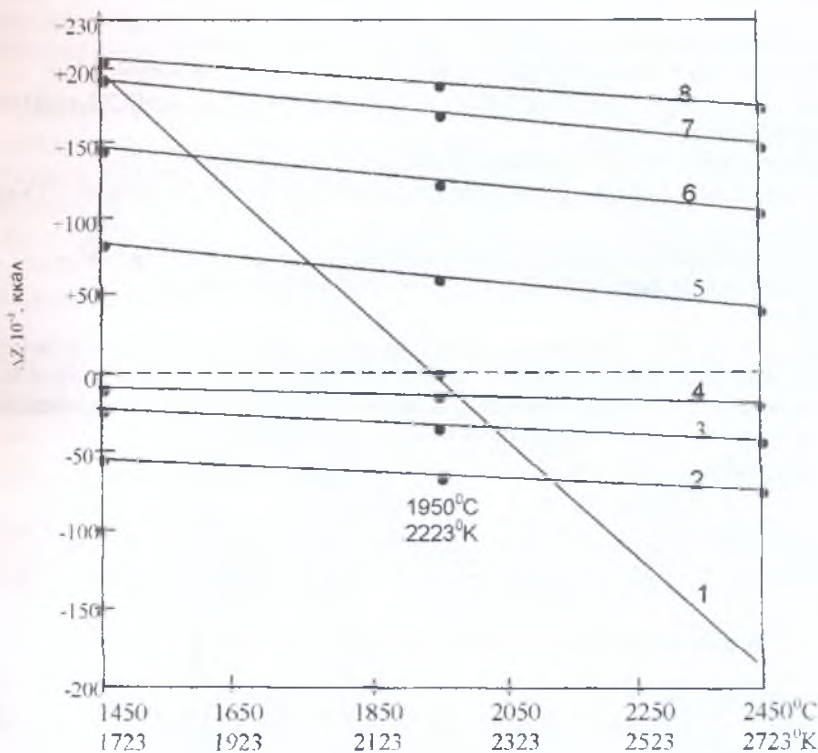

Рис. 1. Зависимость гюбарного потенциала (ΔZ) реакций 1-8 от температуры

$$\lg P_{Ag} = -\frac{14584}{T} - 1,274 \lg T + 13,188; \lg P_{Cu} = -\frac{24438,4}{T} + 12,344;$$

$$\lg P_{Au} = -\frac{18016}{T} + 8,8833; \lg P_{Fe} = -\frac{18000}{T} + 9,11 \text{ д.д. н.д.}$$

Диссоциация сульфидного комплекса (реак. 1) начинается с 2223°K и максимально протекает при температуре плазмы 2723°K (рис. 1, лин. 1). В пределах температур 1723-2723°K реакции 2-4 полностью смещены вправо (рис. 1, лин. 2-4), оксиды железа, кремния, магнезиума, кальциума не диссоциируют (реак. 5-8, рис. 1, лин. 5-8) и образуют оксидный комплекс типа: $FeO_x(SiO_2)_yCaO_mMgO_n$.

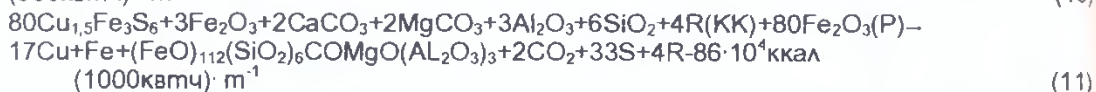
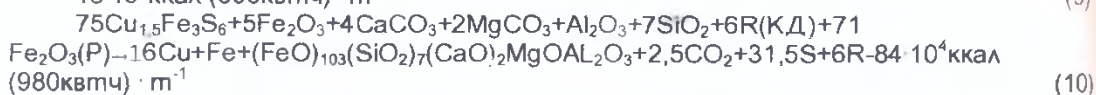
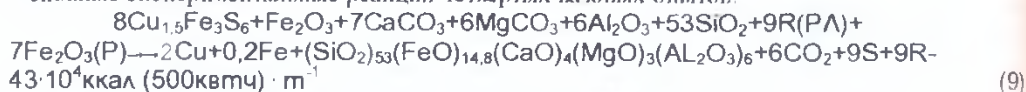
Непрерывность процесса обеспечивается непрерывной подачей исходных материалов непосредственно в плазму и удалением газовой фазы и оксидного комплекса. Парообразная металлическая фаза в плазме имеет состав, %: 43Ag, 37Cu, 12Au, 8Fe. Откуда видно, что степени испарения металлов разные, и согласно рис. 2, составляют, %: 100 Ag, 86Cu, 29Au, 17Fe. При температуре 1723°K, внеплазмы, пары указанных металлов конденсируются (рис. 2) и накапливаются на дне реактора, этим исключается их унос с газами. В вышеуказанных температурных условиях проведены лабораторные эксперименты в самодельной лабораторной тигельной печи с дуговым разрядом между графитовыми электродами.

Состав исходных навесок и полученных продуктов определены методами химического и пробирного анализов.

Для каждого сырья проведены четыре варианта базовых опытов. Каждый базовый опыт состоял из трех параллельных опытов. Из каждого сырья проводились 12 качественных опытов или всего проведены 36 опытов. Базовые опыты отличались содержанием Fe_2O_3 в навесках, в которых оно увеличилось от первого к четвертому опыту. Массы навесок составили: 107 для РЛ, 170 для КД и 180 грамм для КК, в том числе, 100 гр сырья, остальное реактив (Р) - Fe_2O_3 .

Хорошие данные получились в четвертых базовых опытах, которые и приводятся в данной работе.

(Основные экспериментальные реакции четвертых базовых опытов:

В реакциях 9-11: R – прочие в сырье; балансы масс выражены стехиометрическими коэффициентами, в которых масса данного элемента определяется его процентной долей в соединении, стехиометрические коэффициенты с незначительными отклонениями совпадают с

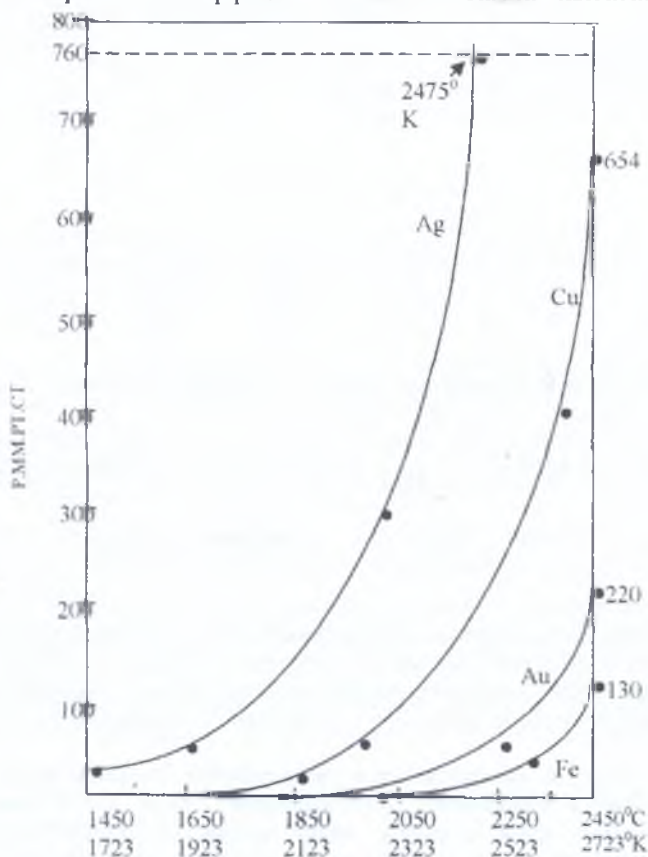

Рис.2 Зависимость упругости испарения (Р) металлов от температуры

минералогическим составом данного сырья (табл.2), от снижения содержания сульфидного комплекса в сырье снижается расход полезной энергии (Эп) на его диссоциации, стехиометрические коэффициенты приняты граммами в расчетах балансов масс и килограммами в расчетах балансов тепловых эффектов. (Эп) складывается из энергии диссоциации сульфидов, карбонатов -50%, нагрева навески -40% и расплава -4%, скрытой энергии испарения серы- 3%, плавления навески -3%. Железо, полученное от диссоциации сульфидного комплекса (реак.1,рис.1,лин.1) окисляется Fe_2O_3 сырья и реактива (P) (реак.9-11). FeO , полученной по

реакции 4 (рис.1,дин. 4), концентрируется в шлаке (реак.9-11), чем и объясняется обогащение металла медью, золотом, серебром, а шлак железом (таб.4).

Согласно реакции 4 и 12

окисление одного кг железа выделяет 1150 ккал тепла и соответственно компенсирует энергию извне. Без этой компенсации расходы полезной (реак.9-11) и общей энергии (Эоб,табл.3) были бы больше: для концентратов на 185 и руды на 30 Квтч/т¹ шихты.

По данным реакции 9-11 и табл. 3 коэффициент использования энергии (К_э) колеблется в пределах К_э = Эп/Эоб · 100 = 77-79% и практически совпадает с данными практики плазменных процессов - 70-90% [4-9]. Степень диссоциации сульфидов сырья составляет 93-96% и совпадает со степенью перехода серы в газы (табл.5).

Таблица 3.

Суммарный материальный баланс опытов, общий расход энергии (Эоб) и коэффициент ее использования (К_э).

Сырье	приход,грам.			выход,грам.				Эоб квтч · т ¹	Кэ %
	Сырье	Fe ₂ O ₃	всего	металл	шлак	газы	возгоны+ потери		
РА	1200	84	1284	26,4	920	186	151,6	630	79
КД	1200	852	2052	184	1304	396	168	1285	77
КК	1200	960	2160	196	1360	404	200	1285	78

Таблица 4

Элементарный состав полученных продуктов

Сырье	продукт	%							грам · т ¹		газы, %		
		Cu	Fe	SiO ₂	CaO	MgO	Al ₂ O ₃	проч.	Au	Ag	S	CO ₂	пр.
РА	металл	91	3					6	80	600	58	39	3
	шлак		13	60	4	3	7	13					
КД	металл	94	4					2	310	348	93	5	2
	шлак		69	5	2	0,5	0,5	23					
КК	металл	94	4					2,0	58,5	440	93	5	2
	шлак		69	4	0,5	0,5	2	24					

Таблица 5.

Извлечение элементов в процессе, %

Сырье	продукты								
	металл					возгоны		шлак	газы
	Cu	Au	Ag	Bi	Se	Te	Bi	S	
РА	93	96	93	65	90	88	35	96	
КД	84	95	89	65	93	85	25	93	
КК	86	95	89	65	87	87	35	94	

Полученные данные (табл.3-5) оптимально приемлемы и приняты за основу для расчета годовой переработки золото-сульфидного сырья (табл.6)

Таблица 6.

Годовая переработка сырья, т.

Назва- ние сырья	приход		В ы х о д										
	сырье	шихта	металл					возгоны			сера	желе- зо	ОКСИД- ный ком- плекс
			Cu	Au	Ag	Bi	все- го- пр.	Se	Te	все- го- пр.			
Р.Т	356000	400000	6900	1,7	13,5	23	7100	7,0	10	5000	31000	31000	296000
К.Т	40000	70000	6700	2,0	2,4	0,028	7000	8,0	0,07	5600	12000	30500	13000
К.К	40000	70000	7300	0,4	3,2	4,15	7500	4,0	4,5	6000	13000	31000	14000

Сульфидные комплексы исследованного сырья в равных температурных условиях максимально диссоциируют на основные одинаковые продукты (табл.6), что экспериментально подтверждает сходность [11] и возможность их переработки совместно или раздельно одной плазменной технологией. Степень использования сырья составляет: для РП - 90 и для руд Капана, Дрмбона -8%. Для сопоставления полноты переработки сырья исследование последних руд осуществляли двухстадийными процессами флюационного их обогащения и диссоциации полученных концентратов, выход которых от руд, составил 10%, а выход продуктов в процессе их диссоциации составил 80%.

Двухстадийная переработка руд Капана, Дрмбона по сравнению с РП снижает степень использования сырья в 11 раз и имеет отрицательные экономические и экологические последствия, что недопустимо для Армении и Арцаха с ограниченными территориями и специфическими условиями.

Оксидный комплекс "РП" (табл.6) состава, %: $31\text{CaO} + \text{MgO}, 53\text{SiO}_2, 4\text{Al}_2\text{O}_3, 8\text{FeO}, 4\text{пр.}$ образует химическое соединение типа $(\text{FeO})_{0,8}(\text{CaOMgO})_3(\text{SiO}_2)_{5,5}(\text{Al}_2\text{O}_3)_{0,4}$. Основные характеристики комплекса: энтальпия-7500000Дж, энтропия 410 Дж/г.град, температура плавления - 1250°C ; удельный вес - 3, кислотность-2, теплосодержание- 1550КДж·кг, вязкость- 5 пуаз, кислотостойкость в среде $\text{H}_2\text{SO}_4, \text{HCl}, \text{HNO}_3$ - 99,5%, щелочостойкость - 90%, пределы прочности при сжатии-2800, изгибе-850, растяжении-180кг·см⁻² износостойкость -0,07г·см⁻². Приведенные характеристики ближе к характеристикам базальта. Расплав оксидного комплекса, не охлаждая,

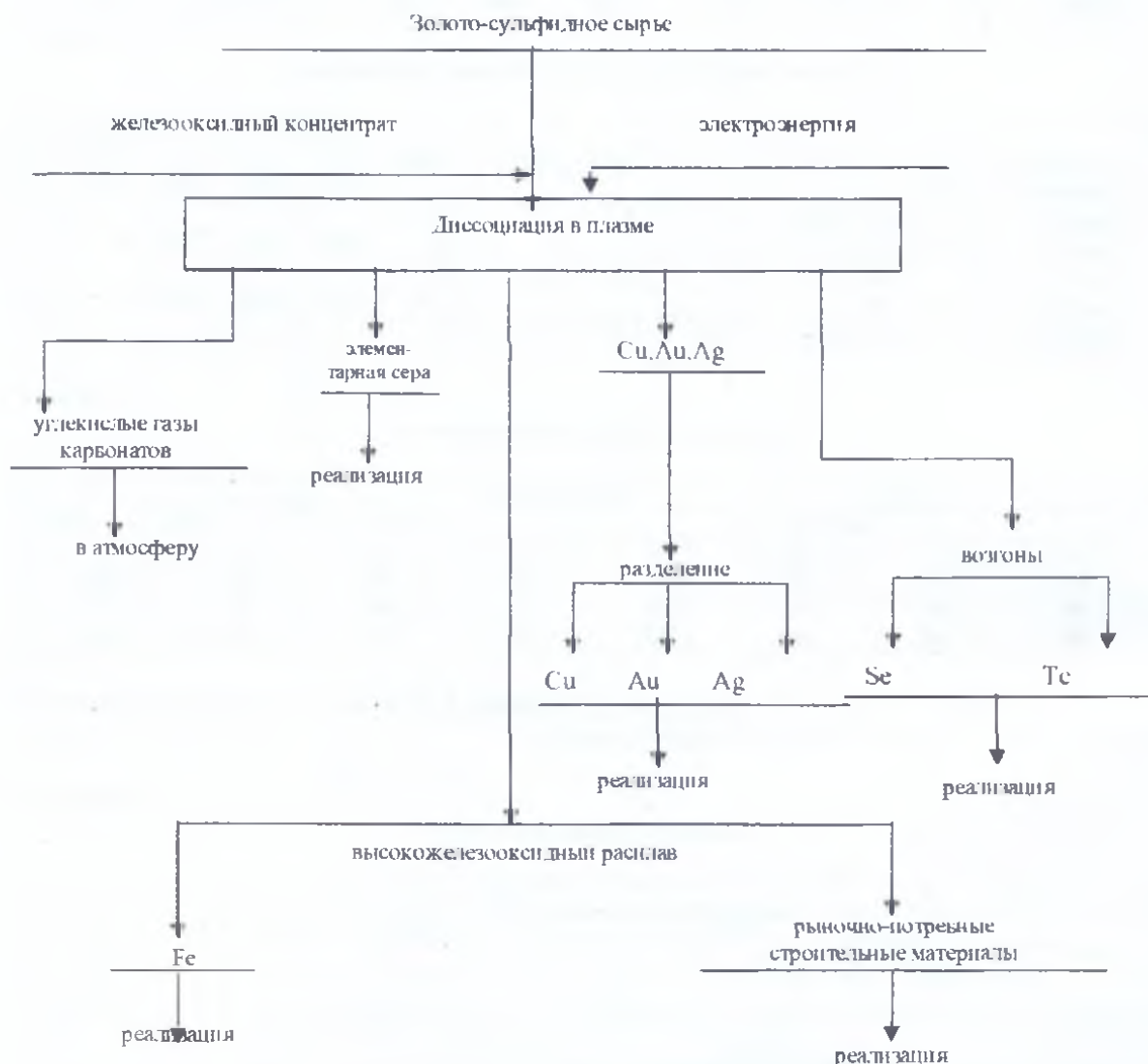

Рис. 3 Принципиальная технологическая схема термодиссоциации сырья

применен для попутного производства рыночно-потребных строительных материалов [3,12-14], в том числе долговечные, гигиеничные литые трубы для транспортировки жидких и образивных сред, особенно, пресной воды, что позволит решить проблемы водоснабжения.

Диссоциацию 70000 т.год^{-1} (табл.6) или 10 т.час^{-1} шихты из концентратов (КД,КК) можно осуществить раздельно в двух плазменных реакторах, мощностью каждого по 15 мегаватт или совместно в одном плазменном реакторе 30 мегаватт.

Диссоциацию $400000 \text{ т.год}^{-1}$ или 60 т.час^{-1} шихты из руды (РЛ,табл.6) можно осуществить в одном плазменном реакторе мощностью в 40 мегаватт.

Полученные данные показывают возможность создания и практической реализации перспективной крупномасштабной плазменной технологии прямой диссоциации золото-медно-сульфидного сырья с вовлечением в совместную переработку железистоокисных концентратов (рис.3).

Անվտոմում

Ոչտրամաքիզիոն աղբյուրների, նույն թվում թերմոմիչրոկային էներգիայի յուրացումը կգարգացնի էլեկտրոէներգետիկան, հետևաբար կարտադրվի Լժան էլեկտրոէներգիա և հանրահումքը կվերանշակվի համալիր նորատեղծ էլեկտրալլազմային մոնոպրոցեսներով, որոնք կվոխարինեն սպառվող վառելանյութային էներգետիկայով գործող և հանրահումքի արդյունավետ վերանշակումը շաղախվող բազմատիպային բարդ պրոցեսները: Ուսումնասիրվել է Լիչվվազի, կապանի (Հայաստան), Դրմբոն (Արցախ) հանրահումքերի ուղղակի տրոհման պլազմային պրոցեսը: 2723°K (պլազմայում) և 1723°K պլազմայից դուրս ջերմատիժմաններում հանրահումքը մաքսիմում տրոհվում է մետաղի, ծծմբի կոնցենսատի, գնդանյութի, օքսիդային հալույթի: Պրոցեսն ընթանում է մեկ կոմպակտ պլազմային ռեակտորում, ունիվերսալ է, ապահովում է հանրահումքի արդյունավետ, համալիր վերանշակումը, որը մեծ նշանակություն ունի Հայաստանի և Արցախի պայմանների համար:

Լիտերատրա

1. Георг Егер, Электрошлавка в цветной металлургии, Металлургияиздат, М., с. 350, 1958.
2. А.К.Шахназаров, Эффективность электрошлавки медных концентратов, М., Металлургия,1971, 130 с.
3. Г.Григорян, А.Абрамян, В.Мирзоян, Монопроцесс полуавтоматической шлавки золото-медной руды Дрмбона, Ученые записки Ар.Гу, 2005, N 1 (10), с.76-79.
4. Ю.В.Црелков, С.А.Памфилов, Низкотемпературная плазма в процессах восстановления, М., Наука,1980, 360с.
5. В.Дембовский, Плазменная технология, М., Метиздат, 1981, 280 с.
6. Св. Цивилцветмет, Современное состояние плазменной технологии в экономическая целесообразность ее реализации, Вып.3, М.,1991, 36 с.
7. Г.Григорян, А.Абрамян, В.Мирзоян, Термохимическое разложение золото-медной сульфидного сырья в плазме, Св.материалов ГНК ГИУА.т.2.2005, с.669-671.
8. Н.Н.Рыкалин, Термическая плазма в металлургии и технологии, Св. БЭЛК.М.1977.доклад. 06. 16с.
9. Э.А. Королев, Плазмохимические процессы в цветной металлургии за рубежом, Св.МРП. М., Наука, 1977, с. 301-313.
10. Г.Б.Григорян, Г.Г.Григорян, О возможности прямого получения меди из сульфидного концентрата, Изв.НАНА и ГИУА. сер.ТН. N2, 1999, с.259-262
11. Г.Б.Григорян, А.Н.Абрамян, В.С.Мирзоян, Основные характеристики медь-золотосодержащих руд Армении (Личквэз) и Аршаха (Дрмбон), Ученые записки АрГУ, 2004, 1(8), с.30-31.
12. Б.С. Бобров, Плавленые клинкеры, полученные в электродуговых печах и цемент на их основе, М., 1968, 250с.
13. Г.А.Хачатрян,Г.Б.Григорян, Новая технология производства цемента и защита окружающей среды, Изв.НАНА и ГИУА, Сер.тн.3, 1997, с.187-190.
14. Н.Н. Китайгорский, Термо-химические основы синтеза металлов из шлаков, Ж.ВХО им.Менделеева, 1963, 2, с.70-80.

АрГУ, кафедра химии

ԱՐՑԱՆՈՒԿ ԱՃՈՂ ԵՐԻՅՈՒԿ ԴԵՂԱՏՆԱՅԻՆ ԸՐԴԵՆ ԱՐՎԵՐԱՎՈՐ
ԵՇԵՐԱՅՈՒՂԱՅԻՆ ՀՈՒՄԲ

Ա. Է. Ավետիսյան

Երիցուկ ղեղատնայինը Արցախում շատ տարածված եթերայուղատու բույսերից է: Երիցուկի եթերայուղը մարդկությանը հայտնի էր դեռևս հին դարերից և կիրառվում էր որպես հականեխիչ: Այն օժտված է բազմաթիվ բուժական և այլ հատկություններով, որոնց շնորհիվ լայնորեն օգտագործվում է բժշկության, ղեղագործության, օժանելիքների ու խմիչքների արտադրության մեջ և կոսմետիկայում: Սույն աշխատանքում կատարել ենք սնր հանրապետության տարածքում աճող ղեղատնային երիցուկի թարմ ծաղիկներում եթերայուղի քանակական պարունակության և որոշ որակական տվյալների հետազոտում:

Երիցուկի եթերայուղը ստանում են բարդածաղկավորների ընտանիքի (Asteraceae) մինչև 40 սմ բարձրության հասնող ուժեղ ճյուղավորված միամյա բույսից: Եթերայուղը ստանում են ջրային գոլորշիներով թորման եղանակով: 1 կգ եթերայուղի ստացման համար անհրաժեշտ է 200 կգ հումք: Երիցուկի եթերայուղի հիմնական արտադրողներն են Եգիպտոսը (1000կգ), Հունգարիան (1000կգ), Բուլղարիան (700կգ), Սլովակիան (100կգ) և որոշակի քանակությամբ Արգենտինան [10]:

Տարածվածությունը: Երիցուկն աճում է Եվրոպայում, Հնդկաստանում, Հարավային Ամերիկայում, Ռուսաստանում, Լեվկասում, Սիբիրի Ասիայում և այլուր [1-3,10]: Այն տարածված է նաև Արցախում՝ սկսած նախալեռնային գոտուց մինչև միջին (լեռնային գոտու վերին սահմանը [1]: Սրա օգտակար հատկությունները լավ հայտնի են սերի բնակչությանը և հաջողությամբ օգտագործվում է ժողովրդական բժշկության մեջ:

Եթերայուղի քիմիական կազմը: Երիցուկի եթերայուղի հիմնական բաղադրիչներից են խամազուլենը (4-17%), (-)- α -բիսաբոլը (10%), γ -կադինենը (5,2%), β -ֆարենգենը (16-27%), α -մուուրոլենը (3,4%), β -ֆարենգոլը (2%): Եթերայուղը պարունակում է նաև վերոդրագլեն, ներոլիոլ, տրանս- β -օգիմեն, γ -մուուրոլեն, α -կոպանեն, պուլեգոն, β -կարիոֆիլլեն, դիգիլիոնեթեր, 1,8-գինենոլ, α -տերպինենոլ, բորնեոլ, միրցեն, լինալոլ և այլ նյութեր [4-6,10]:

Եթերայուղի բաղադրամասերն օժտված են տարրեր բժշկա-կենսաբանական հատկություններով: Այսպես, (-)- α -բիսաբոլըն օժտված է պաշտպանական, համախոցային ազդեցությամբ, ինչպես նաև սպազմոլիտիկ, հակաբորբոքային և հակազգոբիչ հատկություններով: Նոպաստում է մաշկի այրվածքների ապաքինմանը, գաժրացնում մաշկի ջերմաստիճանը, արագացնում էպիթելավորումը և զբանույվորումը: Դիգիլիոնեթերը ունի ֆունգիստատիկ և ֆունգիցիդ ազդեցություն:

Խամազուլենը եթերայուղի ամենակարևոր բաղադրամասերից է և հաճախ նրա քանակությամբ է պայմանավորվում եթերայուղի արժեքը: Խամազուլենը լայնորեն օգտագործվում է ղեղագործության մեջ բուժիչ քսուկների ստեղծման համար: Այն մուգ մանուշակագույն նյութ է, ազատ վիճակում չի պարունակվում բույսի մեջ, այլ առաջանում է ջրային թորման պրոցեսում ջրային գոլորշիների ազդեցությամբ չցնդող սեսկվիտերպենային լակտոնների հիդրոլիտիկ ճեղքման ժամանակ: Դրա համար երիցուկից ստացվող

Լքստրակտներում խամագուլեն չի պարունակվում և Լքստրակտի գույնը ի տարբերություն եթերայտի գույնի, չունի մանուշակագույն երանգ [10]:

Պատմական ակնարկ: Հին Եգիպտոսում երիցուկը լավ հայտնի ևր իր բազմակողմանի բուժական հատկությունների շնորհիվ: Հիպոկրատը երիցուկը համեմատել է արևի հետ և նրա ծաղիկները օգտագործել մալարիայի բուժման համար: XVII դարում երիցուկը սկսել են աճեցնել մենաստաններում և տնամերձ այգիներում: Երիցուկի եթերայտը Եգիպտոսում օգտագործվել է հին դարերից մինչև Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը որպես հականեխիչ [10]:

Եթերայտի կիրառումը: Երիցուկի եթերայտը վնասակար է ազդում մի ամբողջ շարք հիվանդածին միկրոօրգանիզմների վրա, որն էլ հնարավորություն է տալիս այն օգտագործել անգինայի, բրոնխիտի, լարինգիտի, կոնյուկտիվիտի, պնևմոնիայի և խոցերի ժամանակ: Եթերայտը վերականգնում է բնական իմունիտետը, վերացնում է այերգիկ ռեակցիաները (բրոնխոսպազմները, մաշկային այերգիան): Այն խթանում է ախորժակը և աղետամոքսային տրակտի աշխատանքը, օգնում է ստամոքսի և տասներկուամտնյա աղիքի խոցի ժամանակ [5,10]:

Երիցուկի եթերայտը ուժեղ զգվագրկող և հակաալերգիկ միջոց է: Օգտագործվում է ցրտառական հիվանդությունների դեպքում: Իջեցնում է մարմնի բարձր ջերմաստիճանը տնեդային վիճակների ժամանակ: Ապարինում է կտրվածքները և վերքերը: Վերացնում է ստամոքսի և աղիքների սպազմները:

Եթերայտը օժտված է մանրէասպան և հակաբորբոքային ազդեցությամբ և օգտագործվում է կոսմետիկայում: Այն կիրառվում է չոր և զգայուն մաշկի խնամքի համար: Մպիտակեցնում է, սնում, վերացնում բորբոքային և այերգիկ պրոցեսները, մաշկին տալիս նրա բնական գույնը: Մնում և հաստացնում է մազերը, խթանում նրանց աճը:

Երբեմն օգտագործվում է օժանելիքներում դուրեկան և տաք տոնայություն տալու համար:

Եթերայտը կիրառվում է ֆրանսիական լիկյորների բուրավետացման համար:

Երիցուկի հոտը հանգստացնող ազդեցություն է գործում նյարդային համակարգի վրա: Այն օգնում է ներդոնների, քնի խանգարման, դեպրեսիայի և գրգռվածության ժամանակ [10]:

Փորձնական մաս

Եթերայտի քանակական պարունակության որոշումը: Եթերայտի քանակական պարունակությունը դեղատնային երիցուկի թաքմ ծաղիկներում որոշել ենք Գինգբուրգի եղանակով [6]: Պրոցեսը տևել է մոտ 2ժամ: Փորձն ավարտելուց հետո որոշել ենք եթերայտի ծավալը և հաշվել նրա պարունակությունը ծավալակշռային տոկոսներով: Այն կազմել է $-0.2մլ/գ$ %:

Եթերայտի որոշ որակական տվյալների հետազոտում: Աշխատանքի հաջորդ փուլում դեղատնային երիցուկի թաքմ ծաղիկներից քրային գոլորշիներով թորման ճանապարհով [7-9] ստացել ենք եթերայտի որոշակի քանակություն և ավանդական մեթոդիկաներով [6] հետազոտել այն ըստ գույնի և թափանցիկության, հոտի, համի, պնեղացման ջերմաստիճանի, ինչպես նաև սպիրտի, ճարպային և հանքային յուղերի խառնուկների առկայության:

Անչափած եթերայտը ունի սառեցնող, արագ անցնող դառը համ և երիցուկի բնորոշ սուր դուրեկան հոտ՝ քափուրի երանգով: Սենյակային ջերմաստիճանում՝ $+25^{\circ}C$, դեղատնային երիցուկի եթերայտի առանձին ֆրակցիաներ պնդանում են, առաջացնում անգույն, թափանցիկ, պինդ յուղային զանգված, բյուրեղների տեսքով, որոնք նստում են անոթի պատերին, հատակին, մի մասն էլ մնում է եթերայտում կախված վիճակում: Դրա շնորհիվ եթերայտի հեղուկ մասը դառնում է պլոտր և քիչ թափանցիկ: Եթերայտը վեր է ածվում անգույն և թափանցիկ հեղուկի միայն բավականին բարձր ջերմաստիճանում՝

65°C: Իսկ սենյակայինից ցածր ջերմաստիճանում՝ +12.5°C, եթերայուղն անբողջությամբ անդանում է սպիտակ գանգվածի: Հետագուովող եթերայուղում բացակայում էին սպիրտի, ինչպես նաև ճարպային և հանքային յուղերի խառնուկները:

Մեր կողմից Արցախի տարածքում նրիցուկ դեղատնայինի տարածվածության և նրանում եթերայուղի բանակալան ու որակական պարունակության ուսումնասիրումը ցույց է տալիս արտադրական մասշտաբներով բույսի օգտագործելու հնարավորությունը: Եթերայուղային արտադրության հիմնումը կնպաստի հանրապետության տնտեսության և գիտության զարգացմանը:

Резюме

Ромашка аптечная - одно из хорошо распространенных в Арцахе эфирномасличных растений. Ромашковое масло человечеству было известно с древних веков и употреблялось в качестве антисептика. Эфирное масло ромашки обладает многими лечебными и другими свойствами и широко используется в медицине, фармацевтической, косметической, парфюмерной промышленности.

В данной работе исследовали количественное содержание и некоторые качественные показатели эфирного масла, полученного из свежих цветов ромашки аптечной, произрастающей на территории Арцаха.

Գրականություն

1. Ռ.Բ.Առուշանյան, Երիզուկ դեղային, ԱրՊՀ գիտական տեղեկագիր, 2(9), 2004, էջ 28-30:
2. Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ 3, Երևան, 1977, էջ 593:
3. Л.И.Прилипо, Растительный покров Азербайджана. Баку, 1970, 170 с.
4. К.Г. Персидская, А.Н.Чипига, Справочник для работников эфирномасличных предприятий, Москва, 1981.
5. Е. А. Ладнынина, П. С. Морозова. Фитотерапия. Л. Медицина, 1990, 304с.
6. Государственная фармакопея СССР. X, 1968, 1079с.
7. Н. Н. Сидоров, Н. А. Турышева, Л. П. Фалсева, Е. И. Ясюквич. Технология натуральных эфирных масел и синтетических душистых веществ. М. Легкая и пищевая пром-сть, 1984, 368с.
8. В. И. Чусов и др. Промышленная технология лекарств. Т.2. X. МТК-Книга, 2002, 716с.
9. Э. Гроссе, X. Вайсмантель. Химия для любознательных: Основы химии и занимательные опыты. Л. Химия. 1987, 392с.
10. Internet sites:
i. http://viness.narod.ru/romashka_lekarst_be.htm;
http://www.regious_city.ru/gorod/adler/articles/144592.html.

НЕКОТОРЫЕ МЕТОДИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ОПРЕДЕЛЕНИЯ
 МОЛЕКУЛЯРНЫХ ХАРАКТЕРИСТИК ПОЛИМЕРОВ

П.Г.Багдасарян

Средняя молекулярная масса (ММ) является одной из важнейших характеристик полимеров. Однако, для установления зависимости свойств полимеров от их молекулярных характеристик, а также выявления механизма образования и химического превращения полимеров необходимо иметь полную информацию о молекулярной неоднородности полимера, т. е. определять функцию молекулярно-массового распределения (ММР) [1,2]. Построение кривой ММР обычно производится путем фракционирования полимера с последующим определением ММ фракций абсолютными методами [2,3]. Сочетание двух фракционирующих аналитических методов, например, скоростной седиментации и гель-проникающей хроматографии позволяет значительно сократить время проведения анализа и одновременно определять вид зависимостей $S_0 = f(M)$ и $V_{0n} = f(M)$. Подобный подход позволяет с высокой точностью определять молекулярные характеристики как линейных, так и разветвленных полимеров [2,4,5]. При отсутствии двух фракционирующих методов в качестве альтернативного подхода предлагается построение кривой ММР производить путем определения распределения по коэффициентам седиментации $W(S)$ нефракционированного полимера и характеристической вязкости фракций $[\eta]$, данного образца.

С целью исключения трудоемкой стадии фракционирования нами рассмотрена возможность определения молекулярных характеристик полимеров сочетанием скоростной седиментации и определения $[\eta]$ нефракционированного образца. Сокращение продолжительности анализа особенно актуально при определении ММР полимеров, строение которых может зависеть от условий их получения. Очевидно, что предлагаемый методический прием предполагает необходимость проведения расчетного или графического фракционирования полимера по $[\eta]$ с целью определения $W([\eta])$. Это возможно если известна зависимость $S_0 = f(M)$ или $[\eta] = f(M)$ для данного типа полимера, независимо от того для какой структуры макроцепи они были определены.

По данным скоростной седиментации определяется интегральная функций $W(S)$ и по соотношению (1) рассчитывается среднегидродинамическая ММ ($M_S \eta$):

$$M_S \eta^{2/3} = \frac{S_0 [\eta]^{1/3} \eta_0 N_A}{\Phi^{1/3} \rho^{-1} (1 - \nu \rho)} \quad (1)$$

где: $\Phi^{1/3} \rho^{-1} = 2.5 \cdot 10^6$

ν -удельный парциальный объем полимера,

ρ -плотность растворителя,

η_0 -вязкость растворителя.

N_A -число Авогадро.

$[\eta]$ –характеристическая вязкость.

$M_S \eta$ рассчитываемая по соотношению (1) является абсолютной ММ поскольку гидродинамический инвариант имеет постоянное значение в широкой области молекулярных масс и строения макроцепей [2,4-6].

Если известной является зависимость $S_0 = f(M)$, то после построения первичной интегральной кривой ММР по уравнению (1) рассчитывают функцию $W([\eta])$. Полученный аналитический вид функции $W([\eta])$ позволяет по экспериментальному значению $[\eta]$ построить

окончательную интегральную зависимость $W([\eta])$, достаточно реально описывающую распределение по характеристической вязкости нефракционированного полимера.

По полученным значениям S_{0i} и $[\eta]_i$ по соотношению (1) определяют M_{Si} , и соответственно, интегральную и дифференциальную функции ММР.

Известно, что выполнение гидродинамического инварианта приводит к соотношению $3b = \alpha + 1$, которое не зависит от качества растворителя. Это дает возможность по известной зависимости $[\eta] = K_p M^a$ рассчитать коэффициенты соотношения $S_0 = K_s M^{1-b}$ по известному значению M_{Si} нефракционированного полимера. По полученному соотношению $S_0 = f(M)$ определяют первичную функцию ММР. Дальнейший ход рассуждения аналогичен вышеприведенному.

Погрешность определяемых по предлагаемой методике молекулярных характеристик возрастает с увеличением полидисперсности и степени ветвленности (m) полимеров. Поэтому необходимо учитывать, что гидродинамический инвариант выполняется при $m < 30$ и $M_w/M_n < 10$, где M_w и M_n средневесовая ММ и среднечисловая ММ, соответственно [2,4], а также необходимо контролировать получаемые результаты по экспериментально определенной M_{Si} .

Применение предлагаемой методики при определении молекулярных характеристик поливинилацетатов и поливинилбутиралей с различной степенью ветвленности показало, что абсолютная погрешность определения ММ при $m < 10$ и $M_w/M_n < 10$ не превышает 20% [7].

Ամփոփում

Դիտարկված է չֆրակցիոնացված պոլիմերների արագ սեդիմենտացիայի և մածուցիկաչափության մեթոդների համատեղման հնարավորությունը՝ նրանց մոլեկուլային զանգվածային բաշխումը որոշելու նպատակով: Ցույց է տրված, որ անկախ մակրոշրջային կառուցվածքից, այդ մեթոդների համատեղումը թույլ է տալիս որոշել պոլիմերների մոլեկուլային զանգվածները՝ 20% -ը չզերազանցող բազարժակ սխալով այն դեպքում եթե սվայլ քիմիական բնույթի պոլիմերի համար հայտնի է $S_0 = f(M)$ կամ $[\eta] = f(M)$ կախվածությունը:

Լիտերատուրա

1. А. А. Берлин, С. А. Вольфсон, Н. С. Ениколопан, Кинетика полимеризационных процессов, М., Химия, 1978.
2. С. Р. Рафиков, В. П. Будтов, Ю. Б. Монаков, Введение в физико-химию растворов полимеров, М., Наука, 1978.
3. С. Р. Рафиков, С. А. Павлова, И. И. Твердохлебова, Методы определения молекулярных весов и полидисперсности высокомолекулярных соединений, М. Изд-во АН СССР, 1963 г.
4. П. П. Нефедов, П. Н. Лавренко, Транспортные методы в аналитической химии полимеров, Под. ред. С. Я. Френкеля, Л., Химия, 1979.
5. В. Н. Цветков, Жесткоцепные полимерные молекулы, Отв. ред. Б. В. Дерягин, Л., Наука, 1986.
6. В. Н. Цветков, В. Е. Эскин, С. Я. Френкель, Структура макромолекул в растворе, М., Наука, 1964.
7. П. Г. Багдасарян, Труды международной конференции «Современные проблемы химической физики», Ереван, 2008.

ԼՂՀ 5-10 ՏԱՐԵԿԱՆ ԵՐԵՆԱՆԵՐԻ ՍԻՐՄԱՆՈՒԹԱՅԻՆ ՅՈՒՑԱՆԻՇՆԵՐԸ

Ա.Բ. Աղապյան

Աշխատանքում մեր կողմից վերջին տարիներին կատարած ուսումնասիրությանն անդամակցող բնակչության 5-10 տարեկան երեխաների սիրտանոթային (կարդիոլոգիան) հիմնական գույանիշները: Մարդկանց սիրտանոթային (կարդիոլոգիան) հիմնական գույանիշները (սրտահոգ, արյան մարսիմալ և մինիմալ ճնշում, զարկերակային անոթագարկ կամ պուլս և այլն) համարվում են նրանց ընդհանուր առողջական վիճակը և ներքին միջավայրի շարժում կայունությունը (համոտապ) ապահովող կարևոր բնութագրիչներ, որոնց փոփոխությունները լինում են ֆիզիոլոգիական (տարիք, հղիություն, աշխատանք, սպորտ, ֆիզիկական վարժանքներ և այլն), կամ էլ հանդես են գալիս որպես հետևանք տարբեր ախտածին (հիվանդածին) գործոնների (տվ, պատերազմ, հուզային թեմպիաներ, սոցիալական միջավայրում գոյատևման պայմանների վատթարացում և այլն):

Ելնելով վերոհիշյալից հողագնդի բոլոր երկրներում և մեծ շրջաններում մարդկանց ընդհանուր առողջական վիճակը ճիշտ ճանաչելու համար մշակված են կարդիոլոգիական բնականոն ստատոսի հատուկ աղյուսակներ, որոնցում 5- 10-15 տարին մեկ նոր հետազոտությունների հիման վրա կատարում են որոշ ճշգրտումներ, քանի որ այդ գույանիշները ինչ որ քաղաքում մեծություններ չեն այլ ենթարկվում են փոփոխությունների միջավայրի տարբեր գործոնների ազդեցությամբ (1,2,3,4,5):

Մեզ մոտ մարդկանց, առավելա 5-10 տարեկան երեխաների, արյան կարդիոլոգիական ֆիզիոլոգիական հատուկ մշակված տվյալներ չկա, չնայած առաջնորդում մեր և ուրիշների կողմից կատարվել են մի քանի հաղորդումներ (4,5): Հետևապես դեռահասների և երեխաների, առանձնապես 5 տարեկանների կարդիոլոգիական հիմնական գույանիշների որոշումը Արգախում՝ հանրակրթական դպրոցի նոր կրթական համակարգին անցնելու պայմաններում դառնում է առավել կարևոր քանի որ ուսուցման տարբեր մեթոդների և ձևերի ազդեցությունը 5 տարեկանների վրա դեռևս հիմնովին չի ուսումնասիրված:

Ելնելով վերոհիշյալից վերջին տարիներին մենք մեր առաջ խնդիր ենք դրել 5-10 տարեկան երեխաների մոտ հնարավորինս համալիր ձևով ուսումնասիրել կարդիոլոգիական հիմնական գույանիշները և տալ նրանց ընդհանուր առողջական վիճակը բնութագրող որոշ Աղյուսակներ:

Ուսումնասիրությունները հիմնականում կատարել ենք Ստեփանակերտ քաղաքի դպրոցներում: Ընդ որում, դա կատարել ենք մեր կողմից հարաբերական առողջ ճանաչված երեխաների մոտ, որոնք չունենին մարմնի բարձր քննաստիճան, չէին տառապում վերին շնչուղիների սուր բորբոքային հիվանդություններով և չունեին հակացուցված անոսալիաներ:

Ուսումնասիրությունների մեթոդները և ստացած նյութերի վերլուծությունը: Երեխաների մոտ ուսումնասիրությունները կատարել ենք առավելագույն ժամերին (9⁰⁰ - 12⁰⁰): Սկզբում յուրաքանչյուր քննվողի մոտ հարաբերական հանգստի վիճակում որոշել ենք սրտահոգը, զարկերակային մարսիմալ կամ սիստոլիկ և մինիմալ կամ դիաստոլիկ ճնշումը և զարկերակային անոթագարկը կամ պուլսը: Դա կատարել ենք քննվողների աջ բազկի վրա փաթառնելով անցիլակայն արտադրության Microfil BPA 100 Puls ալտոմետր սարքի մանժետը և գործի զգնելով սարքը (սեղմելով գործիքի կոճակը), որը իր ներք ինքնուրույն չափումների հիման վրա որոշել է սրտահոգի, անոթային ճնշման և պուլսի գույանիշները, դրանց գույաղբյուրով հատուկ պատուհանի վրա, միաժամանակ նշելով սրտի աշխատանքում առիթմային առկայությունը կամ քաջակայությունը: Այսպիսով հիման վրա մենք հատուկ հաշվարկային բանաձևերի միջոցով որոշել ենք հեմոդինամիկական գրեթե բոլոր գույանիշները (արյան միջին դինամիկական ճնշում, հարվածային ծավալ, միջին ճնշում, թուլեցված ծավալ, սրտային ինդեքս, արյան ծայրամասային ընդհանուր դիմադրություն և այլն): Պոլսային ճնշումը (ՊՃ) մենք որոշել ենք մարսիմալ կամ սիստոլիկ ճնշման գույանիշից (ՄՃ, ՍՃ) հանելով մինիմալ կամ դիաստոլիկ ճնշման գույանիշը (ՄՃ, ԻՃ): (6): Արյան միջին դինամիկական ճնշումը՝ ՄԴՃ = ԴՃ + 0.43 x (ՍՃ

- ԴՃ) կամ $U^{\text{ԴՃ}} = \text{ԴՃ} + 0.43 \times \text{ՊՃ}$ որտեղ 0.43-ը հաստատուն է: Արյան հարվածային ծավալը (ԱՀԾ) որոշել ենք հետևյալ ձևով՝ $ԱՀԾ = 90.97 + 0.54 \times \text{ՊՃ} = 0.54 \times \text{ԴՃ} + 0.61 \times \text{Հ}(8)$ որտեղ Հ հեմագլոտոլի տարրին է, հեմագլոտոման պահին, իսկ մյուս թվերը հաստատուններ են: Արտալի ինդեքսը՝ (ԱԻ) որոշել ենք ՀԾ-ն բաժանելով մարմնի մակերեսին, իսկ մարմնի մակերեսը որոշել ենք օգտվելով Բենեդիկտի նորմագրամի աղյուսակից (7):

Արյան ծայրամասային ընդհանուր դիմադրությունը (ԱԾՈ՛Դ) որոշել ենք օգտվելով հետևյալ բանաձևից. $ԱԾՈ՛Դ = \text{ԴՃ} + 1/3 \text{ ՊՃ} \times 1333 \times 60$ որտեղ 1333 հաստատուն է իսկ 60-ը վայրկյանում մազանոթների մեջ սրված արյան քանակն է: Ծայրամասային արյան սահմանային դիմադրությունը (ԾԱՍՐ) որոշել ենք $ԱԾՈ՛Դ$ -ը բաժանելով մարմնի մակերեսի վրա (8): Կերոլդի վեզելտատիվ ինդեքսը՝ (ԿՎԻ) որոշել ենք հետևյալ բանաձևով՝ $ԿՎԻ = (1 - \text{ԴՃ}/\text{ՊՃ}) \times 100$ որտեղ Պ -ն պուլսի քանակն է սնկ թուփում իսկ ԴՃ -ն դիաստոլիկ ճնշումն է: Ի դեպ, պետք է ասենք, որ երեխաների մոտ այս վերջին երեք ցուցանիշների մասին գրականության մեջ տվյալներ չկան ուստի դրանք մենք ներկայացնում ենք առաջին անգամ:

Երեխաների մոտ արյան վերը նշված բոլոր ցուցանիշների մաթեմատիկական մշակումները կատարելու համար մենք նախ կազմել ենք առանձին-առանձին հասակային խմբերի շարքեր, ապա յուրաքանչյուր շարքի այս կամ այն ցուցանիշի համար որոշել ենք դրա ոչ համակշռված կամ պատահական միջինի արժեքը (M_1), համակշռված միջինը՝ (M), միջինի քառակուսային շեղումը՝ (σ G), համակշռված միջինի միջին թվաքանակների սխալը՝ (σ m) և վարիացիայի գործակիցը՝ (h %): Ոչ համակշռված միջինը որոշել ենք հետևյալ բանաձևով՝ $M_1 = S_v / n$ որտեղ v ցուցանիշի արժեքն է, S -ը շարքի ցուցանիշների գումարն է իսկ n -ը շարքի անդամների թիվն է: Համակշռված միջինը որոշել ենք $M = M_1 + S_v / n$: Համեմատվող շարքերում ցուցանիշի տարբերության հավաստիության չափը որոշել ենք $t = |M_1 - M_2| - \sigma$ բաժանելով քառակուսի արմատ $m_1^2 + m_2^2$ արժեքի վրա, ստացած թիվը համեմատելով Ստյուդենտի հավաստիության աղյուսակի ($n_1, n_2 / 2$) թվերի հետ (10)

Հետազոտությունների արդյունքները հիմնականում բերված են թիվ 1 աղյուսակում:

5-10 տարեկան երեխաների կարդիոդինամիկական ցուցանիշները (n=50)

Աղյուսակ 1

Ցուցանիշ	Տարիք	Տղամ			Աղջիկ		
		M	σ G	σ m	M	σ G	σ m
Լ	2	3	4	5	6	7	8
	5	108	11.2	1.6	110	8.6	1.2
	6	106	10.2	1.4	108	11.0	1.6
	7	103	9.8	1.4	107	10.3	1.5
	8	102	10.8	1.5	104	10.5	1.5
	9	98	9.5	1.5	100	9.0	1.3
	10	96	8.3	1.2	98	11.4	1.6
	5	90	6.7	1.0	86	6.1	0.9
	6	94	7.4	1.1	88	6.5	0.9
	7	98	8.2	1.2	94	6.8	1.0
Երազված ծնունդ (մե 30.0)	8	100	8.1	1.2	96	7.8	1.1
	9	101	8.3	1.2	98	8.1	1.2
	10	102	8.3	1.2	105	8.6	1.2
	5	56	4.4	0.6	54	4.1	0.6
	6	58	4.5	0.6	56	4.3	0.6
	7	59	5.2	0.7	58	4.6	0.6
	8	63	5.8	0.8	62	5.2	0.7
	9	64	6.0	0.8	64	5.4	0.8
	10	66	5.9	0.8	67	6.2	0.9
	Միջին ծնունդ (մե 30.0)	5	34	4.1	0.6	32	4.5
6		36	4.1	0.6	32	4.1	0.6
7		39	4.8	0.7	36	5.2	0.7
8		37	5.1	0.8	34	4.1	0.6
9		38	5.9	0.8	34	5.9	0.8
10		38	5.8	0.8	38	5.8	0.8
5		71	7.8	1.1	68	6.9	1.0
6		74	8.2	1.2	70	7.9	1.1
7		75	7.7	1.1	74	8.2	1.2
8		79	8.6	1.2	77	8.8	1.2
Մեծին դիմադրություն (մե 30.0)	9	80	8.4	1.2	79	8.2	1.1
	10	85	9.0	1.3	83	8.6	1.2

	1	2	3	4	5	6	7	8
Չարեցանոցի կամուրջ (Վ)	5	76	7.6	1.1	76	8.3	1.2	
	6	58	6.5	0.9	54	7.4	1.1	
	7	76	8.7	1.2	75	8.1	1.1	
	8	72	11.4	1.6	71	10.4	1.5	
	9	71	11.5	1.6	69	11.2	1.6	
	10	67	6.6	1.2	69	9.8	1.4	
Լայպոսի կամուրջ (Ս)	5	8	0.85	0.12	8	0.92	0.13	
	6	3	1.06	0.15	8	1.13	0.15	
	7	8	1.2	0.23	8	1.27	0.18	
	8	7	1.13	0.16	7	1.13	0.16	
	9	9	0.99	0.14	7	0.99	0.14	
	10	7	1.06	0.15	7	1.20	0.17	

† M արժեքում կատարել ենք տասնորդական մասի կյորացում, G-ի և m-ի արժեքներում կատարել ենք հարյուրերորդական մասերի կյորացում:

Ինչպես երևում է թիվ 1 աղյուսակից 5-10 տարեկան տղա և աղջիկ երեխաների մոտ սրտահորցի և պուլսի ցուցանիշները միջինում տարիքի մեծացմանը համընթաց նվազել են (5 տարեկանում մեկ րոպեում կազմել են հասնապատասխանաբար 108-110, իսկ 10 տարեկանում 96 և 98): Դրան հակառակ, արյան սիստոլիկ, դիաստոլիկ և միջին դինամիկական ճնշման ցուցանիշները տարիքի մեծացման համընթաց աճել են: Սիստոլիկ ճնշումը 5 տարեկանների մոտ կազմել է 90 մմ ս.ս. և 80 մմ ս.ս., 10 տարեկանում՝ 102 մմ ս.ս. և 105 մմ ս.ս., դիաստոլիկ ճնշումը 5 տարեկանում կազմել է 56 մմ ս.ս. և 54 մմ ս.ս., 10 տարեկանում՝ 66 մմ ս.ս. և 67 մմ ս.ս.: Միջին դինամիկական ճնշումը 5 տարեկանների մոտ կազմել է 71 մմ ս.ս. և 68 մմ ս.ս., 10 տարեկանների մոտ՝ 80 մմ ս.ս. և 79 մմ ս.ս.: Ընդ որում ցուցանիշների հասակառատային տարբերությունները բերված բոլոր տարիքային շրջաններում եղել են ոչ հավաստի ($P < 0.01$), մինչդեռ 5-6 տարեկանների ցուցանիշների տարբերությունները 7 և բարձր տարիքի համեմատ եղել է հավաստի ($P > 0.01$): Տարիքին համընթաց փոքրացել են արյան հարվածային ծավալի և թուփակման ծավալի ցուցանիշները: Այսպես 5 տարեկան տղաների և աղջիկների մոտ 1 րոպեում սրտից դուրս մղած արյան քանակը կազմել է 76 մլ, 10 տարեկանների մոտ՝ հասնապատասխանաբար 67 մլ և 69 մլ: Հասակին համընթաց փոքրացել է նաև թուփակման ծավալակնի բարձր ցուցանիշներ (հիպերկինետիկ են), կազմել են 2 և 10 տարեկանների մոտ 71: Ընդ որում սրտահորցի, արյան ճնշման և պուլսի ցուցանիշները եղել են որոշ ավելին քան 1985—1986 թվականներին (4,5), որը մենք բացատրում ենք նրանց կյանքի պայմանների բարելավմամբ և ընդհանուր արտելիստացման տենդենցով: Նման երևույթ ուրիշ շրջաններում նկատել են նաև այլ հեղինակներ (2,5):

Հանրագումարի բերելով վերը նշվածները կարող ենք կատարել հետևյալ ընդհանրացումը 5-10 տարեկան տղաների և աղջիկների կարդիոդինամիկական միջին ցուցանիշները իրարից հավաստի չափով չեն տարբերվում սակայն յուրաքանչյուր հասակառատային խմբում եղել են տղաներ, որոնք իրենց ցուցանիշով գերազանցել են աղջիկներին, կամ հակառակը եղել են աղջիկներ, որոնք գերազանցել են տղաներին: Ինչ վերաբերվում է խմբերում ընդգրկված մարդկանց ցուցանիշների ներքին կառուցվածքին, առաջ ավեր է ասենք, որ դրանք բաժանվում են 3 խմբի. կան երեխաներ, որոնք ունեցել են միջինից բավականին բարձր ցուցանիշներ (հիպերկինետիկ են), կազմել են շարքի անդամների շուրջ 20-25 %-ը, կան երեխաներ որոնք ունեցել են կարդիոդինամիկական ցածր ցուցանիշներ՝ (հիպոկինետիկ են, կազմել է 20-25%-ը) և վերջապես շարքի անդամների շուրջ կեսը կամ 50-60 %-ը ունեցել են միջին կամ դրան մոտ ցուցանիշներ (Լեյդոկինետիկներ են): Հասակին համընթաց կրճատվել է սրտի մշտական առիթմի առեցուղ երեխաների քանակը 5 տարեկանների մոտ դրանք կազմել են քննվողների 12-17%, 10 տարեկանների մոտ՝ 5-8%, որը մենք բացատրում ենք հասակին համընթաց սրտի կոմպենսացիոն հատկության մեծացմամբ: Անցողիկ, կամ դեպից դեպք նկատվող առիթմի առեցուղ երեխաների քանակը կազմել է 15-20%, որը հավանաբար կապված է եղել նրանց հուզային վիճակի հետ:

Անդրադառնալով տարվա մեջ երեխաների կարդիոդինամիկական ցուցանիշների համառոտակի բնութագրությանը պետք է նշենք, որ վերը բերված բոլոր տարիքային շրջաններում տարեկապին այդ ցուցանիշները եղել են բնականոնության վերին սահմաններում, որը պետք է բացատրվի գլխավորապես ամառվա շրջանում երեխաների ստացած բավարար. միտամիններով հարուստ սնունդով և բաց օդում վարած շարժուն կենսակերպով: Տարեմիջին այդ ցուցանիշները եղել են միջինի ստորինի սահմաններում: Սրտի աշխատանքում որոշ

դանդաղում և ճնշման որոշ մեծացում, դրանց հետ կապված նաև որոշ այլ փոփոխություններ մենք նկատել են ուսումնական քառորդների կենտրից սկսված և տարեվերջին:

Ուստի բոլոր դեպքերում երեխաների մոտ սինսվազ կատարված կարդիոդինամիկական հետազոտությունները չեն կարող բավարար հիմք հանդիսանալ նրանց առողջական վիճակի և կարդիոդինամիկական ստատուսի վերջնական գնահատման համար, թեև կուպ (M² 1.5G) կարող է ծառայել բավարար հիմք նոր հետազոտությունների համար:

5-10 տարեկան երեխաների սրտային ինդեքսի, արյան ծայրամասային ընդհանուր դիմադրության, ծայրամասային արյան սահմանային դիմադրության և կենդանի վեգետատիվ գույգիչի ցուցանիշները բերված են աղյուսակ 2-ում:

Սրտային ինդեքսի որոշումը կատարել ենք նախ որոշելով հետազոտվողների մարմնի զանգվածը և հասակը, ապա դրանց հիման վրա Բենեդիկտի նորմոգրամիկ քանոնով որոշելով նրանց մարմնի մակերեսը: Հասակը 5-10 տ տղաների մոտ կազմել է 113 սմ, 115, 119, 124, 130, 134 սմ, աղջիկների մոտ՝ 112 սմ, 114, 119, 124, 130 և 134 սմ: Ելնելով դրանից երեխաները մարմնի մակերեսը կազմել է 60սմ², 69, 80, 85, 92 և 97սմ²:

Ինչպես երևում է աղյուսակ 2-ից սրտային ինդեքսի ցուցանիշը մարմնի հասակի, զանգվածի և դրա հետ կապված մարմնի մակերեսի մեծացմանը համընթաց նվազել է: Տղաների մոտ արժանագրված 2,22 լ/ր/մ² ցուցանիշից, 10 տարեկանների մոտ կազմելով 1,2 լ/ր/մ², որը հիմնականում կապված է մարմնի մակերեսի մեծացման և սրտի մոլոր ու ծծող ֆունկցիայի թուլացման հետ: Վերջինիս հետ կապված աճել է ԱՄՇԻ (5տ կազմել է 670 դին/վ/սմ², 10տ կազմել է 880 դին/վ/սմ²), փոքրանում է ՄԱՄԻ (5տ կազմել է 11,2 միավոր, 10 տ-ում՝ 9,07 միավոր):

Կենդանի վեգետատիվ գույգիչում հասակին համընթաց նկատել ենք ցուցանիշի մեծացում (5 տարեկան աղջիկների և տղաների մոտ միջինում կազմել է 51-52, 10 տարեկանում՝ 68-69): Ցուցանիշի տատանման սահմանները տղաների մոտ եղել է ավելի փոքր, քան աղջիկների մոտ, սակայն չնայած 1-ից ցածր արժեք աղջիկների մոտ ևս չի արժանագրվել: Կրանք հիմք են տալիս նշելու, որ կրտսեր դպրոցահասակ երեխաների սինսվազիո-ադրենալիսային համակարգը նոր՝ արդեն գործող ուսումնական ծրագրերով աշխատելիս չի ընկճվում, այլ գտնվում է բարձր մակարդակում: Միաժամանակ հարկ ենք համարում նշելու, որ մեծերի համար այդ ցուցանիշը կազմում է +5-ից մինչև +7 (9), մեծերի մոտ մեր կատարած հատուկ ստուգիչ հետազոտություններում այդ ցուցանիշը հանգիստ պայմաններում ևս գտնվել է վերը նշված սահմաններում, սակայն ստրենների ղեկարում դա կազմել է + 15 և ավելին: Հետևապես մենք գտնում ենք, որ 5-10 տարեկան երեխաների մոտ որոշված բարձր, ԱՄՇԻ-ի, ՄԱՄԻ-ի մեծերի համեմատ ցածր ցուցանիշները ճիշտ են և պետք է դիտվի որպես նրանց բնականոն (ֆիզիոլոգիական) ստատուսի ցուցանիշներ:

Լ՛Է 5-10 տարեկան երեխաների սրտային ինդեքսը, արյան ծայրամասային, ընդհանուր դիմադրությունը, ծայրամասային արյան սահմանային դիմադրությունը և կենդանի վեգետատիվ ցուցանիշը

Աղյուսակ 2

Ցուցանիշ	Տարիք	Տղա		Աղջիկ	
		Միջին	Տատանատես-ման	Միջին	Տատանատես-ման
ԷԻ՝ լ/ր/մ ²	5	2.22	1.5-3.5	2.22	1.5-3.5
	6	1.92	1.5-3.5	1.92	1.5-3.5
	7	1.70	1.5-2.5	1.70	1.5-2.5
	8	1.79	1.5-2.5	1.79	1.5-2.5
	9	1.27	0.7-2.0	1.27	0.7-2.0
	10	1.20	0.6-2.0	1.2	0.6-2.0
ԱՄՇԻ՝ դին/վ/սմ ²	5	670	500-800	650	500-800
	6	700	500-800	670	500-800
	7	720	550-850	700	500-800
	8	897	600-900	834	600-900
	9	980	650-950	891	600-1000
	10	880	680-1000	914	600-1100
ՄԱՄԻ՝ միավոր	5	11.16	7-13	10.89	5-12
	6	10.14	6-12	9.71	6-12
	7	10.7	6-12	8.75	6-11
	8	10.08	5-11	9.11	5-12
	9	9.60	5-11	9.68	5-12
	10	9.07	5-11	9.42	5-11

Միջին ֆիզիկական վիճակի (սովորական) մեծություն	5	52	10-58	51	1-58
	6	55	18-64	52	11-73
	7	57	11-63	54	1-68
	8	62	11-86	60	14-78
	9	65	11-86	64	14-78
	10	69	16-76	68	5-75

Резюме

В статье на основе собственных исследований даются основные параметры кардиодинамического статуса мальчиков и девушек НКР в возрасте 5-10 лет (ЧСС, САД, ДАД, САД, ПД, УОК, МОК, СИ, ОПСС и ПСС). Установлено, что параметры этих показателей в норме несколько отличаются от таковых, наблюдаемых у взрослых. С возрастом ЧЧС у мальчиков и девочек сокращается (у 5-летних он составил 108-110 ударов в минуту, у 10-летних- 96-108 уд/ мин). САД, ДАД, САД и некоторые другие параметры, напротив, нарастали (САД у пятилетних девочек и мальчиков составил 86-90мм р. ст., у 10-летних- 105-102 мм р. ст., ДАД составил соответственно 54-56 мм р. ст. и 66-67 мм р. ст.). Кардиодинамические показатели мальчиков и девочек 5-6 лет существенно не отличались ($p < 0.01$). ОПСС и ПСС у детей оказались несколько ниже чем у взрослых, вегетативный индекс Кердо у 5-10 летних мальчиков и девочек, напротив, был несколько больше нежели у взрослых, что свидетельствует о большем уровне их симпатико-адреналиновой системы. Приведенные в статье параметры гемодинамики у 5-10 летних детей мы рассматриваем как показатели их физиологического статуса.

Литература

1. Н.А. Агаджанян, Л.З. Пыль, В.И. Циркин, С.А. Чеснокова, Физиология человека. Новгород. Изд. НГМА. 2005.
2. Ю.А. Ермолаев, Возрастная физиология. М. 1985. с. 303 – 312.
3. Ս.Կ. Կարապետյան, Ս.Ա. Շախրյան, Տարիքային ֆիզիոլոգիա, 1981, էջ 217-227:
4. С.А. Агасян, А.Б. Агасян, Основные показатели физического развития и гемодинамики у школьников Нагорно Карабахской Республики (НКР) в военное и мирное время. Вестник МАНЭБ. N 6 (42). Выпуск 2, 2001, с. 163-167.
5. Галстян Асмик Григорьевна, Особенности физического развития и кардиодинамики подростков Нагорно Карабаха. Автореферат канд. дис. Ереван, 2003.
6. Ս.Մ. Մինասյան, Ծ.Ի Աղամյան, Վ.Ն. Սարգսյան, Մարդու և կենդանիների ֆիզիոլոգիա: Երևան, 2007, էջ 312-330:
7. Ս.Ա.Աղասյան, Ա.Բ.Աղասյան, Մարդու և կենդանիների ֆիզիոլոգիայի լաբորատոր գործնական աշխատանքների ուղեցույց, Ստեփանակերտ, 2002, էջ132:
8. А.Н. Фомян, Н.А.Фомян, Н.Н. Дятлов, Морфофункциональные предпосылки изменений кардио – и гемодинамики при занятиях спортом, Южноуралский государственный университет, Челябинск, 2007.
9. Ս.Մ. Մինասյան, Ն.Ս.Վակոբյան. Ս.Ս. Գրիգորյան, Ծ.Ի. Աղամյան, Ն.Վ. Սարգսյան, Մարդու և կենդանիների ֆիզիոլոգիա: Լաբորատոր աշխատանքների ուսումնամեթոդական ձեռնարկ, Երևան, 2003, էջ 72:
10. В.Н. Кардашенко и др., Руководство к лабораторным занятиям по гигиене у детей и подростков (разд. вариационно – статистическая разработка), М., 1983, с. 37-51.

ГЕОХИМИЧЕСКИЙ СОСТАВ НЕКОТОРЫХ ПОДЗЕМНЫХ ВОД ТЕРРИТОРИИ
НКР И ИХ ВЛИЯНИЕ НА ЭКОСИСТЕМУ ЧЕЛОВЕКА

К. Б. Багирян

При решении проблем охраны окружающей среды особое место занимает рациональное использование пресных вод, которые являются наиболее используемыми. Своевременный, оперативный и качественный контроль за химическим составом воды, используемой для хозяйственно – бытовых целей, является одним из условий улучшения состояния здоровья населения. Медьки выделяют целую группу заболеваний, связанных с повышенным или пониженным содержанием различных микро- и макроэлементов в воде и в геологической среде в целом. Перед нами поставлена задача изучить геохимический состав некоторых подземных вод территории НКР.

Территория Нагорного Карабаха богата родниковыми и минеральными источниками, однако под влиянием разных экологических факторов подземные воды могут подвергаться загрязнению и требуют серьезного внимания. Качество питьевой воды оценивается путем сравнения ее с утвержденными ГОСТ – ми. Накопление химических элементов во внутренних органах человека приводит к развитию различных заболеваний. Из элементов больше всего в организме человека накапливаются кадмий, хром – в почках, медь – в желудочно – кишечном тракте, ртуть – в центральной нервной системе, цинк – в желудке, двигательном аппарате, мышьяк – в почках, печени, легких, сердечно – сосудистой системе, селен – в кишечнике, печени, почках, бериллий – в органах кроветворения, нервной системе. Низкое содержание в питьевой воде Ca^{2+} и Mg^{2+} приводит к увеличению числа сердечно – сосудистых заболеваний [8].

Согласно нашим исследованиям 2007 года в Колатакском минеральном источнике и в минеральном источнике г. Степанакерта ртути не обнаружено. Содержание Zn^{2+} - иона в Колатакском минеральном источнике (Kol. mineral.) составляет 0,01 мг/ л, а в минеральном источнике г. Степанакерта (Step. mineral.) - 0,015 мг/ л, в то время как согласно ГОСТ – 2874 – 82 ПДК цинка составляет 5,0 мг/ л. Согласно исследованиям 2007 – 2008 гг. содержание Cu^{2+} - иона в Step. mineral. источнике составляет 0,1 мг/ л, а в Kol. mineral. источнике - 0,16 мг/ л, в то время как ПДК по ГОСТ 2874 – 82 составляет 1,0 мг/ л. Литий в обоих минеральных источниках не обнаружен. Содержание большого количества солей в питьевых водах приводит к различным заболеваниям. Известно, что хлоридно – сульфатные воды приводят к нарушениям в системе пищеварения и к различным гинекологическим заболеваниям. По химическому составу Степанакертский минеральный источник - хлоридно - сульфатно – гидрокарбонатная – кальциево – магниевая – натриевая, а Колатакский минеральный источник – это хлоридно – гидрокарбонатная – натриево – магниевая – кальциевая вода. Избыток солей кальция (Ca^{2+}) и магния (Mg^{2+}) в питьевых водах приводит к нарушению обменных процессов в организме, атеросклерозу, мочекаменной болезни, а такая распространенная болезнь как кариес, является следствием концентрации фтора в воде ниже оптимальной. Содержание максимального количества многих солей обнаружено во многих источниках на территории НКР. Согласно ГОСТ – 24902 – 81 предельная допустимая концентрация (ПДК) общей жесткости в воде составляет 7 – 10 мг/ экв -л, в то время как общая

жесткость Step. mineral источника в среднем 13,9 мг/экв - л . Нитраты, попадая в организм человека, под влиянием микрофлоры кишечника образуют нитриты, которые в свою очередь приводят к образованию в крови метгемоглобина, в результате чего снижается способность снабжения тканей кислородом. Нитриты и нитраты в организме человека могут трансформироваться в канцерогенные нитрозамины [8] . Согласно ГОСТ – 2874 – 82 , содержание нитратов в питьевой воде не должно превышать 45 мг/л . Согласно нашим исследованиям (2007-2008гг.), содержание NO_3^- в Step. mineral. источнике составляет 1,96 мг/ л, а NO_2^- - 0,031 мг/ л, а содержание NO_3^- в Kol. mineral. источнике составляет 9,6 мг/ л, а NO_2^- - 0,054 мг/ л. Исходя из результатов наших исследований, содержание нитратов и нитритов в обоих минеральных источниках находятся в норме согласно ГОСТ 2874 – 82.

Среди наиболее распространенных заболеваний, связанных с низким содержанием микроэлементов в питьевой воде, можно назвать эндемический зоб (низкое содержание йода), кариес (низкое содержание фтора), железодефицитные анемии (низкое содержание железа и меди). Исходя из наших исследований, в некоторых родниковых источниках НКР наблюдается отсутствие йода (в селе Сос Мартуинского района, в родниках – “Ерку акнанк” и “Кагавалзор”). Мы отмечали, что низкое содержание Ca^{2+} и Mg^{2+} - ионов в воде приводит к увеличению числа сердечно – сосудистых заболеваний. Смертность от сердечно – сосудистых заболеваний в местах с жесткой водой оказалась ниже нормы, в то время как в городах с мягкой водой – выше. На территории НКР во многих источниках наблюдается повышенная общая жесткость воды (Степанакертский минеральный источник, Колатакский минеральный источник, Гличу, Ерку акнанк – село Сос Мартуинского района).

При оценке качества воды в первую очередь необходимо обращать внимание также на концентрацию биологически активных элементов в воде, которые участвуют во всех физиологических процессах организма. Кроме Li, Ca, Mg, Pb, Fe, Cu, Cl, F, J, Zn необходимо также подчеркнуть содержание K, Na, Mn – элементов в воде. Все эти элементы участвуют при биохимических и физиологических процессах организма, так например при структурных образованиях (оболочки клеток, матрица костной ткани) [7]. Согласно нашим исследованиям содержание K^+ – иона в Step. mineral. источнике - 3,2 мг/л, а Na^+ - ион 300,0 мг/л, ($\text{K}^+ + \text{Na}^+$) в Step. mineral. источнике составляет 233,7 мг/л. Содержание Na^+ – иона в Kol. mineral. источнике составляет 20,0 мг/л, K^+ - ион – следы ($\text{K} + \text{Na} = 600,0$ мг/л). Согласно ГОСТ – 24902 – 81, ПДК натрия - иона в питьевой воде составляет 200 мг/л. Содержание концентрации марганца в Step. mineral. источнике составляет 0,12 мг/л, а в Kol. mineral. источнике не обнаружено. Согласно ГОСТ – 4974 – 72 ПДК Mn^{2+} в питьевых водах составляет 0,1 – 0,5 мг/л.

Гидродинамический и гидрохимический режимы подземных вод тесно связаны. При понижении уровней нарушается гидрогеохимическое равновесие, усиливаются окислительные процессы, изменяется pH, Eh, состав подземных вод. pH в Step. mineral источника составляет 6,02, а Eh – 48 мВт. При увеличении pH – среды, возникает щелочной гидrolитический барьер, при этом многие элементы (Mn^{3+} , Cu^{2+} , Be^{2+} , Fe^{2+}), мигрирующие в виде комплексов, переходят полностью или частично в твердую фазу в виде гидроксидов ($\text{Cu}(\text{OH})_2$, $\text{Be}(\text{OH})_2$). По минерализации Степанакертский минеральный источник относится к лечебно – столовым водам с минерализацией 2,48 г/л. Согласно ГОСТ, рекомендуется нижний предел минерализации, благоприятный для здоровья человека, равный 0,2 г/л. Состав подземных вод зависит и от ее температуры. Для лечебных целей температура воды играет важную роль. Различают холодные, термальные и горячие источники. Степанакертский минеральный источник относится к холодным, с температурой 16,0 – 19,5 °С.

Химический анализ вод определяется по унифицированным методам. При определении гидрокарбонат – иона (титрование 0.1 N HCl, индикатор - метилоранж) основные погрешности приходится на последнюю стадию титрования, когда резко возрастает роль последней капли. Основные погрешности при определении хлор – иона титрованием 0.1 N AgNO₃ с индикатором хроматом калия приходится на заключительную стадию титрования. При определении кальций – иона титрование трилоном Б с индикатором – флюориксоном (мурексид) основная погрешность связана с задержкой времени титрования после добавления щелочи (KOH). При определении суммы кальций – магний ионов титрацией трилоном Б с индикатором – эрихромом черным, основные погрешности связаны с сохраненностью буфера (KOH, NH₄OH, NH₄Cl).

Անվտիմում

Խմելու ջրերը համարվում են մեր նրկրի օգտակար հանածոներից մեկը և նրանք քիմիական կազմը պայմանավորված է այն հանրապարտների բաղադրությամբ, որոնցում նրանք շրջապատույտ են կատարում: Խմելու համար մեծ տեղ ունեն ջրերի ֆիզիկո-քիմիական հատկությունները, որոնք պետք է համապատասխանեն պետական ստանդարտներին (ՄԹԿ):

Ըստ մեր ուսումնասիրությունների (2007- 2008թթ.) մեր հետազոտված հանքային ջրերում Ստեփանակերտի, Քոյատակի, Բերդաձորի, Cu²⁺ պարունակությունը գտնվում է նորմայի սահմաններում և տվյալ հանքային ջրերում Li, Hg չի հայտնաբերված: Zn²⁺-ի և NO₃⁻ -ի քանակությունը քիչ է պահանջվող նորմից: 1.7Ն – ի տարածքի մեր հետազոտված աղբյուրաջրերում ընդհանուր կոշտությունը բարձր է ՄԹԿ -ից (7-10 մգ-էկվ/լ) և Ստեփանակերտի հանքային ջրում այն կազմում է 13,9 մգ-էկվ/լ: Մեր հետազոտություններից ելնելով, եկանք այն եզրակացության, որ ըստ բաղադրության, որոշ հանքային ջրերի քիմիական կազմը չի համապատասխանում պահանջվող պետական նորմերին:

Լիտերատրա

1. Российская Академия Наук, Институт им. Вернадского „Геохимия“, М., „Наука“ 1992.
2. Сауков А. А., Геохимия, М., 1966.
3. В.М.Шестаков, Динамика подземных вод, М.Изд –во МГУ, 1979.
4. ГОС.ком. СССР по гидрометеорологии и контролю природной среды. N 56 01.01.87- 31, Баку 1987.
5. Г.С.Вартамян, Экогеология, М., 2000.
6. А.М.Овчиников, Минеральные воды, М., 2 – օր հրատ., 1963.
7. Ю.Н. Москалев, Минеральных обмен, М., 1985.
8. Л.Р. Ноздрюхина, Н.И.Гришкевич, Нарушение микроэлементного обмена и пути его коррекции, М., 1980.
9. В.А. Филова и др, Вредные химические вещества, Т. 1 – 4, 1988-1990.

ԸՆԿՈՒՄ ԿԱՆԱՆՅ ՀՂԻՈՒԹՅԱՆ ԵՐՋԱՆԻ ԲՆԱԾԻՆ ԵՎ ՁԵՆՔ ԲԵՐՈՎԻ ԱՐԱՏՆԵՐԻ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿԱՊՎԱԾ ՄԹԵՐՄԻ ՀՅՑ

Ա. Հ. Թորոսյան, Մ. Ա. Մառոքյան

Աշխատանքում հետազոտություններ են կատարվել Ստեփանավերտ քաղաքի ծննդատանի և բնակչության շրջանում կանանց հղիություն ընթացքում բնածին և ձեռք բերովի արատները որոշելու հույս կապված սթրեսի հետ:

Բոլոր կենդանի օրգանիզմների կյանքի անընդհատությունը և կենսաբանական ազդակցությունն ապահովվում է կյանքի հիմնական հատկություններից մեկով՝ ժառանգականությամբ, որը կենդանի նյութի հատկությունն է փոխանցել ծնողների հատկանիշները և ապահովել մորֆոլոգիական, ֆիզիոլոգիական, կենսաքիմիական հատկությունների անընդհատությունը սնրունդների միջև, ինչպես նաև միջավայրի որոշակի պայմաններում անհատական առանձնահատկությունների զարգացումը [1]:

Մազայն երեք ժառանգական ինֆորմացիայի կրողը՝ Դ-ՆԹ - ն ենթարկվում է փոփոխության, առաջ առաջ են գալիս այս կամ այն ժառանգական հիվանդություններ, անոմալիաներ կամ այլանդակություններ: [2,3]

Եթե մարդիկ հազարամյակների ընթացքում այլանդակությունների վրա ուշադրություն են դարձրել միայն այն դեպքում, երբ վերջիններս եղել են առավել արտահայտված, առաջ ՄԵՆՂԵԼԻ օրնեքների կրկնակի բացահայտումը մեծ ազդեցություն թողեց տերատոլոգիայում գենետիկական ուղղության զարգացման վրա [1,4]:

Նաչվի ասելով այն հանգամանքը, որ Արցախը պատերազմական զուտի է ու հաճախակի է բնակչությունը սթրեսներ տանում, անհրաժեշտություն ենք համարել հետազոտություններով պարզել, թե ժառանգականությունը, միջավայրի պայմանները և սթրեսը ինչպեսի ազդեցություն են թողնում աղմուկի և պտղի զարգացման վրա:

Մեր կողմից 2005-2008թթ. վիճակագրական հետազոտություններ են կատարվել Ստեփանավերտ քաղաքի ծննդատանը և բնակչության շրջանում կանանց հղիության ընթացքում ձեռք բերած արատները որոշելու համար:

Այսպես, 2005-2007թթ. ծննդատանը ուսումնասիրվել են ընդամենը 3913 նորածիններ, որոնցից 24-ը ունեցել են արատներ, իսկ 23-ը մահացել են: Ծննդատանը արատներով ծնված նորածինների վերլուծությունը ներկայացված է աղյուսակ 1-ում:

ԸՆԿ-ի ծննդատանը արատներով ծնված երեխաների վերլուծությունը /2005-2007թթ./

Աղյուսակ 1

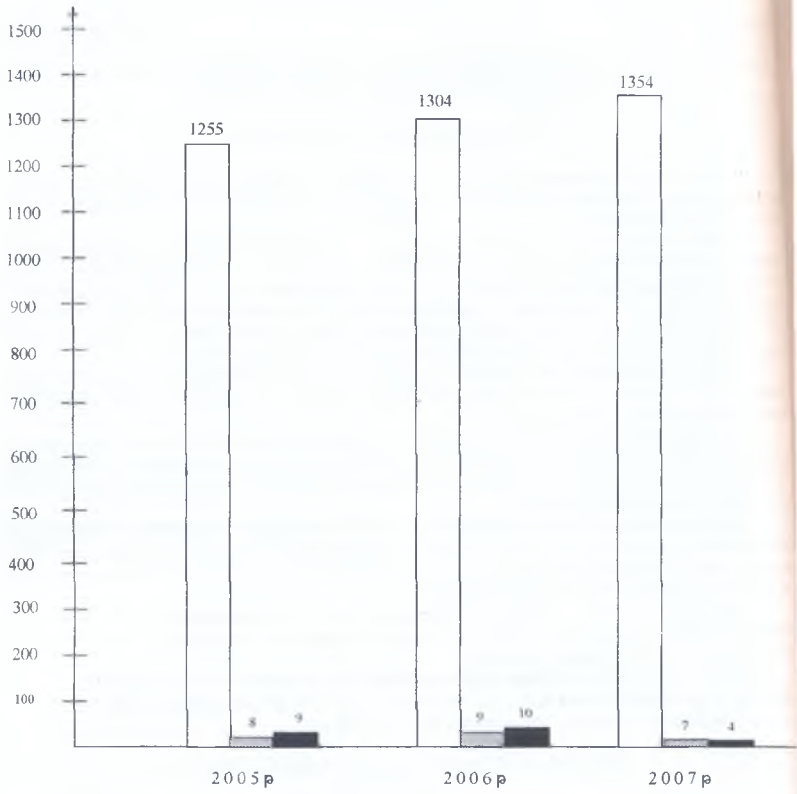
N	Տարի	Նորածինների թիվը	Առողջ	Արատով	Մահացած
1	2005	1255	1238	8	9
		Տոկոսներով	98.6 %	0.63 %	0.71 %
2	2006	1304	1285	9	10
		Տոկոսներով	98.5 %	0.69 %	0.76 %
3	2007	1354	1343	7	4
		Տոկոսներով	99.1 %	0.5 %	0.21 %

Աղյուսակ 1-ի վերլուծությունից երևում է, որ 2005թ-ին արժանագրվել է 1255 ծնունդ, որից 1238-ը /98.6%/ առողջ են, 8-ը՝ /0.63%/ արատներով, իսկ 9-ը՝ /0.71 %/ մահացել են:

2006թ-ին գրանցվել են 1304 ծնունդ, որից 1285-ը /98.5%/ առողջ են, 9-ը՝ /0.69%/ արատներով, 10-ը՝ /0.76%/ մահացել են:

2007թ-ին գրանցվել են 1354 ծնունդ, արատներով նորածինները կազմել են 7 /0.5%/, իսկ մահացության դեպքերը կազմել են 4 /0.21%/:

2005 - 2007 թվականների նորածինների պաթոլոգիաների և մահացության դեպքերը նդհանուր դինամիկան ցույց է տրված նկար 1-ում:

Նկար 1 2005-2007թթ. նորածինների պաթոլոգիաների և մահացության դեպքերի դինամիկան

- Նորածինների ընդհանուր թիվը
- Արտոնրով նորածինների թիվը
- Մահացած երեխաների թիվը

Նետագրությամբ տարիներին հանդիպել ենք այնպիսի ժառանգական հիվանդությունների, ինչպիսին են ծոթաթաթություն, Դաունի սինդրոմ, բրախիլադակտիլիա և քիմքի ու վերին շրթունքի ճողվածք:

Ավելի հաճախ հանդիպող արատները ներկայացված է աղյուսակ 2-ում:

Առավել հաճախ հանդիպվող արտոնները	2005	2006	2007
Մտքաբացություն	3		4
Դատունի սինդրոմ	1	1	
Բրախիդակտիլիա	4	5	2
Քիմքի և վերին շրթունքի ճողվածք		3	

Ուսումնասիրություններից պարզվել է, որ ծնողաբացության դեպք նկարագրվել է 2005 և 2007թթ. 7 նորածնի մոտ, Դատունի սինդրոմ նկատվել է 2005 և 2006թթ.-ին 2 նորածնի մոտ, բրախիդակտիլիա՝ 2005, 2006 և 2007թթ. 11 երեխայի մոտ, քիմքի և վերին շրթունքի ճողվածք 2006թ.-ին 3 երեխայի մոտ:

Հավանական է, որ այս հիվանդությունների դրսևորման գործում հավասարապես դեր ունեն և՛ ժառանգականությունը, և՛ միջավայրի պայմանները:

Ազգաբնակչության շրջանում ուսումնասիրել ենք ընտանիքներ, որտեղ ծնվել են արատավոր երեխաներ, պարզելու համար կանանց հղիության շրջանում ձեռք բերած արատները կապված պրենսի հետ:

Մեր ուսումնասիրված ընտանիքներից մեկում պարզել ենք, որ մի կին հղիության 5-6-րդ շաբաթում վիրուսային հիվանդություն է տարել /գրիպ/ և առանց բժշկական միջամտության օգտագործել է դեղեր: Ծնվել է աղջիկ երեխա, որն ունեցել է վերին շրթունքի ճողվածք: Կնոջ մոտ սա 2-րդ երեխան է, առաջինը միանգամայն առողջ է:

Պատահական չէ, որ արատը առաջացել է հենց այս շրջանում, քանի որ ուսումնասիրելով հղի կնոջ տերատոգենների կրիտիկական շրջանները, /ըստ Բինկենբախի/ պարզվել է, որ հղիության 5-6-րդ շաբաթում արտաքին գործոնի վնասող ազդեցության նկատմամբ առավել զգայուն է այս շրջանը:

Որեմն միջավայրի պայմանները ազդել են ժառանգական հատկանիշների ի հայտ գալու աստիճանի վրա:

Թիրախային օրգան	Վնասող գործոնի ազդեցության պատի, շաբաթներ											
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Ողնող												
Վերջույթներ												
Աչք												
Միտո												
Շարթ												
Ատամներ												
Ականջ												
Որովայնի խառչ												
Քիմք												

Նկար 2 Մարդու մոտ տերատոգենների կրիտիկական շրջանները (ըստ Բինկենբախի)

Հնտագոտությունների ընթացքում մի ընտանիքում կինը 3-րդ եղիության ժամանակ /4-րդ շաբաթ/ տարել է կարմրախոտ վիրուսային հիվանդությունը: Բժշկական ստուգումներից հետո ընդհատվեց եղիությունը, որովհետև այն գտնվում էր 2-րդ կրիտիկական շրջանում:

Չնայած կարմրախոտ հիվանդությունը Լակյան ազդեցություն չի ունենում կնոջ առողջության վրա, սակայն կարող է ազդել սաղմի զարգացման, հետևաբար նաև ետադմնային զարգացման վրա:

Հնտագոտված ընտանիքներից մեկում կինը 1992թ-ին /40 տարեկան հասակում/ ծննդաբերել է ազգիկ՝ Ռատնի սինդրոմով: Ոնդ որում, եղիության ժամանակ նրա 3-րդ տղան զոհվել է: Չնայած բժիշկները այս արատը կապում են մոր տարիքի հետ, սակայն հավանական է, որ մեծ դեր է ունեցել նաև սթրեսը:

Այսպիսով պատերազմական գոտի համարվող՝ ԼՂՀ-ում նման հնտագոտությունները կարող են ունենալ կարևոր կենսական նշանակություն և օգտակար կլինեն տարբեր բնույթի արատների բազաիայուման համար:

Резюме

В работе приводятся результаты исследований, проведенных в Степанакертском родильном доме и среди населения, с целью определения врожденных и приобретенных патологий, связанных со стрессом во время беременности.

Գրականություն

1. Ա.Ա.Սլյուսարև, «Հիմնաբանություն և ընդհանուր գենետիկա», Երևան «Լույս», 1983. էջ 316-320:
2. Н.П. Дубинин, Общая генетика, Москва, 1976, с.459-462.
3. Под редакцией академика Н. П. Бочкова, Генетика и медицина, Москва, изд. «Медицина», 1979.
4. З.С.Кисилева, А.Н.Мягкова, Генетика, Москва, 1977.

ԱրՊՀ, կենսաբանության ամբիոն

ԲՆԵՐԱՆԻ ԽՈՌՈՉԻ ՀԻՎԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԿԱՆԱՆԱՐԳԵԼՈՒՄԸ ԵՎ ՀԻԳԻԵՆԱՆ

Չ. Վ. Յակոբյան

Կարիեսի տարածվածությունն աշխարհում շատ բարձր է և ընդունված է ասել, որ այն գործնականորեն կազմում է 99%: Ամբողջ աշխարհում կարիեսի բուժման համար հսկայական միջոցներ են տրամադրում, սակայն թե՛ բժշկական, եւ թե՛ տնտեսական առումով ավելի նպատակահարմար է կազմակերպվել այդ հիվանդության կանխարգելումը:

Կարիեսի առաջացման համար անհրաժեշտ է կարիեսածին իրավիճակի առկայություն, որն էլ ընդգրկում է բազմաթիվ պատճառագիտական գործոններ՝ ժառանգականությունն, սննդի տեսակը, ամբողջ օրգանիզմի դիմադրողականությունը կծվածքի տեսակը եւ այլն: Տարբերում ենք կարիեսի կանխարգելման պետական, սոցիալական, բժշկական միջոցառումներ, որոնք ուղղված են բնակչության կենցաղային եւ աշխատանքային պայմանների բարելավմանը, շրջակա միջավայրի պահպանմանը, մոր եւ մանկական առողջության պահպանմանը բնակչության սանիտարալուսավորչական դաստիարակությունը, ռացիոնալ սննդի ապահովմանը եւ վերահսկողությանը նրա նկատմամբ: Տարբերում ենք նաեւ կարիեսի կանխարգելման պատճառագիտական եւ ախտածնական միջոցառումներ, որոնք ուղղված են կարիեսածին իրավիճակների վերացմանը եւ ատամի կարիեսդիմադրողականության բարձրագույնը: Ներկայումս հայտնի են բազմաթիվ ժխկային գործոններ, որոնց ցանկացումքը առաջ է բերում ատամնածնոտային համակարգի հիվանդություններ: Տարբերում ենք էկզոգեն եւ էնդոգեն գործոններ, ինչպես նաեւ սպեցիֆիկ եւ ոչ սպեցիֆիկ ժխկային գործոններ: Էկզոգեն գործոնների են պատկանում կլիմայի յուրահատկությունը, հողի ինչպես նաեւ ջրի կազմի բնույթը, կենցաղային պայմանները, սննդակարգը:

Էնդոգեն գործոններին են պատկանում առանձին օրգանների եւ օրգան համակարգերի տարիքային եւ անատոմիկոլոգիական թանձնահատկությունները, իմունիտետը, եւ ժառանգական նախատրամադրվածությունը:

Գոյություն ունեն կարիեսի կանխարգելման հետեւյալ հիմնական ուղղությունները.

1. Ռացիոնալ սնունդ
2. Ֆտորացում
3. Բերանի խոռոչի հիգիենա
4. Բնական ճեղքերի գմրսում

ԲՆԱՆԱՍԱՎՈՐՎԱԾ ՄՆՈՒՆԵՐ: Կարիեսի կանխարգելման հարցում շատ կարևոր է ռացիոնալ սննդի կազմակերպումը, որը ենթադրում է լիարժեք եւ համապատասխան քանակով սպիտակուցների, ճարպերի, ածխաջրատների, վիտամինների, միկրոտարրերի, եւ կենսաբանական ակտիվ այլ նյութերի պարունակությունը սննդի մեջ:

Հատուկ ուշադրության է արժանի քաղցրեղենի օգտագործումը, որոնց զգալի քանակությունը հանդիսանում է կարիեսածին իրավիճակի առաջացման հիմնական պատճառներից մեկը:

Ընդունվող սնունդը պետք է իր մեջ պարունակի օրգանիզմին անհրաժեշտ քանակությամբ կալցիում, որը կախված է տարիքից եւ սննդի տիպից: Լիարժեք սնունդը բերում է օրգանիզմի դիմադրողականության բարձրագույնը, որն էլ իր հերթին պաշտպանում է օրգանիզմը շրջապատող միջավայրի անբարենպաստ գործոնների ազդեցությունից:

Թանի որ ատամների սաղմի ճիշտ զարգացումը կախված է հղի կնոջ ընդհանուր վիճակից, այդ իսկ պատճառով էլ կարիեսի կանխարգելումը անհրաժեշտ է սկսել սաղմի զարգացման ներարգանդային շրջանից եւ շարունակել մինչեւ մշտական ատամների սաղմերի ձեւավորումը եւ, ընդհանրապես ողջ կյանքի ընթացքում: Հղի կնոջ սննդի ռացիոնում պետք է ընդգրկվել տարբեր

տնակի սպիտակուցներ /առաջին հերթին բուսական ծալման/, ածխաջրեր, լիպիդներ: Նշել նյութերի մեծամասնությունը պետք է լինի հեյտ յուրացվող սնունդ, օրինակ՝ կաթ, պանիր, բուսական յուղ՝ (օրական 200գ): Օգտագործվող սննդանյութերը իրենց մեջ պետք է պարունակեն բավարար քանակությամբ հանքային կոմպոնենտներ և վիտամիններ: Շատ կարևոր է նաև խմել ջրում ֆտորի օպտիմալ քանակի պարունակությունը՝ 0,8-1 մգ/լ:

Սպիտակուցները՝ իրականացնում են պլաստիկ ֆունկցիա՝ հանդիսանալով քիմիաների և հյուսվածքների կառուցվածքային կոմպոնենտ: Սպիտակուցների կառուցվածքային միավորն է հանդիսանում պահանջով, որը պարունակվում է սսի և կաղամբի մեջ:

Ճարպերը հանդիսանում են էներգիայի աղբյուր և պարունակում են ինչպես էլ կենդանական, այնպես էլ բուսական յուղերում:

Հանքային կոմպոնենտները բալանսավորված վիճակում պարունկում է կաթը, խնձոր, գազարը, կաղամբը, սոխը, ծիրանը, դեղձը, բալը: Անհրժեշտ էլեմենտներ է հանդիսանում կալցիումը, որը հեյտությամբ յուրացվում է: Աղիներում թթվային միջավայրը նպաստում է նրա դյուրին ներծծմանը:

Կարբիտի կանխարգելման նպատկով չպետք է օրակարգից լրիվությամբ բացառի ածխաջրերի օգտագործումը, քանի որ նրանք անհրաժեշտ են օրգանիզմի նորմալ կենսագործունեության համար: Անհրժեշտ է քաղցրեղենի փոխարեն օգտագործել սննդի քանցարեղեն, հատապտուղներ: Ատամների և ածխաջրերի միջև կոնտակտի քաղցած նպատակով խորհուրդ է տրվում իրականացնել հետևյալ պահանջները.

1. օրակարգում որպես վերջնական սնունդ չպետք է օգտագործել քաղցը:

2. սննդի վերջում պետք է օգտագործել այնպիսի սննդամթերք, որը ի վիճակի լինի մաքուր ատամները:

Միկրոլեմենտներ պարունակվում են սսի, ծկան, մրգերի և բանջարեղենի մեջ:

Վիտամիններ գտնվում են հիմնականում կարոտինի, կաղամբի, գազարի մեջ:

ՖՏՈՒ/ԱՅՈՒՆՍ: Միկրոտարրերից առանձնապես կարևոր է ֆտորը, որը կարող է փոխարինել ստամի կրածը հյուսվածքների հիդրօքսիսուլֆատների քյուրեղներում առկա հիդրօքսիլային խմբին: Ֆտորի շնորհիվ մեծանում են ապատիտի տարածական չափերը, որը նպաստում է էմալի թափանցելիության իջեցմանը: Բացի այդ ֆտորը ունի հակամանրէալին հատկություն, որ պարտադրյալում է ֆերմենտային պրոցեսների ընկճման ժամանակ: Վերջերս պարզվել է, որ ֆտորը բարձրաբար ազդեցություն է թողնում օրգանիզմի ոչ սպեցիֆիկ ռեակտիվականության վրա: Նշված հանգամանքների վրա է հիմնված կարբիտի կանխարգելումը ֆտորի միջոցով, որը կանխարգելման ամենատարածված, աղոթյունավիտ է տնտեսապես շահավետ միջոցառում է Տարբերում ենք ֆտոր կանխարգելման ընդհանուր և տեղային միջոցներ:

Ընդհանուրը - ջրի և սննդի կանխատված ֆտորացումն է: Մարդն օրական սննդի հմր ընդունում է միջին հաշվով 0,5-1,0 մգ /աղ, հազ, կաթ, թեյ/, իսկ ջրի հետ 2,0-2,5 մգ: Ջրում ֆտորի օպտիմալ պարունակությունը՝ 0,8-1,0 մգ/լ է: Այս միջոցի համար օգտագործում ենք նաև դեղահաբեր՝ նատրիումի ֆտորիդ և ֆտորի օրգանական միացություններ:

Տեղային կանխարգելումը ավելի արդյունավետ է և թանկարժեք: Օգտագործում են նաև լաբեր, հելեր, մածուկներ: Շատ երկրներում ֆտորացնում են նաև կաթը՝ (Անգլիա ԱՄՆ) Առաջին անգամ կերակրի աղը ֆտորացման է ենթարկվել Շվեյցարիայում, որում ֆտորի պարունակությունը կազմում է 250-350/մգ/կգ: Որպեսզի էնայը հագնես ֆտորով, բոլոր ստամոտղագեղերս խորհուրդ ենք տալիս ջրի յուրաքանչյուր բաժին, նախքան կլման ակտ կատարելը, պահել բերանի խորշում: Օգտագործում են նաև դեղորայքային պրեպարատներ, որի նշանակումը իրականացվում է ստամատոլոգի կողմից՝ օրինակ

3-6 տարեկան երեխաներին՝ 1-1,5 հաբ

6 տարեկանից բարձր՝ 2 հաբ

Տարեկան պետք է ընդունել 200-250 օր:

Տեղային ընդունման ժամանակ ֆտորի իոնները ցուցաբերում են հակաբակտերիալ, ազդեցություն և թափանցելով էմալի մեջ առաջացնում են կայուն ֆտորապատիխներ: Գոյություն ունեն նաև հելեր, որոնք քսվում են ատամին միայն ատամնափառի հետպարմից հետո: Հելերը բարձրացնում են ֆտորի պարունակությունը էմալի մակերեսային շերտում 2 անգամ:

Օգտագործում ենք նաև էլիքսիրներ, որպես օժանդակ հիգիենիկ միջոցներ: Բաժանվում են 2 խմբի՝ հիգիենիկ և բուժ-կանխարգելիչ: Նախատեսված են բերանի խորշի ողողման համար:

որոնց նպատակն է մաքրել բերանի խոռոչը սննդային մնացորդներից, թարմացնել՝ վերացնելով բերանի խոռոչի տհաճ հոտը: Մեկ բաժակ քրին 15-20 կաթիլ՝ օրը 1-2 անգամ առավոտյան եւ երեկոյան ատամները մաքրելուց հետո:

ԲՆԵԱՆԻ ԽՈՌՈՉԻ ՀԻՎԻԻՆԱՆ: Կարիեսի կանխարգելման արդյունավետությունը հիմնականում կախված է բերանի խոռոչի հիգիենայից: Տարբերում ենք անհատական եւ մասնագիտական հիգիենան: Անհատական հիգիենան իրականացվում է յուրաքանչյուր անհատի կողմից, իսկ մասնագիտականը բժիշկ ստոմատոլոգի կողմից:

Անհատական հիգիենայի միջոցներն են ատամի խոզանակները, փոշիները, մածուկները, էլիքսիրները, մետաքսե թելերը կամ ֆլուսները, հատուկ խոզանակներ /միջատամնային տարածությունները մաքրելու համար/:

Ատամի խոզանակները լինում են փափուկ եւ կոշտ մակական միջին եւ մեծ տարիքի համար: Խոզանակները պետք է օգտագործել ըստ բժշկի տված ցուցումի: Ատամի խոզանակները պետք է օգտագործել 1-3 ամիսը քիչ հետո խորհուրդ է տրվում փոխել:

Խոզանակների քնտրության ժամանակ պետք է ուշադրություն դարձնել մազիկների երկարությանը, մազերի խոռոչի դասավորածության, խտությունը /երկար եւ խիտ մազիկների առկայությունը դժվարացնում է խոզանակումը: Մասնական հասկում հարմար է օգտագործել փոքր աշխատանքային մասով /2-2.5 երկարությամբ եւ 0.8-1սմ լայնությամբ /փափուկ մազերով խոզանակներ: Գոյություն ունեն արհեստական մազիկներով ատամի խոզանակներ: Սակայն խորհուրդ է տրվում օգտագործել արհեստական մազիկներով ատամի խոզանակներ՝ ելնելով հետմյալ հատկություններից.

- Բնական մազիկների-1. խողովակի առկայություն
- 2. մակերեսի անհարթություն
- 3. ծայրամասերի շերտազատում:

Արհեստական մազիկները օժտված են բարձր առածոգականությամբ, չեն ուռչում եւ արագ չորանում են: Բնական մազիկների միջոցով անցնող դատարկ խողովակները բարձրապատ օքսիդաներ են ստեղծում միկրոօրգանիզմների զարգացման համար: Ըստ ամրության խոզանակները լինում են՝ շատ կոշտ, կոշտ, միջին կոշտության, փափուկ եւ շատ փափուկ:

Ատամի խոզանակը պետք է մաքրել հոտոյ քրով, օճաղով եւ դնել բաժակի մեջ գլխիկը դեպի վեր:

Մետաքսե թելեր կամ ֆլուսներ- ատամների մաքրման միջոց է նաեւ մետաքսե թելերը, որոնք լայնական կտրվածքում ունեն կլոր կամ տափակ ձեւ: Ատամների ապոքոսիմալ մակերեսը լրիվությամբ հնարավոր չէ մաքրել միայն խոզանակների միջոցով: Այդ իսկ պատճառով օգտագործում ենք ֆլուսներ, որոնք աբսորբացված են արհեստական թելերից: Նրանք կարող են լինել կլոր, հարթ եւ այլն:

Նրելխաներին չի թույլատրվում օգտագործել, քանի որ դրանք կարող են վնասել լնդային պոկիկները:

Թելը, որի երկարությունը պետք է լինի 35-40սմ, երկու կողմից փայթաթում ենք ձեռքերի միջամատների առաջին ֆալանգների վրա եւ ֆիքսում ցուցամատով եւ թուք մատով: Թելը տեղադրելով միջատամնային հատվածում պետք է կատարել 6-7 շարժում՝ առաջ-հետ, վեր-վար հետացնելով փափուկ ատամնափառը: Թելը պետք է միշտ հավի ատամին՝ միջատամնային պոկիկի վնասումից խուսափելու համար: Կարիեսի կանխարգելման համար անհրաժեշտ է օգտագործել 2 տոկոսանոց նատրիումի ֆտորիդով ներծծված թելեր:

Ատամի էլիկսիրներ- հատուկ հեղուկներ են բերանի խոռոչը ռոդոնելու համար, պարունակում են արոմատիկ տարբեր նյութեր: Բերանի խոռոչի լորձաթաղանթի հիվանդությունների ժամանակ լավ միջոց են հանդիսանում էլիկսիրները, ցուցաբերելով հակակարիոգային, հակաբորբոքիչ եւ անաեսթանիչ հատկություն: Հաճախակի օգտագործելով էլիկսիրներ, կանխում ենք առամատաբերի, ատամնափառերի, լնդային հիվանդությունների, կարիեսի առաջացումը: Ունեն նաեւ պրոֆիլակտիկ նշանակություն: Դրանցից են "Лесной", "Специальный", "Oral-B":

Ատամի մածուկները կարելի է բաժանել երկու խմբի՝

Ա. Բուժ- պրոֆիլակտիկ

Բ.- հիգիենիկ

Հիգիենիկը ցուցաբերում է միայն մաքրող հատկություն, իսկ բուժ-պրոֆիլակտիկ մածուկները պարունակում են կենսապանակա՛ն ակտիվ նյութեր՝ վիտամիններ, դեղորայքային թուրմեր, աղեր, սիկլոլիբեննտներ, ֆերմենտներ: Այս մածուկները բաժանվում են հինգ խմբի՝

1. մածուկներ, որոնք պարունակում են բուսական ծագման պրեպարատներ: Այս խմբի մածուկները լավացնում են հյուսվածքների վերականգնողական պրոցեսները, նպաստում են խղիքի արյունահոսության քայքայանը: "POMALJKA"-ն պարունակում է նրիցուկի ջրա-սպիրտային թուրմ են ցուցաբերում է հակաբորբոքային և հակասնագոլիկ ազդեցություն:

"Paradontax"-մածուկը պարունակում է բուսական ծագման պրեպարատներ: Կանխում է արյունահոսության զարգացումը յխաստելով բերանի խոռոչի նորմալ միկոբիոթան: Այս մածուկը չնգրագնում է շաքարի քայքայումից առաջացած թթուները, նպաստում է ատամների ամրացմանը: Մածուկի բաղադրության մեջ են մտնում շալֆեյ, երիցուկ, նատրիումի քիլարբոնատ, որոնք թույլ են տալիս այն օգտագործել պարօդոնտի բորբոքային հիվանդությունների ժամանակ, որպես կանխարգելիչ և բուժիչ միջոց:

2. մածուկները, որոնք պարունակում են աղեր: Այս խմբի մածուկները իրենց բաղադրության մեջ պարունակում են տարբեր բնույթի աղեր և հանքային կոմպոնենտներ, որոնք բարելավում են արյան շրջանառությունը, խթանում են պարօդոնտի և բերանի խոռոչի լորձաթաղանթի նյութափոխանակությունը: Աղերը պարունակող մածուկների շարքին են պատկանում "Бальзам", "Юбилейная" և այլն:

3. մածուկներ, որոնք պարունակում են ֆերմենտներ, օժտված են բարձր մաքրող հատկությամբ, լուծման են ենթարկում ատամի փափուկ նստվածքաշերտերը, սննդի մնացորդները, նիկոտինային փառերը՝ վերականգնելով բերանի խոռոչի նորմալ հիգիենիկ վիճակը: "Бело-розовая"-ատամի մածուկը պարունակում է պրոնտոլիտիկ ֆերմենտների կոմպլեքս, որոնք նպաստում են փափուկ ատամնափառի լուծմանը, ինչպես նաև պարօդոնտի և բերանի խոռոչի լորձաթաղանթի բորբոքային պրոցեսի քայքայանը: "Особая" պարունակում է այնպիսի նյութեր, որոնք նպաստում են ոչ միայն փափուկ ատամնափառի հեռացմանը, այլ նաև ծխողների մոտ սովորաբար առաջացող նիկոտինյին փառի վերացմանը: Մածուկը լուծման է ենթարկվում փափուկ ատամնափառի հիմքը կազմող սպիտակուցները և լիպիդները միաժամանակ չլիաստելով ատամի էմալը:

4. մածուկներ, որոնք պարունակում են կենսաքանակա՛ն ակտիվ նյութեր: Այս մածուկները օժտված են հակաբորբոքային և վերականգնողական հատկություններով, որը թույլ է տալիս նրանց օգտագործել գինգիվիտի, պարօդոնտի և բերանի խոռոչի լորձաթաղանթի այլ բարբոքային պրոցեսների թուժման ժամանակ: "Тримэ", "Бороглицеринсовая" ...

5. հակակարիեսային ատամնային մածուկներ: Այս մածուկները իրենց բաղադրության մեջ պարունակում են ֆտոր, ֆոսֆոր և կալցիում: 1գ ատամի մածուկը պարունակում է առնվազն 1-3 մգ ֆտոր:

"Зодиак", ատամի մածուկը պարունակում է նատրիումի ֆտորիդ և շիլանի յուղ, որոնք ցուցաբերում են հակակարիեսային, հակաբորբոքային և կալիթելավորումը արագացնող հատկություններ: "фтородент" այս մածուկը օգտագործում է, որպես կարենի կանխարգելիչ և բուժիչ միջոց:

Резюме

Выдвинутая тема очень актуальна и значима тем, что ротовая полость и ее гигиена играет исключительно роль для здоровья человека.

Գրականություն

1. Վ.Տարինյան, Թերապևտիկ ստոմատոլոգիա, Երևան, 1997:
2. Е.В.Боровский, В.С.Ивахов, Ю.М.Максимовский, Л.Н.Максимовская. Терапевтическая стоматология, Москва, 1979.

ԱրՊՀ, ստոմատոլոգիայի ամբիոն

ПРОГНОЗИРОВАНИЕ ПРОДОЛЖИТЕЛЬНОСТИ СТРОИТЕЛЬСТВА В
 ПРИРОДНО-КЛИМАТИЧЕСКИХ УСЛОВИЯХ ГОРНЫХ РАЙОНОВ НКР

Р.Г.Израелян, В.Ш.Манасян

При прогнозировании продолжительности строительства в горных районах НКР учитываются влияния природно- климатических факторов двух групп.

К первой группе относится: сейсмичность районов строительства, твердость и каменность грунтов, рельеф местности и связанные с ними дополнительные объемы работ по возведению подпорных стен, земляных сооружений, фундаментов зданий и сооружений.

Увеличение продолжительности строительства объектов, возводимых в районах с сейсмичностью 8 и 9 баллов, определяются с применением коэффициента $K_1 = 1.15$, для объектов жилищно – гражданского назначения. $K_2 = 1.1$, для объектов производственного назначения. [1]

Увеличение продолжительности строительства объектов, возводимых в твердых и каменных грунтах, определяются с применением коэффициента $K_3 = 1.03$, а для условий сложного рельефа местности, требующих выполнения подпорных стен и земляных сооружений, с применением коэффициента $K_4 = 1.05$ [3]

К первой группе относится также ряд организационно - технологических, социальных и других фактов: срывы в поставках материально – технических ресурсов, изменение технологии работ, бытовые условия работающих и т.д. Увеличение продолжительного строительства за счет этих факторов определяется с применением коэффициента $K_5 = 1.16$ [3]

Увеличение продолжительности строительства в горных условиях над нормативным (t_n) за счет влияния факторов первой группы определяются по формулам:

для объектов жилищного - гражданского назначения

$$k_1^1 = k_1 * k_3 * k_4 * k_5 * t_n \quad 1$$

для объектов промышленного назначения

$$k_1^n = k_2 * k_3 * k_4 * k_5 * t_n \quad 2$$

При этом значения k_1^1 и k_1^n не должны превышать нормативную продолжительность строительства не более чем в 1.45 раза. [2]

К второй группе относятся, изменяющиеся в зависимости от высоты гор (Н), климатические факторы:

- распределение атмосферных осадков --- X_1 ,
- температура воздуха --- X_2 ,
- скорость ветра --- X_3 ,
- барометрическое давление --- X_4 ,
- коэффициент извилистости дорог --- X_5 ,
- число дней со снежным покровом --- X_6 ,
- относительная влажность воздуха --- X_7 .

Значения этих факторов определяются по формулам [4]

$X_1 = 33.56 + 472.56 \cdot 10^{-3} N - 80.2 \cdot 10^{-6} N$	(мм в год)	3
$X_2 = 18.557 - 7.091 \cdot 10^{-3} N$	(град. С)	4
$X_3 = 0.8236 + 0.836 \cdot 10^{-3} N$	(м/сек)	5
$X_4 = 1029.976 - 114.849 \cdot 10^{-3} N$	(гПа)	6
$X_5 = 0.4604 + 1.411 \cdot 10^{-3} N$	---	7
$X_6 = 81.689 - 118.631 \cdot 10^{-3} N + 75.128 \cdot 10^{-6} N^2$	дни	8
$X_7 = 60.68 + 4.45 \cdot 10^{-3} N$	%	9

Величина N принята в пределах $800 \leq N \leq 2000$ м от уровня моря .

Среднегодовые значения факторов второй группы для различных высот горного рельефа НКР приведены в табл. 1.

Изменение значений факторов второй группы относительно высоты 800 м определяется по формуле:

$$\Delta_{jH} = \left| \frac{X_{jH} - X_j}{X_j} \right| \quad 10$$

где Δ_{jH} - приращение j -го фактора на высоте H к высоте 800м от уровня моря.

X_{jH} - значение j -го фактора на высоте H .

X_j - значение j -го фактора на высоте 800м.

Определение степени влияния каждого фактора второй группы на продолжительность строительства, в зависимости от высоты горного рельефа и времени года, определяется методом экспертной оценки, с расстановкой факторов в порядке их весомости воздействия (ранжирования).

Таблица 1

Среднегодовые значения факторов второй группы для различных высот горного рельефа НКР

Факторы	Высота над уровнем моря						
	800	1000	1200	1400	1600	1800	2000
2	3	4	5	6	7	8	9
Распределение атмосферных осадков, X_1 , мм	360,3	425,9	485,1	537,2	584,3	624,7	657,9
Изменение температуры воздуха, X_2 , град	12,9	11,5	10,1	8,6	7,2	5,8	4,4
Изменение скорости ветра, X_3 , м/с	1,5	1,7	1,8	2	2,2	2,3	2,5
Изменение барометрического давления X_4 , гПа	938,1	915,1	892,2	869,2	846,2	823,3	801,0
Коэффициенты расчленности рельефа и извилистости дорог X_5	1,6	1,9	2,2	2,4	2,7	3	3,3
Число дней со снежным покровом X_6 , дни	34,8	38,2	47,5	62,9	84,2	111,6	144,9
Изменение относительной влажности воздуха X_7 , %	64,2	65,1	66,0	66,9	67,8	68,7	69,6

Мера согласованности экспертов при такой оценке определяется по формуле:

$$W = \frac{12S}{n(m^3 - m)} \quad 11$$

Где W – мера согласованности (коэффициент конкордации),

S – квадратичное отклонение суммы рангов каждого фактора.

n – число экспертов

m – число факторов

Мнения экспертов считаются согласованными при $0,5 \geq W \geq 1$

Значение весовых коэффициентов факторов рассчитываются по формуле

$$g_j = \frac{\sum_{i=1}^n G_{ij}}{\sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^m G_{ij}} \quad 12$$

Где n – число экспертов

m – число факторов

G_{ij} – коэффициент весомости j -го фактора, данным i -го эксперта.

При этом

$$\sum_{j=1}^m g_j = 1 \quad 13$$

Увеличение продолжительности строительства над нормативным t_{H1} , за счёт влияния факторов второй группы, определяется по формуле:

$$K_n = \sum_{j=H+1}^m \left| \frac{X_{jH} - X_j}{X_j} \right| g_j t_{H1} \quad 14$$

Прогнозируемая продолжительность строительства с учётом влияния природно-климатических факторов первой и второй группы, определяется по формуле: для объектов жилищно-гражданского назначения, (t_{R1}^I),

$$t_{R1}^I = K_1^I + K_{11} = \left[K_1 K_3 K_4 K_5 + \sum_{j=H+1}^m \left| \frac{X_{jH} - X_j}{X_j} \right| g_j \right] t_{H1} \quad 15$$

и объектов промышленного назначения, (t_{B1}^I)

$$t_{B1}^I = K_1^I + K_{11} = \left[K_2 K_3 K_4 K_5 + \sum_{j=H+1}^m \left| \frac{X_{jH} - X_j}{X_j} \right| g_j \right] t_{H1} \quad 16$$

Значения коэффициентов весомостей природно-климатических факторов второй группы для горных районов НКР приводятся в таб. 2

Коэффициенты весомостей факторов второй группы для горных районов НКР

Таблица 2

Сезонные коэфф. Время года	атмосферные осадки g_1	температура g_2	Скорость ветра g_3	барометрическое давление g_4	Рассечленность рельефа g_5	дни со снежным покровом g_6	относительная влажность g_7
Зима	0.117	0.229	0.071	0.046	0.153	0.235	0.148
Весна	0.305	0.190	0.095	0.124	0.286	-	-
Осень	0.171	0.105	0.143	0.267	0.314	-	-
Лето	0.295	0.219	0.143	0.095	0.248	-	-

Ամփոփում

Լեռնային շրջաններում բնակլիմայական բարդ պայմանները, ազդելով շինարարական առտանքների վրա, բերում են կառուցվող օբյեկտների ժամկետների երկրազման:

Գոյություն ունեցող նորմատիվ տեխնիկական և մեթոդական փաստաթղթերում չվավաչում են վերը նշված գործոնների ազդեցությունը շինարարական աշխատանքների, բացառությամբ սեյսմիկ ազդեցության գործոնից: Հողվածում բերվում են ԼՂՀ լեռնային աններում շինարարական աշխատանքների վրա բնակլիմայական գործոնի համալիր լեցության հետազոտության արդյունքները: Նշվածը հնարավորություն է տալիս վաստենել շինարարության ժամկետը և բացառել լրացուցիչ ծախսերը:

Լիտերատրա

СНИП 1.04.03 – 85, Нормы продолжительности строительства и задела предприятий, зданий, сооружений, М., 1987.
 Исраелян Р.Г., Симонян В.Г., О нормах продолжительности строительства в горных условиях. Промышленное строительство, М., №2, 1991, с.21-22.
 Исраелян Р.Г., Методика расчета продолжительности строительства в горных районах, Промышленное и гражданское строительство, М., №3, 2007, с.60.
 Исраелян Р.Г., Методика Динамика развития природно-климатических факторов в горных районах, Промышленное и гражданское строительство, М., №8, 2007, с.66.

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ, КАСАЮЩИЕСЯ КПД СТЭУ

Р.С.Бабаян, В.З.Арутюнян, С.А.Григорян

Статья посвящена использованию нетрадиционных видов энергии, для преобразования в электрическую с термодинамическим циклом. В работе приводится метод выбора рабочего тела солнечной энергетической установки, головных нагревателей и возможные пути повышения КПД солнечной термодинамической энергетической установки (СТЭУ), работающей по циклу Ренкина. Анализируется работа СТЭУ с различными концентрирующими солнечными коллекторами и их совместной работы с термодинамическим циклом Ренкина.

Результаты расчетов совместной работы СТЭУ с линзами Френеля, двугранными фокусными и параболическими концентраторами, при различных температурах головного нагревателя и конденсатора, с учетом климатических условий представлены в графиках. Даются формулы для расчета КПД соответствующих коллекторов, полученные на основе экспериментального исследования.

Анализ позволяет выбирать параметры работы СТЭУ при различных температурах первого контура для получения максимальных значений КПД установки.

В последние годы все больший интерес представляют солнечные термодинамические энергетические установки (СТЭУ), способные решить проблему энергообеспечения пустынных и горных районов.

Сдерживающим фактором развития работ в этом направлении является низкий коэффициент полезного действия этих установок /2,4,5/, ибо в качестве коллекторов первого контура СТЭУ, как правило, использовались плоские коллекторы солнечной энергии (КСЭ), работающие в диапазоне температур до 90⁰С. Соответственно этому, в качестве рабочего тела второго контура, оптимального с термодинамической точки зрения, использовались жидкости фреонового ряда R-111, R-113, R-114.

Низкое значение эффективности СТЭУ с плоскими коллекторами и дефицит охлаждающей воды в аридных районах ограничивают применение СТЭУ.

Повышение КПД солнечных энергетических установок возможно, путем понижения температуры конденсации (T_2) рабочего тела второго контура установки, работающей по циклу Ренкина при заданном предельном уровне температуры, достигаемом в головных нагревателях (T_1), а с другой стороны, за счет повышения эффективности составных элементов системы.

Наиболее целесообразным способом повышения эффективности СТЭУ является повышение температуры головного нагревателя и теплоносителя второго контура (T_1).

С целью увеличения КПД СТЭУ нами анализируется влияние различных типов концентрирующих систем, используемых в качестве коллекторов солнечной энергии первого контура, таких, как: линзы Френеля, двугранные фокусники, параболические концентраторы.

При анализе работы линз Френеля, мы сосредоточили свое внимание на линзах Френеля Чехословацкого производства. Основные конструктивные параметры указанных линз следующие: фокусное расстояние $f=500$ мм, ширина зувов $V_0=5$ мм, апертура $D=370$ мм, число зувов $n=19$.

Максимально достижимая концентрация $1/K=8$ размер рабочего пятна $d = 5$ см.

Таким образом, становится понятным, что по уровням концентраций можно проводить прямое сопоставление двугранных фокусников с линзами Френеля. Как известно из публикации рабочее температуры жидкости, нагреваемой в этих коллекторах, изменяются в интервале $100^0 C \leq T \leq 200^0 C$.

Переход в другой температурный диапазон требует соответствующего подбора рабочего тела, имеющего оптимальную термодинамическую эффективность для цикла Ренкина. По аналогии с работой /8/, в которой проводится анализ выбора рабочего тела, мы остановились на бензоле C_6H_6 .

Более подходящим с термодинамической точки зрения является толуол, эффективно работающий в температурном диапазоне до 400°С. Однако /8/, ввиду взрывоопасности и, соответственно этому из эксплуатационной безопасности, данное рабочее тело нами не рассматривалось.

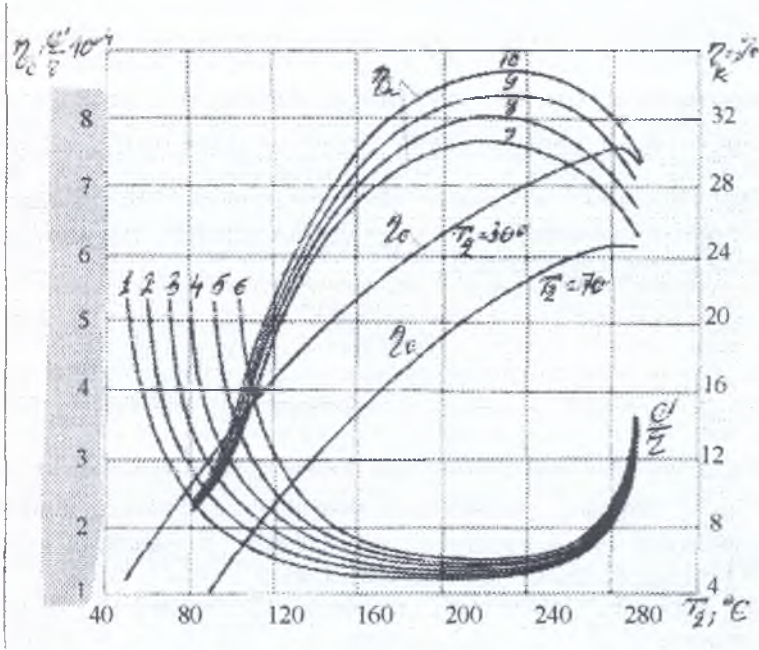

Рис.1. Зависимость параметра ϵ/τ (кривых 1,2,3,4,5,6) от температуры T_1 , при $T_2=30,40,50,60,70,80^\circ\text{C}$; зависимость КПД системы, работающей по циклу Ренкина, от температуры T_1 и $T_2=30,40,50,60^\circ\text{C}$ (кривые 7,8,9,10) и $T_2=70^\circ\text{C}$; зависимость термического КПД цикла от температуры T_1 , при $T_2=30$ и 70°C .

Для выявления термического КПД установки, работающей по циклу Ренкина необходимо определить параметры ϵ/τ , используя данные теплофизического справочника /3/. Значение ϵ/τ рассчитывалось для дискретного набора значений нижней температуры цикла T_2 , как функции T_1 . На рис. 1 представлены графики зависимости эффективности цикла при $T_2=70^\circ\text{C}$ и наборе значений температуры окружающего воздуха $T_0=10, 20, 30, 40^\circ\text{C}$. Максимальное значение термического КПД достигается при $T_2=30^\circ\text{C}$ и $T_1=280^\circ\text{C}$, $\eta_T = 30,5\%$. Следует заметить, что в заданном температурном интервале лучшим рабочим телом с теоретической точки зрения является насыщенный водяной пар. С повышением начальной температуры насыщенного пара термический КПД цикла возрастает, однако, уже после 180-190°С /8/ дальнейшее повышение начальной температуры вызывает резкое увеличение давления пара и его конечной влажности, что приводит к серьезным трудностям при эксплуатации турбин.

Так проведенные в /7/ расчеты для температурного интервала 40-268°С дают величину термического КПД цикла Ренкина 36,5%, давление же при этом достигает значения 5,3МПа. В то время как предельный КПД, достигаемый в цикле Карно, в этом интервале температур равен приблизительно 42%.

Далее рассматривается эффективность выше указанных концентрирующих систем.

Для двугранных фокусировщиков и линз Френеля основное соотношение, определяющее их эффективность, определяется выражением:

$$\eta_K = \eta_0 = \frac{U_L(T_C - T_{ОКР})}{I_0} - \frac{\epsilon \delta (T_C^4 - T_{ОКР}^4)}{\langle K \rangle I_0}, \quad (1)$$

где η_0 - оптический КПД;

$$T_c = \frac{T_{BX} + T_B}{2}$$

U_c - средний коэффициент тепловых потерь;

$\langle K \rangle$ - средний коэффициент концентрации.

Для линзы Френеля, согласно [4] $\eta_0 = 0,51$, $U_L = 3,5$ Вт/м²·К, $\langle K \rangle = 4,5$, в то время как для двутранных фоклинов $\eta_0 = 0,61$, $U_L = 2,7$ Вт/м²·К, $\langle K \rangle = 3$.

Отражающая часть параболических концентраторов, представляет из себя непрерывную поверхность и facets из стекла с зеркальным слоем, или электрополированным алюминий. Как показано в работе [10], предельно достижимая концентрация параболическом концентраторе в случае, если источник излучения представляется явно ярким диском определяется выражением

$$B = \frac{I_0}{\pi \omega_m^2} x(\omega - \omega m)$$

$$K_{\max} = \frac{4 \sin U_m}{\pi \omega_m} \text{ и равна } K_{\max} = 273.$$

Данная концентрация определена для точки фокуса. Однако, в реальных условиях K_{\max} значительно меньше. Теперь становится понятным многообразие типов параболических концентраторов по уровню максимально достижимых в них концентраций. Мы остановились на характеристиках приведенных в [8].

Основные оптико-геометрические параметры концентратора следующие: $\langle K \rangle = 40,5$, коэффициент отражения $R = 0,78$, длина концентратора $L = 15$ м, площадь $S = 25,5$ м².

Эффективность данного параболического концентратора с хорошей степенью приближения определяется формулой:

$$\eta = 0,65 - 1,18 \frac{(T_c - T_{OKP})}{I_0} \quad (2)$$

Зависимости $\eta_0 = f(T_1)$, рассчитанные по формулам (1), (2) совместно с КПД термодинамического цикла представлены на рис.2.

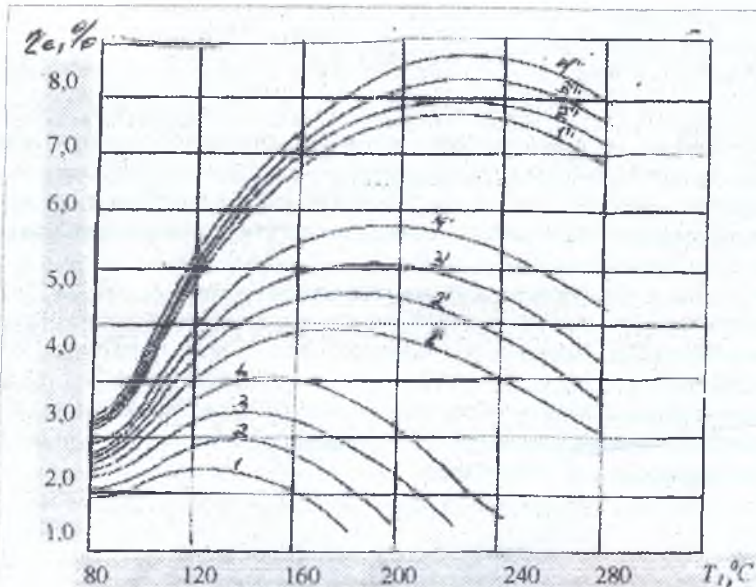

рис.2. Зависимость КПД системы, работающей по циклу Ренкина с различными КСЭ от температуры T_1 , при $T_0 = 10, 20, 30, 40^\circ \text{C}$; (1-4 линзы Френеля; 1'-4'-Д-фокулины; 1''-4''-параболический концентратор.)

Как следует из рис. 2, КПД системы растет от линзы Френеля к параболоцилиндрическому концентратору. Минимальное значение КПД наблюдается для установок с линзами Френеля и составляет 1,46%, максимальное значение при использовании линз Френеля, $T_0=40^\circ\text{C}$, $\eta_k = 3,02\%$ при $T_2=70^\circ\text{C}$, для двугранных фоклинов минимум 3,91%, максимум - 5,68%, а для параболоцилиндрических концентраторов минимум - 6,74% и максимум - 8,6%.

Сопоставляя расчетные значения КПД энергоустановок с различными гелиоприемниками видно, что наилучший показатель имеет энергоустановка с параболоцилиндрическим концентратором. Кроме того, заметим, что каждый гелиоколлектор, работающий в составе энергоустановки с циклом Ренкина, имеет свой оптимальный температурный диапазон: для линз Френеля при $T_2=70^\circ\text{C}$ оптимальный интервал для T_1 лежит в пределах $120-140^\circ\text{C}$; для двугранных фоклинов $160-185^\circ\text{C}$; для параболоцилиндрических концентраторов - $210-240^\circ\text{C}$. Данные интервалы температуры соответствуют максимально достижимым КПД системы.

Для определения возможных границ максимального и минимального значений КПД СТЭУ, работающей по циклу Ренкина, с воздушным охлаждением при низкой температуре окружающего воздуха и водяным охлаждением в летнее время, проведены расчеты. Результаты расчетов представлены на рис. 3. Температура конденсаций во всех случаях равна 20°C . Это соответствует температуре окружающего воздуха 10°C (среднегодовая температура) /6/ и 14°C - температуре охлаждающей воды.

При этих условиях для линз Френеля минимальный КПД -3,3%, максимальный -5,39%; для двугранных фоклинов минимальный КПД-6,08%, максимальный-9,19%; для параболоцилиндрических концентраторов минимальный КПД-10,61%, максимальный- 11,75%.

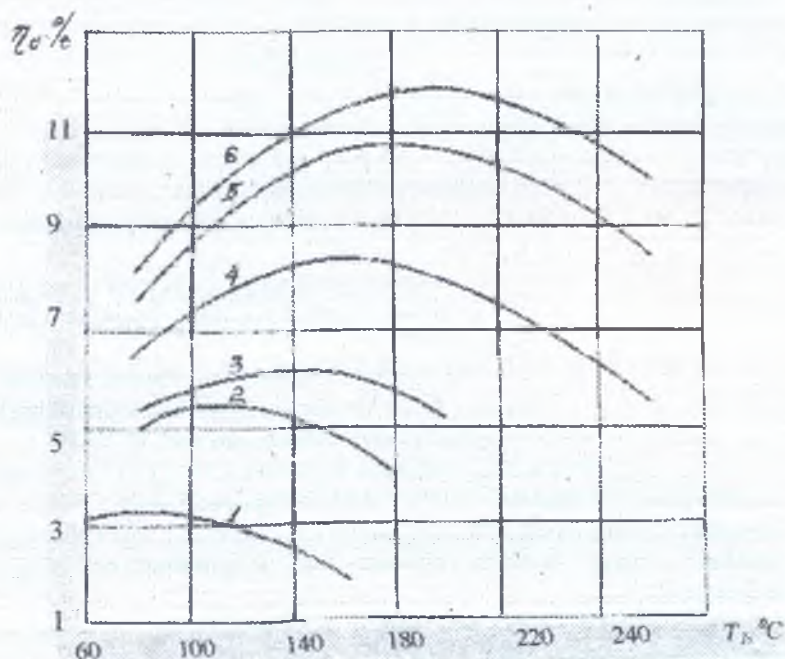

Рис. 3. Зависимость КПД системы, работающей по циклу Ренкина от T_1 ; при $T_2=10^\circ\text{C}$; $T_0=20^\circ\text{C}$ (1-линзы Френеля; 3-д-фокливы; 5-параболоцилиндры) при $T_0=40^\circ\text{C}$, $T_0=10^\circ\text{C}$ (2-линзы Френеля; 4-д-фокливы; 6-параболоцилиндры)

Таким образом, в рассматриваемом случае солнечная энергетическая установка с параболическими коллекторами (линзами Френеля, фоклинами параболическими концентраторами), работающая по циклу Ренкина с рабочим телом без учета влияния КПД турбогенератора ($\eta_{ГГ}=1$), обеспечивает КПД от 1,46% до 11,75%.

Ամփոփում

Հոդվածը վերագրվում է ոչ ավանդական տիպի էներգիայի օգտագործմանը՝ վերափոխված էլեկտրականի թերմոդինամիկական ցիկլով, որտեղ բերվում է աշխատանքային մարմնի արևային էներգետիկական սարքավորման գլխավոր տարացուցչի ընտրման մեթոդը, Ռենկինի թերմոդինամիկական ցիկլով աշատող արևային էներգետիկական սարքավորման (ԱԹԷՍ-ի) ՕԳԳ-ի ավելացման հնարավոր եղանակները: Վերլուծվում է տարբեր խտացնող արևային կոլեկտորների բնութագրերը և նրանց համատեղ աշխատանքը՝ Ռենկինի թերմոդինամիկական ցիկլի հետ՝ ԱԹԷՍ-ում: Հրենելի լինզաներով, երկնիստ Ֆոկլիններով և պարաբոլազանային կոնցենտրատորներով գլխավոր տարացուցչի և տարբեր ջերմաստիճաններով կոնդենսատորների համատեղ աշխատանքի հաշվարկային արդյունքները ԱԹԷՍ-ի համար ներկայացված են գրաֆիկներով:

Բերված են փորձնական հետազոտություններից ստացված ՕԳԳ-ի հաշվարկային քանակները՝ համապատասխան կոլեկտորների համար: Վերլուծությունը հնարավորություն է տալիս ընտրել ԱԹԷՍ-ի աշխատանքի օպտիմալ ջերմային պարամետրերը՝ ՕԳԳ-ի մարմնի արժեքների համար:

Литература

1. Аванесов Э.С., Баум Н.В., Расчет энергетических характеристик параболодлиндрического концентратора гелиотехника, 3, с.18-23, 1986.
2. Аванесов Э.С., Бабаян Р.С., Анализ солнечной паратурьинной установки. Изв.АН СССР сер. физ.-тех.хим. и геол. Наук, N 1, 1987.
3. Варгафлик Н.Б., Справочник по теплофизическим свойствам газов и жидкостей, М., 1963.
4. Пирка В., Разработка и исследование линейных линз Френеля для солнечных установок: Автореф. канд. дис., Ашхабад, 1987.
5. Мартинс Ж.Пез Ж., Система термодинамического преобразования солнечной энергии // солнечная энергетика/под.ред. Ю.Н. Малевского, Н.М. Колпува, Мир, М., 1979.
6. Справочник по климату СССР.Л.: Гидрометеоиздат. вып.30, 1973.
7. Acharya U.S. K., Obermeir E., and Sehaber A. Use of R-114 as the working fluid in a flat-plate collector system for electric power generation//Applied Energy.-1983-13.-P.54
8. O.Galagher I., And Winston R. Applications of maximally concentrating optics for solar energy collection// energy Sources concern and Renewables,conf.Washington,D.C. Apr.,1985 New.York.
9. Ghari M.A.,Kharifa A.M. and Gahin S. Potentialities of the solar-operated Rankine engine//Energy sources, 1985, Vol.25, N 2, p.187-190.
10. Speidel K.A. Simple water pump, powered by solar energy//Sol. Energy int.progr.proc. int. Symp.workshop//Solar Energy.-Cairo.-1978-Vol.4-11.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ УСТАНОВИВШЕГОСЯ И НЕУСТАНОВИВШЕГОСЯ
 ДВИЖЕНИЙ НЕНЬЮТОНОВСКИХ ЭМУЛЬСИОННЫХ СМЕСЕЙ ПО ПРЯМЫМ
 ЦИЛИНДРИЧЕСКИМ ТРУБОПРОВОДАМ И РЕКОМЕНДАЦИЯ
 СООТВЕТСТВУЮЩИХ ВЫРАЖЕНИЙ ДЛЯ ОПРЕДЕЛЕНИЯ НЕОБХОДИМЫХ
 ГИДРОДИНАМИЧЕСКИХ ПАРАМЕТРОВ

В.Г. Аванесян

Здесь, решая соответствующие дифференциальные уравнения установившегося и неустойчившегося движений вязкопластичных эмульсионных смесей, получаем формулы, которые рекомендуем для определения всех основных гидравлических параметров указанных потоков.

Исследования установившегося и неустойчившегося движений бингамовских пластиков и псевдопластичных жидкостей проводились на неньютоновских нефтяных эмульсиях, которые, как отметили ранее, по одним свойствам относятся к пластикам, по другим ближе к псевдопластичным неньютоновским жидкостям [1]. Их аналогичность с бингамовскими пластиками объясняется наличием в них предела текучести [2, 3].

В отличие от стойких эмульсий, у бингамовских пластиков кажущаяся структурная вязкость не зависит от скорости сдвига. Псевдопластичная неньютоновская жидкость и стойкие нефтяные эмульсии сходны тем, что у обеих с увеличением скорости деформации сдвига уменьшается структурная вязкость, чего у бингамовских пластиков не наблюдается [3].

В связи с тем, что на практике широко распространены установившиеся и неустойчившиеся движения указанных неньютоновских эмульсий, отличающихся некоторыми своими специфическими особенностями от других вязкопластичных жидкостей (глинистые, цементные и другие аномальные растворы), возникла необходимость проведения в этой области не только экспериментальных, но и теоретических исследований.

Авторы работ [4 и др.] результаты своих экспериментально-теоретических исследований, проведенных на глинистых и цементных растворах, распространяли лишь на исследуемые жидкости, и поэтому, как отмечается в [4, 5], рекомендуемые ими формулы применимы только для последних.

Сначала рассмотрим стационарное движение неньютоновских эмульсий. Для этого в трубе радиусом R возьмем участок длиной L между сечениями I и II.

Переменный радиус r в данном сечении берется от оси трубы $0 \leq r \leq R$. Скорость движения частиц жидкости V зависит от величины r . С его увеличением скорость уменьшается, достигая наименьшего значения на внутренней стенке трубы (при $r=R$ $V=0$). Поскольку по мере удаления от оси трубы, скорость частиц V уменьшается ($\frac{dy}{dr} = 0$), то уравнение Шведова-Бингама примет вид

$$\tau = -\eta \frac{dV}{dr} + \tau_0, \quad (1)$$

По выражению (1) движение возможно только при выполнении условия $\tau > \tau_0$, т.е. в процессе движения касательные напряжения τ должны быть всегда больше предельного напряжения деформации сдвига.

Поскольку при этом $\frac{dV}{dr}$ является величиной отрицательной, то первый член правой части уравнения

рекомендуется взять со знаком минус, при котором величина $\left(-\eta \frac{dy}{dr}\right)$ всегда будет положительной.

На внутренней поверхности стенки трубы (при $r = R$) касательные напряжения τ до максимального значения, а по мере приближения к оси трубы они уменьшаются и на цилиндре поверхности радиуса $r = r_0$, τ становится равным предельному напряжению сдвига τ_0 .

Для этого случая уравнение (1) принимает следующий вид:

$$-\eta \frac{dV}{dr} = 0, \quad \text{т.е.} \quad \frac{dV}{dr} = 0$$

$V = \text{const}$

Из изложенного следует, что цилиндрическая область с радиусом r_0 (ядро потока) движется как твердое тело. Радиус ядра определим, исходя из условия равновесия сил давления ($\pi r_0^2 \Delta P$), действующей на торцовые площадки ядра потока, и силы трения, действующей на поверхность ядра потока, $2\pi r_0 l \tau_0$, т.е.

$$\pi r_0^2 \Delta P = 2\pi r_0 l \tau_0,$$

откуда

$$r_0 = \frac{2l\tau_0}{\Delta P}.$$

При $\tau \leq \tau_0$ эмульсия в трубе не движется и $\frac{dV}{dr} = 0$. Если $r_0 = R$, то при $\tau_0 = \tau$ вступит предельное равновесие и значение перепада давления ΔP_0 определяется по формуле

$$\Delta P_0 = \frac{2l\tau_0}{R}.$$

Движение эмульсии возможно, когда действующий на торцовые площадки ядра перепад давлений ΔP больше начального перепада ΔP_0 , обусловленного предельным напряжением деформации сдвига τ_0 .

Уравнение равновесия сил давления и сил трения для произвольной части потока имеет следующий вид:

$$2\pi r_0 l \tau = \pi r_0^2 \Delta P, \quad (6)$$

откуда

$$\tau = \frac{r \Delta P}{2l}. \quad (7)$$

Используя (6), уравнение (1) можно записать так

$$-\eta \frac{dV}{dr} + \tau_0 = \frac{r \Delta P}{2l}, \quad (8)$$

Из (8) находим

$$\Delta V = \frac{\Delta P}{2l\eta} \cdot r \cdot dr + \frac{\tau_0}{\eta} \cdot dr, \quad (9)$$

Интегрируя (9), получим выражение для скорости [1]

$$V = \frac{-\Delta P}{4l\eta} \cdot r^2 + \frac{\tau_0}{\eta} \cdot r + C, \quad (10)$$

Постоянную C находим из условия, что при $r = R, V = 0$

$$C = \frac{\Delta P}{4l\eta} \cdot R^2 - \frac{\tau_0}{\eta} \cdot R, \quad (11)$$

Подставляя (11) в (10), получим

$$V = \frac{\Delta P}{4l\eta} \cdot (R^2 - r^2) - \frac{\tau_0}{\eta} \cdot (R - r), \quad (12)$$

Это уравнение справедливо для кольцевого пространства вне ядра потока, т.е. при $r_0 \leq r \leq R$. Скорость движения ядра потока находим из (12), подставляя в него $r = r_0$ и $V = V_0$

$$V_0 = \frac{\Delta P}{4l\eta} \cdot (R^2 - r_0^2) - \frac{\tau_0}{\eta} \cdot (R - r_0), \quad (13)$$

Полный расход неньютоновских эмульсий по трубе состоит из расхода ядра потока Q_0 и расхода Q_r градиентного слоя кольца от r_0 до R .

$$\text{Расход ядра потока} \quad Q_0 = \pi r_0^2 V_0, \quad (14)$$

Расход градиентного слоя в кольцевом пространстве вокруг ядра определим по выражению

$$Q_r = 2\pi \int_{r_0}^R V r dr, \quad (15)$$

Расход всего потока

$$Q = Q_0 + Q_r = \pi r_0^2 V_0 + 2\pi \int_{r_0}^R V r dr, \quad (16)$$

Подставляя в (16), (12), и (13) и интегрируя, получим

$$Q = \frac{\pi \Delta P R}{8l\eta} - \frac{\pi \Delta P}{4l\eta} R^2 r^2 + \frac{\pi \Delta P r^2}{8l\eta} - \frac{\pi \tau_0}{3\eta} R^3 + \frac{\pi \tau_0}{\eta} R r^2 - \frac{2\pi \tau_0}{3\eta} r^3 + \frac{\pi \Delta P}{4l\eta} R^2 r_0^2 - \frac{\pi \Delta P}{4l\eta} r_0^4 - \frac{\pi \tau_0}{\eta} R r_0^2 + \frac{\pi \tau_0}{\eta} r_0^3, \quad (17)$$

Подставляя в (17) вместе с r_0 его значение $\frac{2l\tau_0}{\Delta P}$ и вместо $\frac{2l\tau_0}{R}$ перепад давления ΔP_0 (при котором лавная эмульсия в трубе с радиусом R начинает двигаться), получим

$$Q = \frac{\pi R^4}{8l\eta} \left(1 - \frac{4}{3} \frac{\Delta P_0}{\Delta P} + \frac{1}{3} \frac{\Delta P_0^4}{\Delta P^4} \right), \quad (18)$$

Отношение указанных перепадов давления приведет к следующему

$$\frac{\Delta P_0}{\Delta P} = \frac{2l\tau_0}{R} = \frac{r_0}{R}, \quad (19)$$

После подстановки (19) в (18) формула для определения расхода при движении неньютоновских эмульсий примет вид [1]:

$$Q = \frac{\pi R^4 \Delta P}{8l\eta} \left(1 - \frac{4}{3} \frac{r_0}{R} + \frac{1}{3} \frac{r_0^4}{R^4} \right), \quad (20)$$

Аналогичная формула для других жидкостей впервые была выведена Букингамом. Такого вида выражение для определения расхода Q можно получить также из общего уравнения движения вязкопластичной жидкости, полученного Г. Генки и А.А. Ньюшпайм. При движении масел, торфожилистых масс и глинистых растворов структурный режим движения потока, описываемый формулой (20), наблюдался и М.П. Воляровичем и Р.И. Шищенко [4].

Средняя скорость потока

$$V_{cp} = \frac{Q}{\pi R^2} = \frac{R^2 \Delta P}{8l\eta} \left(1 - \frac{4r_0}{3R} + \frac{r_0^4}{3R^4} \right) \frac{\delta y}{\delta x}, \quad (21)$$

Заменяя в (20) $\frac{r_0}{R}$ на $\frac{\Delta P_0}{\Delta P}$ и отбрасывая последний член как малую величину, получим

$$Q = \frac{\pi R^4}{8l\eta} \left(\Delta P - \frac{4}{3} \Delta P_0 \right), \quad (22)$$

$$\Delta P = \frac{8l\eta Q}{\pi R^4} + \frac{8}{3} \frac{l\tau_0}{R}, \quad (23)$$

Выразив в (23) R через $\frac{d}{2}$, а Q через среднюю скорость, т.е. $Q = V_{cp} \frac{\pi d^2}{4}$, получим для неньютоновских жидкостей потери давления

$$\Delta P = \frac{32\eta V_{cp}}{d^2} \left(1 + \frac{1}{6} \cdot \frac{\tau_0 d}{\eta V_{cp}} \right). \quad (24)$$

В (24) первый член характеризует потери напора при ламинарном режиме движения ньютоновских жидкостей, а второй – увеличение гидравлических потерь за счет пластических свойств неньютоновских смесей. При предельном напряжении сдвига $\tau_0 = 0$ выражение (24) принимает вид формулы Пуазейля для определения потери энергии истинных жидкостей [1]; который имеет следующий вид:

$$\Delta P = \frac{32\eta V_{cp}}{d^2}. \quad (25)$$

Для определения коэффициента гидравлического сопротивления при движении неньютоновских эмульсий используем формулу Дарси-Вейсбаха

$$\Delta P = \lambda \frac{l}{d} \cdot \frac{V^2}{2g} \gamma, \quad (26)$$

Приравнявая (24) и (26) получим

$$\lambda = \frac{64 \cdot g \left(1 + \frac{\tau_0 d}{6\eta V_{cp}} \right) \eta}{V_{cp} \gamma d}. \quad (27)$$

Обозначим

$$\frac{d\gamma V_{cp}}{\eta g} \cdot \frac{1}{\left(1 + \frac{\tau_0 d}{6\eta V_{cp}} \right)} = Re^*, \quad (28)$$

и назовем его обобщенным числом Рейнольдса. Тогда для определения коэффициента гидравлического сопротивления при структурном режиме движения неньютоновских эмульсий из (27) получим теоретическую формулу [1], аналогичную рекомендуемой нами эмпирической формуле.

Как отмечено ранее, впервые обобщенный параметр Рейнольдса был получен авторами работ [4] для очень малых значений отношения $\frac{\tau_0}{R}$, когда силы пластичности очень малы по сравнению с силами вязкости.

Следует отметить, что в области изучения движения глинистых растворов при бурении скважин, много сделано Б.Н. Мительманом и Б.С. Филатовым. Они дали конкретные и очень ценные рекомендации, на основе которых многие ученые продолжают исследования на других жидкостях.

Теперь рассмотрим одну задачу неустановившегося движения неньютоновских эмульсионных смесей.

Нестационарное движение таких жидкостей в нефтяной и химической промышленности имеет большое распространение. Впервые для решения данной задачи Н.В. Тягиным в работе применялся способ Слезкина-Тарга, но он получил иное решение ввиду другой записи условия на границе ядра. Рассмотрим задачу о приведении в движение покоящейся в крупной цилиндрической трубе вязкопластичной эмульсии под действием внезапно приложенного заданного перепада давления. В цилиндрических координатах уравнение движения будет иметь следующий вид:

$$\rho \frac{\partial V}{\partial t} = \eta \left(\frac{\partial^2 V}{\partial r^2} + \frac{1}{r} \cdot \frac{\partial V}{\partial r} \right) - \frac{\tau_0}{r} + \frac{\Delta P}{l}, \quad (29)$$

где r_0 – радиус ядра потока (т.е. радиус упругой области движения);

R – радиус трубопровода;

τ_0 – предельное напряжение деформации сдвига;

η – структурная вязкость жидкости.

Граничными условиями будут:

$$\begin{cases} V(R, t) = 0, \\ \left[\frac{\partial V(r, t)}{\partial r} \right]_{r=r_1} = 0, \\ \pi r_1^2 l \rho \left[\frac{\partial V(r, t)}{\partial r} \right]_{r=r_1} + 2\pi r_1 l \tau_0 = \pi r_1^2 \Delta P \end{cases} \quad (30)$$

Из условия (30) находим

$$\left[\frac{\partial V(r, t)}{\partial r} \right]_{r=r_1} = \frac{\Delta P}{\rho l} - \frac{2\tau_0}{\rho r_1} \quad (31)$$

Считаем, что жидкость в начальный момент времени неподвижна, т.е. $V(r, 0) = 0$.

Выражения $\frac{\partial V(r, t)}{\partial r}$ и $\left[\frac{\partial V(r, t)}{\partial r} \right]_{r=r_1}$ выразим через среднее значение $\frac{\partial V(r, t)}{\partial r}$ по г
вжкопластичной области движения эмульсий, т.е.

$$\varphi(t) = \frac{1}{R-r_1} \int_{r_1}^R \frac{\partial V(r, t)}{\partial r} dr \quad (32)$$

Предполагая, что в первом приближении вместо величины можно взять ее значение при $r=r_1$, и подставляя в (32), получим

$$\varphi(t) = \frac{1}{R-r_1} \int_{r_1}^R \left(\frac{\Delta R}{\rho l} - \frac{2\tau_0}{\rho r_1} \right) dr = \frac{1}{R-r_1} (R-r_1) \frac{\Delta P}{\rho l} - \frac{1}{R-r_1} (R-r_1) \frac{2\tau_0}{\rho r_1} = \frac{\Delta P}{\rho l} - \frac{2\tau_0}{\rho r_1} \quad (33)$$

Теперь найдем скорость движения V . Учитывая граничные условия (30), приближенное дифференциальное уравнение (29) запишем в следующем виде

$$\begin{aligned} \rho \left(\frac{\Delta R}{\rho l} - \frac{2\tau_0}{\rho r_1} \right) &= \eta \frac{1}{r} \frac{\partial}{\partial r} \left(r \cdot \frac{\partial V}{\partial r} \right) - \frac{\tau_0}{r} + \frac{\Delta P}{l} \\ \eta \frac{1}{r} \frac{\partial}{\partial r} \left(r \cdot \frac{\partial V}{\partial r} \right) &= -\frac{2\tau_0}{r_1} + \frac{\tau_0}{r} \\ \frac{1}{r} \frac{\partial}{\partial r} \left(r \cdot \frac{\partial V}{\partial r} \right) &= -\frac{2\tau_0}{\eta r_1} + \frac{\tau_0}{\eta r} \end{aligned} \quad (34)$$

Умножая выражение на $r dr$ и интегрируя, получим

$$r \cdot \frac{\partial V}{\partial r} = -\frac{\tau_0 r^2}{\eta r_1} + \frac{\tau_0}{\eta} r + C_1 \quad (35)$$

Из второго граничного условия (30) следует, что постоянная $C_1=0$.

Подставляя $C_1=0$ в (35), будем иметь

$$\frac{\partial V}{\partial r} = -\frac{\tau_0 r}{\eta r_1} + \frac{\tau_0}{\eta} \quad (36)$$

Интегрируя (36), получим

$$V = -\frac{\tau_0 r^2}{\eta r_1} + \frac{\tau_0 r}{\eta} + C_2 \quad (37)$$

откуда

$$Q = \frac{\pi \tau_0}{4\eta r_1} (R^4 - r_1^4) - \frac{2\pi \tau_0}{3\eta} (R^3 - r_1^3) \quad (38)$$

Таким образом, полный расход при неустановившемся движении нецелюноновских эмульсий рекомендуется находить по формуле (38). Перепад ΔP_1 давления при нестационарном движении

необходимо определять из следующего соотношения. Этот перепад ($\pi R^2 \Delta P_1$) должен преодолевать силы инерции, возникшие в ядре потока (т.е. $\int_0^R 2\pi r l \rho \frac{\partial V(r;t)}{\partial t} \hat{c}r$) и в области вокруг ядра потока от 0 до R ($\int_0^R 2\pi r l \rho \frac{\partial V(r;t)}{\partial t} \hat{c}r$), а также силу ($\Delta P_2 \pi R^2$) от перепада давления ΔP_2 при стационарном движении. При этом уравнение равновесия имеет следующий вид:

$$P_{\Delta P_1} = P_{\Delta P_2} + P_{\text{ин}(0, r_1)} + P_{\text{ин}(r_1, R)} \quad (39)$$

$$P_{\Delta P_1} - P_{\Delta P_2} = P_{\text{ин}(0, r_1)} + P_{\text{ин}(r_1, R)} = m_0 a_0 + m_1 a_1 \quad (40)$$

Таким образом рекомендуется выражение для определения перепада давления при неустановившемся движении

$$\Delta P_1 = \frac{\rho l}{\pi R^2} \cdot \frac{\partial Q_2}{\partial t} + \Delta P_2 \quad (41)$$

Перепад ΔP_2 при установившемся движении неньютоновских эмульсий по горизонтальным трубопроводам постоянного сечения определяется общепринятым способом

$$\Delta P_2 = \lambda \frac{l}{D} \cdot \frac{V^2 \rho}{2} \quad (42)$$

Коэффициент λ гидравлического сопротивления в (60) для структурного и турбулентного режимов движения неньютоновских эмульсий рекомендуется определять по формулам.

1. Структурного режима

$$\lambda = \frac{64}{\text{Re}^*} \quad (43)$$

2. При турбулентном режиме

$$\lambda_{\text{тр}} = \varepsilon \left(\frac{\eta_T}{\eta_B} \right)^{0,04} \cdot \left(\frac{\Delta}{\alpha} \right)^{0,3} \quad (44)$$

где $\varepsilon = 0,07$ безразмерная величина, η_B - вязкость воды, при $20^\circ\text{C} = 0,1 \text{ Па} \cdot \text{с}$

$$\eta_T = \frac{V \cdot d \cdot \rho}{- \text{Re}}, \text{ Па} \cdot \text{с}$$

Re^* - обобщенное число Рейнольдса.

Ամփոփում

Տվյալ հոդվածում անալիզվում են նոր հաշվարկային բանաձևեր ոչ նյութոսնական հեղուկների ստացիոնար և ոչ ստացիոնար շարժումների էմերգիայի կորուստների որոշման համար:

Լիտերատրա

1. Аванесян В.Г., Установившееся движение бингамовских пластиков и псевдопластичных жидкостей в трубопроводе, Изв. АН Арм. ССР, сер. техн. наук, XXIII, № 4, 1970, с.36-43 с илл.
2. Аванесян В.Г., Определение физико-механических свойств неньютоновских жидкостей, Журнал "Промышленность Армении" № 6, 1969, с. 21-24 с илл.
3. Аванесян В.Г., Экспериментальное исследование структурно-механических свойств неньютоновских смесей. М.: ВНИИОЭНГ" № 12, 1969, с. 32-33 с илл.
4. Шпененко Р.Н., Есьман Б.И., Практическая гидравлика в бурении, М.: Недра, 1977, 230с.
5. Мительман Б.И., Справочник по гидравлическим расчетам в бурении, М.: Гостоптехиздат, 1963, 254с.

АрГУ, кафедра инженерии

ԱՐՑԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԵՎ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ԱՐՏԱՅՈՒՆՈՒՄԸ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Վ.Ռ.Բալայան

1920թ. մայիսին խորհրդային կարգեր հաստատվեցին Լեռնային Ղարաբաղում: Խորհրդային Ռուսաստանի ղեկավարները, համաշխարհային հեղափոխության մոլուցքով տարված, հաշվի առնելով Թուրքիայի և նրա ինքնավարության տակ գտնվող Ադրբեջանի շահերը, 1921թ. հուլիսի 5-ին Լեռնային Ղարաբաղը բռնակցեցին խորհրդային Ադրբեջանին: Հաշվի առնելով Լեռնային Ղարաբաղի հայության դժգոհությունները, 1923թ. Լեռնային Ղարաբաղին տրվեց ինքնավար մարզի կարգավիճակ, բայց նրանից կտրվեց ամբողջ իյուսիսային Արցախը: Չնայած բռնություններին, տանումյալները շարունակ արցախահայությունը պայքարեց մայր Հայաստանին վերամիավորվելու համար: Այդ ամենով հանդերձ, արցախահայությունը շարունակեց ապրել իր պայծառական հողում և գարգացնել տնտեսությունն ու մշակույթը:

Արցախ-Ղարաբաղի այդ ժամանակաշրջանի պատմության ուսումնասիրումը և երևույթներին ընդհանուր ու ճիշտ գնահատական տալը ունեն գիտական, քաղաքական կարևոր նշանակություն: Այդ ժամանակաշրջանի Արցախի մասին տպագրվել են ուսումնասիրություններ, պաշտպանվել գիտական թեզեր, հրատարակվել վիճակագրական-փաստագրական ժողովածուներ, մասնագիտական գրքեր ու գրքույկներ:

Արցախում ստեղծված տնտեսական ընդհանուր վիճակը ներկայացրել են մի շարք հեղինակներ¹: Լեռնային Ղարաբաղի խորհրդային ժամանակաշրջանի պատմության վերաբերյալ փաստական հարուստ տվյալներ են պարունակում ԼՂՀ մարզային վիճակագրական վարչության, ինչպես նաև Ադրբեջանում տպագրված նույնօրինակ ժողովածուներ²:

Լեռնային Ղարաբաղի մշակութային, տնտեսական և քաղաքական կյանքին են անդրադարձել Ս. Ավագյանը, Հ. Գրիգորյանը, Գ. Հարությունյանը, Հ. Աբրահամյանը և այնուհետև, մշակութային գործիչներ³:

¹ Դ. Կոչարյան. Нагорный Карабах. Баку. 1925. Սեյրան Գ., Ղարաբաղի տնտեսական կյանքը և նրա հեռանկարները, Թիֆլիս, 1928, Ա. Առաքելյան, Շերամապահությունը Լեռնային Ղարաբաղի ավտոնոմ մարզում, Ստեփանակերտ, 1939, Ա. Ջաբարյան, Լեռնային Ղարաբաղի մետաքսարդուստրությունը, Բաքու, 1970, Ս. Բարսե, Լեռնային Ղարաբաղ, Բաքու, 1963, Գ. Գովհաննիսյան, Լեռնային կոոպերացիայի պլանի հաղթանակը Լեռնային Ղարաբաղի ավտոնոմ մարզում, Բաքու, 1958, Դետամնաց ազրաբային գավառից՝ առաջավոր սոցիալիստական մարզ, Բաքու, 1963, Սովետական իշխանության հաստատումը Լեռնային Ղարաբաղում, Երևան, 1971:

² Достижения Советского Нагорного Карабаха за 40 лет в цифрах, Степанакерт, 1963, Нагорный Карабах за годы Советской власти, Степанакерт, 1969, Делегаты XXVI конференции Нагорно-Карабахской областной организации КП Азербайджана, Степанакерт, 1974, Достижения Нагорного Карабаха в девятой пятилетке, Степанакерт, 1976, Азербайджан в цифрах: краткий статистический сборник, Баку, 1964, Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1984 г.: Статистический сборник, Баку, 1985, Азербайджанская ССР. Документы и материалы, Баку, 1989.

³ Ս. Ավագյան, Սովետական Ղարաբաղի մամուլը, Բաքու, 1962, Գ. Գրիգորյան, Գ. Գարությունյան, Արցախի դարձը հնչողուն ժամանակներից մինչև մեր օրերը, Երևան, 2005, Գ. Աբրահամյան, Մարտնչող Արցախը/1923-1985/, գիրք Բ. Երևան, 2005, Սովետական Լեռնային Ղարաբաղ, Բաքու, 1983, Երբայրական ընտանիքում, Բաքու, 1973, Ս. Սալաթրյան, Վաստակած պատիվ, Ստեփանակերտ, 2002, Ս. Արամյան, «Կոմունիզմ» կուլտնտեսությունը, Երևան, 1973, Գ. Գարությունյան, Ոգու լուսեղեն գաղտնիքները, Երևան, 2003, Թ. Գարությունյան, Ժողովրդական ուսուցիչը, Երևան, 2001, Ա. Դանիելյան, Գարազատ օջախ, Երևան, 1993, Ն. Մարունյան, Քաղաքական և մշակութային իրավիճակը ԼՂԻՍ-ում 1960-80-ական թթ., Ստեփանակերտ, 2001, Մ. Տադևոսյան. Нагорный Карабах. Москва, 1930, Дневники. 1917-1923, Ленинград, 1932, Շ. Ավրտյան, Արցախյան գրադրույթներ, Երևան, 2001, Լեռնային Ղարաբաղ, Ադրբեջանի իրականացրած ցեղասպանության անստոմիան, Երևան, 2003, Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզ, Բաքու, 1970:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմում ֆաշիզմի դեմ տարած հաղթանակում ու ավանդն է ունեցել նաև արցախահայությունը: Փորձիկ երկրամասը տվել է մի շարք մարտիկներ, ծովակալներ, գեներալներ, Խորհրդային միության հերոսներ: Այդ թեմային նվանդարարծել մի շարք հեղինակներ¹:

Եթե խորհրդային շրջանի հայ հեղինակները իրենց ուսումնասիրություններում համապատասխանեցրել են կոմունիստական գաղափարախոսության սկզբունքներին, ապա նշված ժամանակաշրջանում ակտիվորակա հեղինակներին՝ Արտաշես Արեղյանին՝ Ռուբենին² և այլոց հաջողվել է բնութային առնել ազգային քաղաքականության կարևոր խնդիրները, որի արդյունքում առնահարվում էին արցախահայության իրավունքները:

1985 թվականից հետո գորբաչովյան «վերակառուցման» քաղաքականությունը Լեռնային Ղարաբաղի հայությանը հնարավորություն ընծեց հանդես գալու ու ուսնահարված իրավունքները պաշտպանելու և ԼՂԻՄ-ը Հայկական ԽՍՀ-ի հնավերամիավորելու պահանջով: Մակայն Աղրբեջանի իշխանությունները ԽՍՀՄ-ի ղեկավարության աջակցությամբ փորձեցին բխտ ուժի միջոցով ճնշել ժողովրդավար շարժումը:

ԼՂԻՄ ազգաբնակչությունը, օգտվելով ԽՍՀՄ սահմանադրության ընծեա հնարավորությունից, 1991թ. սեպտեմբերի 2-ին հռչակեց իր անկախությունը: Դա թշնամաբար ընդունվեց նախկին խորհրդային Աղրբեջանի սուբյեկտներից մեկի՝ բուն Աղրբեջանի կողմից և փորձ արվեց գինական ուժով հարևան երկրի տարածքները բռնագրավման ճանապարհով, ԼՂՀ աշտրիգեն բնակչության՝ հայության եղենի միջոցով հասնել իր հավակնտ նպատակներին: Արցախահայության ազատագրական հայրենակա պատերազմը, որը տևեց 1991-94թթ., ավարտվեց Աղրբեջանի պարտությամբ:

Արցախահայությունը ծեռնամուխ է լինում իր նորոյա պնտանահայության կերտման գործին, միաժամանակ փորձում ինտեգրվել միջազգային հանրությանը:

Արցախյան շարժման առաջին շրջանի (1988-1991թթ.) վերաբերյալ հրատարակվել են բազմաթիվ աշխատություններ, հոդվածներ, գրքեր, նոյազգրություններ, օրագրություններ, վիճակագրական և փաստագրական ժողովածուներ, գիրք-հուշամատյաններ տարեգրություններ³:

Այս աշխատություններին մասը գրվել է դեպքերի թարմ տպավորությունների ազդեցության տակ և որոշ դեպքերում բազակայում են խոր, բազմակողմանի վերլուծությունները:

¹ Ս. Կարապետյան, Լեռնային Ղարաբաղի քաղաքի զավակները, Բաքու, 1969, Փ.Շահրամանյան, Լեռնային Ղարաբաղի կոմերտական կազմակերպությունը Սովետական Միության Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին /1941-1945թթ./, Ստեփանակերտ, 1958, Բ.Բաբայան, Արցախի կինը պատմության մեջ, Ստեփանակերտ, 1998:

² Ա.Արեղյան, Հայ-աղրբեջանական հարաբերությունները (ազգային քաղաքականության խնդիրներ), «Հայրենիք» ամսագիր, N11, 1929, Ազատ, անկախ և միաջակ Հայաստան (ազգային քաղաքականության խնդիրներ) «Հայրենիք» ամսագիր, N10, 1927:

³ Ռուբեն, Հայաստան և Աղրբեջան, «Հայրենիք» ամսագիր, հունիս, 1927:

⁴ Վ.Թովմասյան, Վ.Աբաջանյան, Յու.Ներսիսյան, Ղարաբաղյան հարց, Ստեփանակերտ, 1991. Нагорный Карабах: весна - осень 1990. Документы и материалы, Ереван, 1990. Азербайджанская аргументация в ее опровержение, Ереван, 1989. Нагорный Карабах и вокруг него. Глазами независимых наблюдателей, Ереван, 1991. Нагорный Карабах. Историческая справка, Ереван, 1988. В.Арутюнян, События в Нагорном Карабахе, ч. 1-6, Ереван, 1990-1997, 2. Բալայան, Դժիխը ու դրախտ, Երևան, 1995, Բժիշկ Սարգսյանը և նրա «Պատերազմի հետը երկար է մնում», Երևան, 1999, Բ. Կարապետյան, ԵՎ նրա շուրջ, Երևան, 1990, Անդրուտի արցախյան դիտարկումը, Երևան, 1994, Բ.Ուլուբաբյան, Արցախյան գոյապայքարը, Երևան, 1994, Արցախյան գոյապայքարի տարեգրությունը, Երևան, 1997, Վ. Գրիգորյան, Արցախյան 1988-1989, Երևան, 1999, Գ.Առաքյան, Нагорный Карабах, ответ фальсификаторам, Ереван, 1991, Վ.Խոջարեկյան, Արցախի փորձությունից ժամին, Երևան, 1991, Ռ. Ազիզբեկյան, Հայաստանը վերակառուցումից մինչև անկախություն, Համառոտ ակնարկ, Երևան, 1992, Կ. Դաիրամանյան, Հյուսիսային Արցախ, գոյության պայքար, գիրք Բ, Երևան, 1993, Հ. Արախանյան, Արցախյան գոյամարտ, Երևան, 1991, Երբ հայրենիքը վտանգի մեջ է, Երևան, 1997, Ճակատագրի ընդատաղ, Երևան, 2001, Ա.Արշակյան, Արցախյան գոյապայքարը (1885-1992թթ.), Երևան, 2004, Շ.Արստամով, Превдa o Нагорном Карабахе, Ереван, 1999, Ա.Հակոբջանյան, Արցախյան ազատամարտի ակունքների մոտ, Երևան, 2001, Լ.Ակրտյան, Արցախ - Ղարաբաղը իր անցյալով և ներկայով, Արենք, 1988, И.Бабанов, К.Воеводский, Карабахский кризис, СПб, 1992, А.Сахаров, О Нагорном Карабахе, Ереван, 1996, Շ.Յոլյան, Нагорный Карабах: проблема и конфликт, Ереван, 2002, Գ. Գրիգորյան, Ղարաբաղյան օրագիր (1988-1992թթ.), Երևան, 2005, Ա.Պետրոսյան, Արթուր Ակրտյան, Երևան, 2004:

Լեւոնային Ղարաբաղի և հարակից շրջանների հայության նկատմամբ Ադրբեյջանի ղեկավարության նախապես ծրագրված ու իրագործված գեղասպանության և բռնագաղթին են նվիրված մի շարք հրատարակումներ¹:

1991-1994թթ. ռազմական գործողությունները, պաշտպանության բանակի կազմավորման և մարտական ուղու և պատերազմի առաջին դրվագներ ներկայացրել են մի շարք հեղինակներ²:

«Ատլանտյան ամիգոփի ուսումնասիրություն է «Ղարաբաղյան ազատագրական պատերազմը 1988-1994թթ.» հանրագիտարանը (Եր., 2004), որտեղ ոչ միայն տրված են արցախյան հերոսամարտի մասնակիցների և հատկապես զոհվածների կենսագրականներ, այլև ռազմական գործողությունների ընդհանուր նկարագիրը: Առանձին ներկայացված է բժիշկների, արվեստագետների, գրողների և այլ ոլորտների մասնագետների մասնակցությունը արցախյան պատամարտին: Յավդը, հանրագիտարանից դուրս է մնացել մի շարք նշանավոր և արժանավոր մարդկանց կենսագրությունները:

Արցախյան հարցի միջազգայնագնան ու միջազգային հարաբերությունների ոլորտում դրա քննարկումների մասին նույնպես գրվել են մի շարք աշխատություններ³:

¹ С. Чобахян, Государственно организованный терроризм. Геноцид армян 1988-1991гг., Ереван, 1992, Ի. Սովետովա, Ա. Գովանյան, Բաքվի քարտերը, Երևան, 1992, Լ. Սելիբ Շահնազարյան, Ադրբեյջանի ռազմական հանցագործությունները Լեւոնային Ղարաբաղի Գանրապետության խաղաղ բնակչության դեմ, Երևան, 1988, Кокс Керолаин, Аубнер Джон, Этническая чистка продолжается, Воина в Нагорном Карабахе, Ереван, 1998, А. Мелик-Шахназарян, Гандзак. Неутраченный мир (воспоминания очевидца), Степанакерт, 1996, Г. Улубабян, С. Золян, А. Аршакин, Сумгаит... Геноцид... Гласность, Ереван, 1989, С. Вермишева, Депортация населения армянских сел НКАО и прилегающих районов: апрель-июнь 1991 года, Ереван, 1995, Заключение комитета верховного совета РСФСР по правам человека по итогам слушаний, посвященных конфликтам в ряде районов Азербайджанской республики Армения (конец апреля- май 1991 года), Ереван, 1992, Геноцид армян в Азербайджане, Степанакерт, 1998, Анекдоты и депортация, Степанакерт, 1998, Дневник сулержица процесса о преступлениях против армянского населения Сумгаита, Степанакерт, 1998:

² Ա. Նարաբաթյան, Գոյամարտ, (ԼՂՂ պաշտպանության բանակի մարտական ուղու պատմության համառոտ ուղեցույց), Ստեփանակերտ, 1998, Ղարաբաղյան պատերազմ, Երևան, 2001, Գեներալ Իվանյան, Երևան, 2005, Ռ. Պետրոսյան, Արցախ, պատերազմ, զինադադար, Երևան, 2001, С. Камалаян, Карабах на пути к бессмертию, Краснодар, 1994, Ավոն մեր աչքերով, Երևան, 1994, Ս. Սողոմոնյան, Կոլցո, մաս I, II, III, Ստեփանակերտ, 1994-2000թթ., Դ. Բաղդասարյան, Դիմակայություն, հուշագրություններ, Երևան, 1998, В. Марутян, У воины доглы след (записи военврача), Ереван, 1996, Ա. Բունիաթյան, Արյունոտ օրեր, Մարտակերտ, վավերագրություն, գիրք 1, Երևան, 2000, Ս. Սարգսյան, Մարտակերտ՝ չհայտարարված պատերազմի կիզակետ (փաստագրություն), Ստեփանակերտ, 1999, Գ. Ղարիբյան, Արբուրդ: Արծիթ թռչք էր նա, Երևան, 1999, Ա. Արշակյան, Սահ չիմացյալ՝ մահ, մահ իմացյալ՝ անմահություն, Երևան, 1993, Դ. Արքատամյան, Շ. Սկրտչյան, Արցախի համար զոհված ղիզակցիները, Երևան, 2000, Գ. Ռուստամյան, Իմ սերը քեզ հետ է, ողբեր և նահատակներ, Երևան, 1998, Ա. Նանգուլյան, Արծիթները բարձունք են տենչում, գիրք Ա, Բ, Գ, Ե, Երևան, 1992-1993, Է. Եսայան, Բույլ նահատակաց, Երևան, 1996, Բ. Մուսայելյան, Գանուլ Արցախի և հայրենի Մարտունու, Ստեփանակերտ, 1998, Վ. Առաքելյան, Գ. Ազիզյան, Երանք փառքով անմահացան, Երևան, 1996, Ի. Աբաթյան, Ընդմիջտ մեզ հետ, Ստեփանակերտ, 1995, Վ. Սիրդղյան, Սարգսաշեն, Ստեփանակերտ, 1997, Ա. Նանգուլյան, Շահեն, Երևան, 1993, Ռ. Սահակյան, Արծիպապաշտ երկիր, Երևան, 2004, Վ. Բալայան, Ռ. Բալայան, Ա. Դարությունյան Գուշանտյան սիրանքի, Ստեփանակերտ, 2002, Ռ. Պետրոսյան, Արցախ, պատերազմ, զինադադար, Երևան, 2001, Փ. Օհանջանյան, Ղարաբաղի ազատագրման պատերազմը, Երևան, 2000, Ս. Դարությունյան, Արցախյան պատերազմի սկիզբը և Շուշիի ազատագրումը, Երևան, 2000, Գ. Դեմոյան, Ա. Մելիկ-Մախնազարյան, Ходжалинское дело. Особая папка, Ереван, 2003, Գ. Դեմոյան, Карабахская драма: скрытые действия, Ереван, 2003:

³ В. Ступишин, Карабахский конфликт 1992-1994, Москва, 1998, Ա. Այվազյան, Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորումը և Դալաստամի ռազմավարական անվտանգությունը, Երևան, 1998, Դալաստամիի ազատագրված տարածքը, կազմեց և խմբագրեց Ա. Այվազյանը, Երևան, 2006, Տ. Բալայան, Ղարաբաղյան հիմնահարցը և միջազգային դիվանագիտությունը (1991-1994թթ.), սեղմագիր, Երևան, 2002, Ղարաբաղյան և տարածաշրջանային մյուս զինված հակամարտությունները Անդրկովկասում և Ռուսաստանի Ղաշնությունը (1991-1994թթ.), սեղմագիր, Երևան, 2002, Գ. Դեմոյան, Ղարաբաղյան հակամարտությունը և թուրքական գործոնը, Երևան, 2002, Ա. Մանասյան, Карабахский конфликт и ракурсы правового подхода, Ереван, 1997, Ղարաբաղյան ազատամարտը հայոց քաղաքական գիտակցության հայելում, Երևան, 2003, Գ. Դեմոյան, Ղարաբաղյան հակամարտությունը և թուրքական գործոնը, Երևան, 2002, Է. Մурзаян, Политика США и проблемы безопасности региона Южного Кавказа, Ереван, 2000, Ю. Барсегов, Народ Нагорного Карабаха- субъект права на самоопределение, Москва, 1993, Ինթերոռնյան իրավունքը ազգամիջյան պորբլեմների դեմոկրատական լուծման հիմքն է, Երևան, 1990, Статус Нагорного Карабаха в политико-правовых документах и материалах, Ереван, 1995, Н. Оганесян, Карабахский конфликт. Ракурсы правового подхода, Ереван, 1997:

Ադրբեյջանի «պատմաբանները» «աղվանական տնտեսությունը» ավելի հիմնավոր դարձնելու նպատակով երբեմն փորձում են ներկայիս ադրբեյջանցիներին համարել Արևելյան Անդրկովկասում ապրած հնագույն ժողովուրդների ժառանգները, նմանություններ փնտրելով իրենց լեզվի և ուրարտական լեզվի մեջ:

Այդ գործում էական հաջողություն չունենալով, այս անգամ ադրբեյջանցի «պատմաբանները» հայտարարում են, որ «հայերը Արցախ-Ղարաբաղում հայտնվել են միայն թուրքմենչայի պայմանագրի ստորագրումից հետո՝ XIX դարի սկզբներին, ըստ որի Արևելյան Հայաստանը միացվեց Ռուսաստանին»¹: Դեռ ավելին նրանք աշխարհին փորձում են ներկայացնել իրենց «ամծառնողության» մասին, որ հայերին իրենց հողի վրա բնակվելու վայր են տվել:

Արցախյան շարժման ասպին իսկ օրերից Ադրբեյջանի ազգայնամոլ շրջանները առավել ասնճարճակ կերպով սկսեցին կեղծել պատմությունը: Մմանօրինակ հողվածներով, մեծագոյություններով հանդես եկան Դ. Գուլիեր, Մ. Իսմայիլովը, Ե. Տոկարժևսկին, Թ. Բոչարին, Է. Նամազովը, Ա. Դաշտամիրովը և ուրիշներ:

Ադրբեյջանի «պատմաբանները» Արցախյան շարժման հենց սկզբում հապճեպ իրատարակեցին «Из истории образования Нагорно Карабахской области Азербайджанской ССР, 1918-1925, документы и материалы», Баку, 1989 ժողովածուն:

Մմանօրինակ մտնեցումները ոչ միայն չեն նպաստում հայ ադրբեյջանական հավամարտության լիցրաթափմանը, այլև այդ հարցը դարձնում են առավել անխուժելի:

Արցախի նոր և նորագույն շրջանի պատմության ուսումնասիրությունը արդիական է, այն նոր հնարավորություն կրնճենի հայագիտության զարգացման գործում:

Резюме

В советское время в историографии проблемы истории Арцаха рассматривались в разных аспектах. Это в основном исходило из политических соображений, присущих советской идеологии. В постсоветское время к вопросам национально-освободительного движения армянства Арцаха обращались не только армяне, но и зарубежные историки. И здесь также оценки носили не только разный характер, но, зачастую, и противоречили друг другу.

ԱրՊՀ պատմության ամբիոն

¹ И Алиев, Нагорный Карабах, Баку, 1989, Д Ахундов, Архитектура древнего и средневекового Азербайджана, Баку, 1986, А.Мамедов, Некоторые аспекты современной этнической ситуации в Азербайджане. .. Центральная Азия и Кавказ», N5(6), 1999, Д.ж. Гулиев, Под знаменем ленинской национальной политики, Баку, 1972, Ф. Шушинский, Шуша, Баку, 1968, Е. Токаржевский, Из истории иностранной войны в Азербайджане, Баку, 1957, М. Искендаров, Из истории за победу Советской власти, Баку, 1958.

ԲԱՂԱԲԱԿԱՆ ԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՂԱՐԱԲԱՂՈՒՄ 1805-1826ԹԹ.

Ն. Է. Բաղդասարյան

19-րդ դարի սկիզբը Ղարաբաղի քաղաքական կյանքում նշանավորվում է եւ արմատական փոփոխություններով: Փանահ, իսկ ապա՝ Իբրահիմ խաների խարդավանքների Ղարաբաղի մեկիքների ներքին գծությունների հետևանքով մեկիքությունները կորցրել են իրենախնկին հզորությունը և կանգնած էին քայքայման եզրին: Մեկիքական տների կողմը շարունակում էին գոյություն ունենալ այնպիսի նշանավոր տոհմեր, ինչպիսիք էին Ջրայի, զավաթի մեկիք Փաշայան[1], Մամիկոնյան[2], Բախաթյան տոհմերը[3], Առաջածուրիցանց[4], Ուլուբաբյան տոհմերը[5] և ուրիշներ:

1804-1813 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի ընթացքում Ղարաբաղի քաղաքական պատմության մեջ տեղի է ունենում իր նախադեպը չունեցած խոշոր մի իրադարձություն. 1805 մայիսի 14-ին Բյուրակչայ (Քուրակն) գետի ափին կնքված պայմանագրով Ղարաբաղը սիազան է Ռուսաստանին: Ղարաբաղի Իբրահիմ խանը ստորագրված դաշնագրով հրաժարվում է պարսկական տիրապետությունից և ընդունում Ռուսաստանի մշտնջենական հովանավորությունը[6]:

Պարսկաստանը չի ճանաչում Բյուրակչայի դաշնագիրը, և Ռուսաստանի դեմ պայքարը Ղարաբաղի ու անդրկովկասյան տարածքների համար շարունակվում է: Ղարաբաղի տարածված թատերաբեմն է դաճում ռազմական գործողությունների համար: Բնակչությունը շուտակա գործերին օգնում էր կամավորական շուկատներով: Պատերազմի ընթացքում Ղարաբաղը Իբրահիմ խանը Ռուսաստանի նկատմամբ ցուցաբերած իր անհավատարմության պատճառով սպանվում է, բայց նրան հաջողված որդին՝ Մեհտի Ղուլի խանը, քարոք քաղաքական իրադրության մեջ իսկույն կողմնորոշվելով, կարողանում է պահպանել նախկին խանական իրավունքները[7]:

Ռուսաստանը ճանաչում է Մեհտի Ղուլի խանի ավատական իրավունքները Ղարաբաղի նկատմամբ: Իրենց հեթոթին Ղարաբաղի մեկիքները չեն ճանաչում այս իրողության օրինակաչությունը և 1806թ. մշակելով մի ծրագիր՝ ներկայացնում են Մինաս Լազարևին Մեկիքներն առաջարկում էին Ղարաբաղի լեռնային մասը համարել Ռուսաստանի պրոտեկտորատ այսպես կոչված «Արգալիս օկրուգ», որը պետք է ունենար ինքնավար կարգավիճակ: Ծրագրի համաձայն մեկիքները պարտավորվում էին ցարին վճարել Ռուսաստանին տրվող հարկի կնքը՝ 4000 շետվ, գործն և 4000 ռուկի: Նախատեսվում էր բնակչության աճին զուգահեռ մեծացնել հարկերի թիվը: Ծրագիրը այդպես էլ մնում է թղթի վրա՝ կապված որոշ պատճառների հետ. սկսած 18-րդ դարի վերջից՝ Աղա Մահմադ շահի արշավանքից Ղարաբաղի բնակչության թիվը անկում էր աղարում, որը շարունակվել էր նաև հետագայում: Ծրագրի չիրագործման հաջորդ պատճառը առավել շատ պետք է փնտրել Ֆիցիանովի հայաստացույցյան մեջ: Նրա կարծիքով խանական ռեժիմը առավել չափավոր բնույթ ուներ, քան մեկիքականը կլիներ: Մեծ դեր է խաղում նաև Ռուսաստանի արտաքին քաղաքական անկայունությունը[8]:

1804թ. սկսած ռուս-պարսկական պատերազմը ավարտվում է 1813թ. հոկտեմբերի 12-ին կնքված պայմանագրով: Այն ստորագրում են Ռուսաստանի լիազոր Ռտիշչևը և Պարսկաստանի ներկայացուցիչ Միրզա Աբդուլ Հասան խանը[9]: Պայմանագրով Պարսկաստանը ճանաչում է Դաղստանի և Արևելյան Վրաստանի, ինչպես նաև Ղարաբաղի, Շարիի, Շիրվանի, Դերբենդի, Ղուբայի, Գանձակի, Բարվի, Թալիշի խանությունների միացումը Ռուսաստանին[10]:

Տայրի օգնությամբ տիրանալով Ղարաբաղին՝ ցարական Ռուսաստանը ձեռնամուխ է լինում իր գաղութատիրական քաղաքականության իրականացմանը: Փաստորեն նա ձեռք էր բերել ստեղծագործ, խաղաղ մի ժողովուրդ, հումքի աղբյուր և ապրանքների վաճառահանման շուկա: Ցարական կառավարության հրամանով վերացվում է մելիքական կարգը, որի փոխարեն պահպանվում են թաթար խաների և բելեքի իրավունքները:

Պայմանագիրը Ղարաբաղի համար ունեցավ հետևյալ հետևանքները.

Ղարաբաղի ժողովուրդը ստացավ քիչ թե՛ շատ խաղաղ գոյատևման հնարավորություն, հետևանց պարսկական տիրապետությունը փոխարինվեց համեմատաբար զարգացած ռուսական տիրապետությամբ: Գյուլիստանի պայմանագրի պատմական գնահատականը տալու համար կարող ենք նշել, որ տվյալ պատմական ժամանակաշրջանում այն Ղարաբաղի համար «պոպոս փորագույնն» էր: Միացումը Ռուսաստանին առաջադիմական կհամարվեր, եթե վերջ տրվեր հայ իրականությանը խորթ խանական վարչակարգին, Ղարաբաղը հանձնվեր իր նախկին տերերին՝ հայ մելիքներին, և ստեղծվեր ինքնավարություն:

Ինչ վերաբերում է պայմանագրի իրավաբանական կողմին, ապա այն կարևոր հանգամանքը, որ Ղարաբաղը առանձին ազգային-պետական միավորի կարգավիճակով է անցել Ռուսաստանի տիրապետության տակ, կարելի է ծառայեցնել այսօրվա իրականությանը: Այսինքն, ինչպես ներկայիս Ադրբեյջանը կազմող տարածքները, Դաղստանը և Վրաստանը, այնպես էլ Ղարաբաղը Ռուսաստանին են անցել հավասար իրավասությամբ կապիտալիզմով: Նեոլաբար, եթե հորհրդային Միության փլուզումից հետո այս քաղաքական միավորները ստեղծել են ազգային պետականություն, ապա այդ նույն իրավունքից լիիրավ պետք է օգտվի նաև Ղարաբաղը: Ուստի ԼՂՀ ճանաչման իրավական կողմը պետք է անհատաբար կապել Գյուլիստանի պայմանագրի հետ[11]:

Պայմանագիրը դրական հետևանքներ է ունենում հայրենադարձության առումով. Ղարաբաղի մելիքները վերջնականապես հնարավորություն են ստանում իրենց հպատակներով վերադառնալ հայրենիք: Վերադարձը բավական դանդաղ էր ընթանում, քանի որ շատ ընտանիքներ հարմարվել էին նոր բնակավայրերին և զանկություն չունեին նորից տեղահանվել, քացի դրանից նոր տները չէին գտնվում կորցնել իրենց նոր հպատակներին: Իրադրությունը փոխվեց, երբ 1817թ. Շարիի, Շիրվանի և Ղարաբաղի խանությունների ռազմավարական ղեկավար է նշանակվում Վալերիան Մադաթովը (ծննդով Արգախի Վարանդա գավառի Ավետարանոց գյուղից, 1782-1829): Մադաթովը Մեծիդ Ղուլի խանից ստանալով 5 գյուղ վարանդայում, 3-ը՝ Գորիսում, ձեռնամուխ է լինում այդ գյուղերից գաղթածներին վերադարձնելու գործին[12]: Գործը սե՛ծ թափ է ստանում, երբ 1816թ. Այնքասնդը Ի-ի կողմից կոպկության բանակի գլխավոր հրամանատար և քաղաքացիական մտախաղաղապետ է նշանակվում Երսիլովը. Մադաթովի խնդրանքով նա վարանդա է վերադարձնում 240 հայ ընտանիք, որոնք Շարի էին գաղթել Ադա-Մահմադ խանի՝ Ղարաբաղ կատարած արշավանքի ժամանակ[13]: Լինելով տաղանդավոր քաղաքական գործիչ՝ Երսիլովը լավ էր հասկանում, որ ի դեմս Ղարաբաղի՝ Ռուսաստանը կունենա հարուստ մի գաղութ, իսկ խանության վերացումից հետո Ղարաբաղից ստացվող եկամուտները կկրկնապատկվեն: Այդ իսկ պատճառով Երսիլովը, Վ. Մադաթովի հետ համագործակցելով, իր ջանքերն ուղղում է ռուսահպատակ խանություններում խանական վարչակարգի տապալմանը: 1816թ. Երսիլովը ռուսական կայսրության սահմաններին ծանոթանալու նպատակով մեկնում է Ղարաբաղի պարսկական սահման[14]: Ղարաբաղում կուսակալը ականատեսն է լինում խանական վարչակարգին բնորոշ կամայականություններին ու բռնություններին: Այս մասին 1816թ. ղեկոնքների 18-ով թվագրված և ազա Մարգիս Գրիգորյանին ուղղված մի նամակում Ներսես Աշտարակեցին գրում է, որ կուսակալը վերադարձել է Ղարաբաղից և հայտնել է իրեն «որ հրաման ետու ամենայն խանիս, որ ի վերայ հայոց այլազգք պրիստավ կամ տարտաղայ չի կարգեսցին այսուհետև, այլ մի որ հայոց ընդ ամենայն տեղիս...»[15]: Երսիլովի հետագայում ձեռնարկված քայլերը ուղղված էին խանական կառավարմանը վերջ տալուն, որի համար ընդգծվեցին երկու օրախոսքական նդանակներ. խանական իշխանության ժառանգական կարգի վերացում և խաների դավաճանություն[16]: Խանությունների վերացման գործում Երսիլովի «մեծ օգնական» էլ.

Մաղաթումի դերը անփոխարինելի էր: Այս մասին մեծ իշխան Կոնստանդինին ուղղված 1817թ. փետրվարի 19-ի նամակում Նրմուովը գրել է. «Մաղաթովը ծառայում է ամենապատկառելի կերպով: ...Սահնի հետ խելացի է վարվում և հուսով նմ՝ նրա միջոցով Ղարաբաղի խանություն խանի մահից հետո հայտնությունը վերածել ռուսական օկրուգի» [17]: Խանությունը վերաբերում էր հետո նրա հանձնումը ռուսական կայսրությանը օրինականացնելու համար նախատեսված խանից գրավոր հավաստագրում վերցնել, որ նա իրենից հետո չի յուլյատարում ոչ մի ժառանգություն, իսկ խանությունը հանձնում է ռուսական կայսրությանը [18]: Հավաստել Երևան պնդումների՝ կոնստանդինով գտնում էր, որ անհրաժեշտ է պահպանել խանական վարչակարգը և իշխանության համար առաջարկում էր 1812թ. Պարսկաստանի փախած Ջաֆար-ղուլի խանը վերջինիս ներում էր շնորհվել և Պարսկաստանից վնասաբերալից հետո սրվել խանական աստիճան: Այս մասին Նրմուովը գրում է ցարին, գրելով, որ չնայած Ռոտշչևը նրան ճանաչելու որպես խանի ժառանգորդ, բայց ինքը հարմար չի գտնում նրան յուլյատարել ղեկավարել խանությունը [19]:

1822թ. նոյեմբերին Ղարաբաղի վերջին խան Մեհտի Ղուլիի Պարսկաստան փախչելու հետո խանությունը վերացվում և Ղարաբաղը հռչակվում է Ռուսաստանի գավառ, այսինքն մտնում է ռուսական վարչակարգ [20]: Խանի փախուստի լուրը ցնծությամբ է ընդունվում ասորի հայության կողմից: Այս մասին Ներսես Աշտարակեցին հուլիսի 1 ազգային ուղղված 1822թ. հունվարի 8-ով թվագրված իր նամակում գրել է. «Ղարաբաղու Մեհտի Ղուլի խանն ինքնահայտ գտանել յամսոյս քսանն ղեկտնմքերի փախուցեալ անկաւ յշրեան Եւ գլին Եւ զընտանիս նորա առաքելոյն յետոյ նորա Եւ մէր զոհանամբ վասն զի իւրայիսը ազատեցան և նողութանց նորա» [21]:

1822-1840թթ. Ղարաբաղում ստեղծվում է «Լեյկրամասային ինքնավար վարչություն», որը ենթարկվում էր գեներալական տեղամասի պետին, այն իր հերթին ենթարկվում էր վրաստանի անդրկովկասյան տարածքների գլխավոր հրամանատարին [22]: Մի խոսքով ռուսահայտարարություններում ստեղծվում է «պարնուսային կառավարում», որը յուրօրինակ ռազմավարական շեժիմ էր: Պարնուսները ունեին վարչատնտեսական և դատական իրավունքներ: Պարնուսները նշանակվում էին ռուս աստիճանավորներից կամ սպաներից: Ժառանգություն աստիճանով խաների իրավունքները՝ նրանք, սակայն, իրենց գործողություններում ինքնուրույն չէին և չէին կարող հաշվի չնստել ռուսական կառավարության հետ [23]: Ղարաբաղի գաղաթը բաժանված էր մահալների, որտեղ վերահսկողություն ու հարկահավաքությունն իրագործում էին մահալային նախընտրել [24]:

1823թ. Նրմուովը ցարի կողմից կարգադրություն ստանալուց հետո «Շուշի ամրոցի և նրա շրջակայքի քաղաքային դատարան» է ստեղծում: Դատարանը կազմված պետք է լիներ 4 անդամներից՝ 2 զեյելից և 2 հայ և թաթար քաղաքացիներից:

1824թ. մայիսի 5-ի ցարական հրամանագրով Շարիի, Շիրվանի և Ղարաբաղի գավառների ռազմա-օկրուգային պետ է նշանակվում վ. Մաղաթովը: Ռազմա-օկրուգային պետերի և պարնուսների իրավունքները և լիազորությունները հստակորեն սահմանված չէին, ուստի Մաղաթովն ու պարնուսները օժտված էին համարյա նույն իրավունքներով: 1824թ. նոյեմբերի 2-ին Նրմուովին ուղղված իր գեներալում նշելով պարնուսների՝ առանց իր գիտության կատարած կարևոր գործերի մասին և դա «անկարգություն» համարելով՝ Մաղաթովը հրամարական է սալիս: Պարնուսների իրավունքների և պարնուսությունների կանոնակարգման մասին հրամանը սրվում է միայն 1828թ., որը առանց փոփոխությունների հաստատում է գոյություն ունեցող իրավիճակը: Ավելին, այն հնարավորություն էր տալիս պարնուսներին, մահալային բեկերին, նախընտրել և յուզաբաշխելներին սովելի մեծ թափի հաղորդելու շարաշահումներին և կանայսկանություններին [25]: Անօրինականությունները այնքան էին շատացել, որ Ղարաբաղի գավառում «ռուսական օրենք» արտահայտությունը հեզմանք էր առաջացնում: Մամաղ-սուլյանին՝ րոչվորական համայնքներից մեկի գեներալտին, երբ փոչծել էին գգաստացնել օրենքով, նա գուպանին խփելով ասել էր. «Ես լավ գիտեմ ռուսական օրենքը, փաթ աստե՛ծ, այն այստեղ թավական է» [26]:

Այսպիսով, 1814-1826թթ Ռուսաստանը իրեն և ամրագրում անդրկովկասյան տիրույթները խանությունները վերացվում են՝ վերածվելով գավառների: Ռուսական օրենսդրությունը

ազգական և վարչական հանակարգերը ասիական բնակավայրային տարրերով մուտք են գործում Ղարաբաղի, Շարիի, Շիրվանի գավառները: Այսպիսով սելիքական տների ներկայացուցիչները կորցնում են վերջին հույսը՝ վերականգնելու իրենց ժառանգական իրավունքներն ու ինքնուրույնությունը:

Резюме

В 1805-1826гг. политическая жизнь в Карабахе изменилась коренным образом.

В 1805г. по Кюракчайскому договору, а в 1813г. по Гюлистанскому договору Карабах входит в состав России. По Гюлистанскому договору к тому времени ханское правление не закончилось, оно аннулировалось лишь в 1822г. В 1822г. в Карабахе вводится русское правление. Российское законодательство, военная и административная структуры, также в Карабах проникают азиатские деспотические элементы. По этой причине 1814 – 1826гг. ознаменовываются первым периодом колонизации Россией как закавказских территорий, так и Карабаха.

Գրականություն

1. ՀԱԱ, ֆ.319, գ.2, գործ 50, թ.1-2:
2. ՀԱԱ, ֆ.319, գ.1, գործ 51, թ.1-3:
3. ՀԱԱ, ֆ.319, գ.1, գործ 52, թ.1-3:
4. ՀԱԱ, ֆ.319, գ.1, գործ 49, թ.1-4:
5. ՀԱԱ, ֆ.319, գ.1, գործ 54, թ.1-13:
6. Сейранян П.А., Карабах и Россия страницы истории, Москва, 1997, 1998, с.7., с.104.
7. Тунян В.Г., Русская политика в Армении: мифы и реалии (конец XVIII-начало XX вв), Ереван, 1998, с.7.
8. Тунян В.Г., там же с.8.
9. Բալայան Վ., Արցախի պատմություն, Երևան 2002, էջ 204:
10. Վաներագրեր Հայ եկեղեցու պատմության, գիրք Թ, Երևան, 2000, էջ 34-35:
11. Բալայան Վ., նշվ. աշխ. էջ 205:
12. Присоединение Восточной Армении к России, том II (1814-1830), Ереван, 1978, с.43.
13. Կրթությունը և գիտությունը Արցախում, 2003, թիվ 3-4, էջ 4:
14. Тунян В.Г., Политика самодержавия России в Закавказье XIX-нач. XXвв. Часть первая 1800-1826гг., Ереван, 2006, с.83.
15. Մատենադարան, Ներսես Աշտարակեցու արխիվ, թղթ. 164ա, վավ. 285, թ.21:
16. Тунян В.Г., Политика самодержавия России в Закавказье XIX-нач. XXвв. Часть первая 1800-1826, с. 91-92.
17. Там же, с.92.
18. Там же.
19. Там же, с.93
20. Բալայան Վ., Արցախի պատմություն, էջ 206:
21. Մատենադարան, Լազարյանների արխիվ, թղթ. 105, գ.13, վավ. 198, թ.1:
22. Անարեյլան Գ., Գանձակ-Ելիզավետպոլի (մարզ-նահանգ), բնակչությունը XIX դարում, Երևան 2003, էջ 5:
23. Сумбат-заде А.С., Сельское хозяйство Азербайджана в XIX в. Баку, 1958, стр. 45.
24. Ерошкин Н.П., История государственных учреждений доревалюционной России. Москва, 1983, с. 189.
25. Тунян В.Г., Административно-экономическая политика самодержавия России в Закавказье I пол. XIX в., с.27.
26. Иванско В.Н., Гражданское управление Закавказьем, Тифлис, 1901, с. 209.

ԱԳՐԱՐԱՅԻՆ ՎԵՐԱՓՈՋՈՒՄՆԵՐԸ ԼՂՀ-ՈՒՄ 1995-1998ԹԹ.

Ա. Բ. Աբուտամյան

1991թ. անկախություն ձեռք բերած ԼՂՀ-ում իրականացվող տնտեսական քաղաքականությունը նպատակամղվեց ազատական տնտեսության կայացմանը: ԽՍՀՄ փլուզման արդյունքում ձեռավորված մի շարք ինքնուրույն պետությունների հետ մեկտեղ, ԼՂՀ-ը պետք է մշակեր սոցիալ-տնտեսական զարգացման իր ուրույն ռազմավարությունը, լուծե՞ անցման խնդիրների հետ կապված բազմաթիվ դժվարություններ:

Իր նշանակությամբ գյուղատնտեսությունը հանդիսանում է Արցախի տնտեսության առաջատար ճյուղը: Հաշվի առնելով տեղական շրջափակման եւ տնտեսական փլուզման անը գտնվող հանրապետության սոցիալ- տնտեսական իրավիճակի վրա ազդարարյին ոլորտի ունեցած վճռորոշ ազդեցությունը՝ գյուղատնտեսությունը դիտվեց որպես տնտեսական քաղաքականության ռազմավարական նշանակություն ունեցող ոլորտներից մեկը: Ազդարարյին ոլորտի զարգացումը պահանջում էր ոչ միայն շուկայական տարրերի արմատավորում վարչաիրամայական համակարգի արատներից ոլորտի մարքում, ևտրիբոլային Ադրբեյջանի վարած խտրական քաղաքականության արդյունքում տնտեսության մեջ առաջացած բազմաթիվ հիմնականիդիրների լուծում, տնտեսական շրջափակման, պատերազմական գործողությունների հետեւանքով քայքայված գյուղատնտեսության վերականգնում: Նորանկալի ԼՂՀ-ն որպես ժառանգություն ստացավ Ադրբեյջանին բռնակցված ԼՂԻՄ-ի արատավոր «հաշմանդամ» եւ ադրբեյջանական ագրեսիայի արդյունքում խեղված գյուղատնտեսություն: Ադրբեյջանին բռնակցված ԼՂԻՄ-ի գյուղատնտեսությունը զարգանում էր բացառապես Ադրբեյջանին պատրաստի արտադրանք մատակարարելու պայմաններում, որպես հումքային կցորդ¹: Նախկին մարզի տնտեսական կյանքում, այդ թվում գյուղատնտեսության ոլորտում առկա էին բազմաթիվ սոցիալ-տնտեսական հիմնախնդիրներ, որոնք Ադրբեյջանի ղեկավարությունը միտումնաւոր չէր լուծում:

1988թ. սկսված տնտեսական շրջափակման, պատերազմական գործողությունների արդյունքում էլ ավելի է խաթարվել ԼՂՀ-ի տնտեսական կյանքը, նրան հասցվել է վիթխարի տնտեսական վնաս: Պատերազմական գործողությունները խոշոր վնաս են հասցրել գյուղատնտեսության ոլորտին: 1988-1991 թթ. գյուղատնտեսական անարանքների տարեկան միջին արտադրությունը նվազել է 31.3%-ով, զգալի չափով կրճատվել է անասունների զվաքանակը: Մշակվող հողային մակերեսը կրճատվել է 60.3 հազ. հա-ով: Հնուպատերազմյան ժամանակաշրջանում չէին օգտագործվում գյուղատնտեսական նշանակության ավելի քան 40 հազ. հա հողահանդակներ:²

1994թ. հրադադարի հաստատումից հետո, նորաստեղծ ԼՂՀ-ն պատերազմից ավերված տնտեսության վերականգնմանը գուզահեք, ձեռնամուխ է եղել տնտեսական բարեփոխումների, որոնց սկզբնական փուլը բնույթագրվում էր սեփականության իրավական հիմքի ստեղծումով, շուկայական հարաբերություններին անցման գործընթացով:

Արցախում գյուղատնտեսության ոլորտում հողային բարեփոխումների սկիզբը դրվեց 1995թ.՝ տնտեսական բարեփոխումների հիմնադրույթների ընդունմամբ: Գյուղատնտեսության բնագավառում նախատեսվում էր բարեփոխումներն իրականացնել աստիճանաբար՝ բացառելով դեմուս հողի սեփականաշնորհումը: Այս բնագավառում բարեփոխումների հիմնական ուղղությունը պետք է դառնար գյուղություն ունեցող պետական տնտեսությունների եւ

¹ Մելքումյան Ա., Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն, Եր., 1999, էջ 288:

² Ղարաբաղյան ազատագրական պատերազմ, 1988-1994, հանրագիտարան, Եր., 2004, էջ 249:

կոտնտենտությունների վերափոխումը գյուղատնտեսական կոլեկտիվ փայտտիրական ընկերությունների՝ գերծ մնալով հողի սեփականաշնորհումից:¹ Գյուղատնտեսության անկումը կանխարգելելու և հետագա զարգացումն ապահովելու համար անհրաժեշտ էր, որպեսզի տնտեսական բարեփոխումների գործընթացն ունենար երկարատև անցումային փուլ:

Գյուղատնտեսության բնագավառում ագրարային բարեփոխումների գործընթացն իրականացվեց հետմյալ փուլերով՝ նախ, 1995թ. ընդունվեց Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության սեփականության մասին օրենքը, ըստ որի հողը հայտարարվեց պետական սեփականություն, որը տրվում էր վարձակալական օգտագործման գյուղատնտեսական կոլեկտիվ տնտեսություններին, կամ անհատական տնտեսություններին: Ըլարձակալված հողի վրա կարող էին կազմակերպվել ինչպես գյուղացիական կոլեկտիվ, այնպես էլ մասնավոր գյուղացիական տնտեսություններ: Գոյություն ունեցող կոլտնտեսությունների և խորտնտեսությունների հիմքի վրա կազմակերպվեցին գյուղացիական կոլեկտիվ (փայտտիրական) տնտեսություններ(ԳԿՏ), որի յուրաքանչյուր անդամը ուներ իր բաժնեմասը, փայտ տնտեսության ընդհանուր կանոնադրական ֆունդում: Բարեփոխումների էությունը արտադրության միջոցների նկատմամբ սեփականատիրական հարաբերությունների արատական փոփոխության մեջ էր, որի նպատակն էր մրցակցային միջավայրի ստեղծման հիման վրա բարձրացնել արտադրության արդյունավետությունը և գյուղմթերքներ արտադրողներին շահագրգռել աշխատանքի արտադրողականության մեջ:

Հաջորդ փուլում 1996թ. ԳԿՏ-երը հռչակվեցին փակ բաժնետիրական (փայտտիրական) ընկերություններ: ԳԿՏ-երը, կամ ՓԲԸ-ը պետական հողի հավաքական վարձակալներ էին նանդիսանում:

Ճնայած տնտեսավարման արդյունավետության առումով մասնավոր սեփականությունը առավելություններ ուներ, աղբուհանդերձ կտրուկ ձեռով անցումն այդ տնտեսածնին կարող էր լուրջ սցեռումներ բերել: Արտակարգ իրավիճակի պայմաններում հողի սեփականաշնորհման իրազորումը հոյ է լուրջ, անկանխատեսելի հետմուսնքներով, հետմուսբար հաշվի առնելով պատերազմական իրավիճակը, ԳՏԿ-երի ստեղծումը, հողերը վարձակալությամբ տալու քաղաքականությունը տվյալ պահին ավելի արդյունավետ էր: Փաստորեն ԳԿՏ-երի ստեղծումը նշանակում է, որ կառավարությունը գյուղատնտեսության ոլորտում աստիճանական բարեփոխումների ուղեգիծ է մշակել: Դա մի ժամանակահատված էր, անցումային մի փուլ, որը գյուղացուն հնարավորություն պետք է տար անցում կատարել տնտեսավարման նոր ձևերի, հոգեբանորեն նախապատրաստվել հողի սեփականաշնորհմանը: Անթույլատրելի էր Արցախի գյուղատնտեսության օլորտում կիրառել սեփականաշնորհման Հայաստանյան տիրաառչակ փորձը, հայկուն կայծակնային բարեփոխումները այդ ոլորտում չպետք է կատարվեին: Նայն որոյիտեմ սեփականաշնորհումը ենթադրում է երկրի կայուն քաղաքական վիճակ, ինչն Արցախում բացակայում էր իսկ նման արտակարգ պայմաններում երկրի տնտեսական կյանքում ոչ թե սեփականաշնորհում, այլ ազգայնացում, պետական կենտրոնացում ու կարգավորում են մնացում: Բազի դրանից հողի սեփականաշնորհումը ենթադրում է ձեռներեց մեծատնտես գյուղացու ձեռավորումը, որն ի վիճակի է գարգանալ և բարգավաճել: Արցախում վային այն պայմանները որոնք հնարավորություն կտային գյուղացուն միայնակ վարել իր տնտեսությունը և հաջողակ ֆերմեր դառնալ: Բոլոր դեպքերում Արցախին վիճակված էր թեմակոխել ագրարային բարեփոխումների աստիճանական փուլ: Ի տարբերություն ՀՀ-ում իրականացված ագրարային բարեփոխումների (ՀՀ-ում 1991թ. սկսվեց հողերի սեփականաշնորհման գործընթացը և անմիջապես հողը տրվեց գյուղացուն) ԼՂՀ -ում ֆաստորեն որդեգրվեցին ուրույն սկզբունքներ, ըստ որի պետական սեփականություն հայտարարված հողը վարձակալությամբ տրվեց գյուղատնտեսական տնտեսություններին, նհարավորություն ընձեռվեց այդ հողերում կազմակերպել ինչպես կոլեկտիվ, այնպես էլ մասնավոր տնտեսություններ:²

Հաջորդ փուլում 1998թ. ԼՂՀ-ում ընդունվեց «Հողի սեփականաշնորհման մասին» օրենքը³, որի կիրարկմամբ ենթադրվում էր նպատակն հողերի գիտականորեն հիմնավորված

¹ ԼՂ օրենքներ, ԼՂԿ կառավարության որոշումներ, Ստեփ., 1995, էջ 5:

² Սաղաթյան Գ., Տնտեսական քաղաքականությունը Հայաստանում, Պետության դերը, Եր., 2003, էջ 28:

³ ԼՂ գործող օրենքների ժողովածու, 1994-2001թթ., Ստեփ., 2001, էջ 248:

արդյունավետ օգտագործմանը, սեփականության բազմաձևության հիման վրա տնտեսությունը ձևերի իրավահավասար գարգացմանը, գյուղատնտեսության առաջընթացին տրվեց գյուղացուն: Ահնջնի 1999թ.ի առաջին կիսամյակը հիմնականում ավարտվեց սեփականաշնորհման գործընթացը: Որպես սեփականություն էՂՀ քաղաքային հատվածով մոտ 26 հազ. հա վարկառու, մոտ 2 հազ. հա բազմաբա տնկարկներ, ավելի քան 2 հազ. հա տնամերձ հողեր, յուրաքանչյուր ընտանիքի միջին հաշվով հատկացվեց 2,5 հա հողամաս¹: Գյուղացու մոտ ձեռավորվեց սեփականատիրական մտածելակերպ, այսինքն գյուղատնտեսության բնագավառում զբաղվածների թիվը: Այս փոփոխություններ կարող էին գյուղատնտեսության նաև գյուղի սոցիալ տնտեսական գարգացման կարևոր խթանի վերաբերյալ եղած դրանք անբախտելի անհրաժեշտ նյութատնխնիական միջոցներով, կարգավորել արտադրական հարաբերություններով, պետական կարգավորմամբ և հովանավորմամբ: Մակայն հողի սեփականաշնորհումը չտվեց այն արդյունքը, ինչ ակնկալվում էր: Գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքի ծավալը կազմել է 1998թ. 8.2 մլրդ. դրամ, որն անսխառը տարվա մակարդակից նվազել է 19.7% ով²: Հողի սեփականաշնորհման գործընթացը զբաղեցրեցին բազմաթիվ խնդիրներ, որոնք էլ պատճառ հանդիսացան գյուղատնտեսությունը համամասնական գարգացման:

Գյուղատնտեսության նախնային հիմքում ընկած էին ազրաբարձ արմատական վերակառուցման արշավանքներում տեղ գտած մի շարք յուրյ սխառը խնդիրներ ու վրիպումներ, որոնց բազահայտումն ու հարթահարումը կարող են նպաստել գյուղատնտեսության և գյուղի սոցիալական առաջընթացին: Նայել պլանավորման սեփականաշնորհումը բավականաչափ քննության չառնվեց: Արդյոք համահունչ էր այս Արցախի պայմաններին: Հողերը Արցախում սեփականաշնորհվեցին տնտեսության ազատականացումից բավական անց: Եւ փոխանակ հաշվի առնելու Հայաստանում սեփականաշնորհման գործընթացում թույլ տրված սխալները, ընդհանրապես այդ սխալները պարզապես «տեղափոխվեցին» և ընթացքավորվեցին Արցախում:

Եկապել

1. Սեփականաշնորհումը կատարվեց առանց հողի անհատական մշակման պայմաններին առանց գյուղատնտեսական տնխնիկայի և նրա օգտագործման հնարավորությունների և արդյունքների խորը քննության: Մասնավոր հողօգտագործման անցնելը բարդ և տնխնիկ գործընթաց է, որը չի կարելի լուծել մեկ հարվածով:

Սեփականաշնորհման արդյունքում գյուղացին մնաց մեծ-մեծակ իրեն բառին հասած հողակտորի մշակման արշավանքների հետ: Եվ հողեթանդեն և տնխնիկական հնարավորություններով, հողի մշակը հայտնվեց միայնակ ու անպաշտպան վիճակում:

Հողի սանավորելու տեղի ունեցավ գյուղատնտեսության արտադրության ցածր մեքենայացման պայմաններում, գյուղմեքենաներ չունեցող հողատնխնիկատերերի մի վրիթարքի գանգված կանգնեց հող մշակելու դժվար լուծելի խնդրի առաջ: Չվար համապատասխան տնխնիկա, եղածներն էլ ֆիզիկապես մշակված, հնացած վիճակում էին: Նման վիճակում գյուղացիների մի զգալի մասը ստիպված էր արշավանալ պրիստիտ տնտեսավարման պայմաններում, ապրվիխնիով ձեռքի արշավանալիս:

2. Հողի մշակությունը, հանգամանքների բերումով, որոշ դեպքերում տարվում է ազրոտնխնիկական արհանյվող կանոններին հակառակ: Նայել, տարիներ շարունակ այդ մի կտոր հողի վրա կատարվում է նույն մշակարարի գանք՝ մոնոկուլտուրա, ինչն էլ առաջ է բերում հողի միավորմանի արբատացում: Ցածր բերքատվության արտաճանքից մեկն էլ արարարտանյութի սակավությունն է: Ցածր մակարդակի վրա է գտնվում սերմնաբուծությունը, որին պետական հովանավորություն է անհրաժեշտ քանի որ այն մասնագիտական մտեցում է պահանջում: Կոլտնտեսությունների և խորտնտեսությունների հետ փաստորեն լուծարվեցին անհն գյուղատնտեսական արտադրությունն արբատարվող ծառայությունները մեքենատրակտորային կայանները, սերմնաբուծական, անասնաբուծական ծառայությունները և այլն: Ծովայական համակարգի պայմաններում պետք է նման ազրոտնխնիկական ծառայությունները ստեղծվեն և կենտրոնացվեն:

¹ «Հայաստան. Ֆինանսներ և էկոնոմիկա» N10 հուլիս, 2002, էջ 24:

² ԷՂՀ վիճակագրական տարեգիրք 1995-1999թթ., Ստեփ., 1999, էջ 126:

3. Հոդի սեփականաշնորհումը կատարվեց առանց հաշվի առնելու տարածքի իրական նախաձեռնողությունները, երկրամասի սոցիալ-տնտեսական զարգացման առանձնահատկությունները, տեղական այն կոնկրետ քաղաքական գործոնները, որոնք լուրջ խոչընդոտ կարող էին դառնալ գյուղատնտեսության հետագա զարգացման համար: Սեփականաշնորհումը պետք է իրականացվի տվյալ երկրի սոցիալ-տնտեսական և բազմաբնույթ իրավիճակի բազմագործոն վերլուծության հիման վրա: Սեփականաշնորհման գործընթացի իրագործումն պահանջում է համակարգված մոտեցում: Այդ գործընթացի հաջողությունը մեծապես կախված է երկրի տնտեսական կյանքի բազմաթիվ հիմնախնդիրների լուծումից: Խնդիրը նրանում է, որ Արցախի հողագործը կանգնում է մեկ այլ խրթին հարցի առջև, որտեղ իրացնել արտադրանքը: Այդ, ինչ շուկայական հարաբերությունների, սեփականաշնորհման և զարգացման մասին կարող է խոսք լինել, եթե հանրապետության հիմնական արտադրող՝ գյուղացին, ի վիճակի չէ իր արտադրած մթերքները իրացնել: Գյուղատնտեսական մթերքների իրացման ձեռնարկությունների բացակայությունը ստիպում է գյուղացուն արտադրել այնքան, որքան պահանջարկ կար տեղական շուկայում: Այսպիսով, գյուղացին շահագրգռված չէր շատ արտադրել, քանի որ նրա համար հրատապ խնդիր էր դառնում արտադրանքի իրացման պրոբլեմը: Փաստորեն տարանջր արտադրանքի չէր վերածվում, թե անասնաբուհական, թե բուսաբուժական մթերքների գծով [ԴՀ-ում իրացման ռոմպ գրեթե չկա]:

4. Հոդի մշակությունը կատարվում էր ոչ պատշաճ մակարդակով: Արցախցի հողամշակի համար օրախնդիր էր նույն տագնապը, ինչը մնում է եղանակի քմահաճույքի գծին: Սովորական մեղմ երաշտն անգամ այստեղ կարող էր ճգնաժամային իրավիճակներ հարուցել: «Կելու» որովհետև հանրապետությունում պարզապես չկար ոռոգման համակարգ: Հավակարկետային ծառայություն նույնպես իսպառ բացակայում էր: Այդ էր պատճառը, որ այդպես քրտնաջրան աշխատանքի արդյունքը ներքին իսպառ վերանում էր: Հոդի մշակությունը անբավարար էր կատարվում նաև այն պատճառով, որ հանրապետության առանց այն էլ փոքր մակերես ունեցող մշակովի հողակտորներ էլ ավելի մանրատվեցին, իսկ մանրատված, փոքր ոռոգմաններում դժվար էր համակարգված ցանքաշրջանառություն, նորմալ ոռոգում, պարարտացում և մերենայացված մշակում կազմակերպել: Դեռ ավելին, մասնավորեցման արդյունքում մանրատված այդ հողաբաժինները հաճախ տեղակայված լինելով լեռնային և անխախտային շրջաններում ևս գտնվելով գյուղացի սեփականատիրոջ ուշադրությունից բացակայեցին հեռու, այդպես էլ թողնվում էին անմշակ վիճակում, նման վայրերում գտնվող տղաարածքներում պահանջվում էր առավել մեծ աշխատանք, իսկ հեռավորության և արտադրության ցածր մթերքնայացման պայմաններում այդ հողատարածքների մշակումը լաբնում էր մեծագույն խնդիր, կամ էլ թողնվում էր անմշակ:

5. Հոդի սեփականաշնորհման գործընթացում թերագնահատվեց պետության կարգավորիչ քննարկումը: Հոդը գյուղացուն բաժանելուց հետո պետությունը իր գործը համարեց ավարտված և մի լողով քաշվեց՝ թողնելով նրան մեծ-մեծակ իր հոգսերի հետ: Ագրարային ճգնաժամի արդյափաստումը պահանջում է պետության գործուն հովանավորություն գյուղատնտեսությանը, փնտրանքային ու վարկային պետական աջակցություն: Գյուղատնտեսության զարգացմանը պետությունը համար էր գյուղատնտեսության ոլորտում նոր տնտեսական հարաբերությունների մտնողական, որոշ կարևորագույն մթերքների ինքնապահովության մակարդակի բարձրացման նպատակով 1998թ. մշակվել է գյուղացիական տնտեսություններին արտոնյալ պայմաններով վարկերի հատկացման կարգը:

Տնտեսական ողջ համակարգը, հատկապես գյուղատնտեսությունը հանդիսանում է արարանյուր տնտեսության կայուն զարգացման երաշխիք, գրեթե քուր երկրներում, որպես տնտեսության ճյուղ, այն ունի պետական աջակցության կարիք: Փորձը ցույց է տալիս, որ ի տարբերություն տնտեսության տարբեր ճյուղերի՝ գյուղատնտեսությունը, հատկապես արցախում սկզբնական փուլում, չի կարող հաջողությունների հասնել՝ առանց պետության աջակցության՝:

Անհրաժեշտ է պետական հովանավորությամբ աջակցել, նպաստել գյուղատնտեսական ոլորտի արտադրության վերամշակման և իրացման քննադատների միջև կապերի

տերիժանը, ընդլայնանք: ԼՂՀ-ն ազդարարյին երկիր է, որը մասնագետների գնահատման հարցով և բազմարարել գյուղվիճերի, սննդամթերքների ողջ պահանջարկը ոչ միայն ԼՂՀ այլև ՀՀ-ում: Բնագան վերլուծությունը պահանջում է հանրագնորության ազդարարյին և հետագա բարեփոխումների ռազմավարության երկարաժամկետ ծրագրի սշտիում: Երկու իսրի կարևոր է գյուղատնտեսության կայուն զարգացումը: Գյուղատնտեսության հանդիսանում է Արցախի տնտեսության առաջատար ճյուղը, այդպիսին եղել է խզիկաժամանակաշրջանում, այդպիսին է այսօր: ԼՂՀ-ում գյուղատնտեսությունը ունի երեք առջիակական, այնպես էլ ռազմավարական սեռ նշանակություն: Ելնելով ճաշխարհագրական դիրքից եւ տարածաշրջանի ռազմարարարական իրավիճակից է հասնար խիտ կարնոր է սնչիական ռեսուրսների հաշվին լուծել պարննային աճկտակագրչեշեպնե մտննարյու խնդրը: Կարնոր է գյուղատնտեսության դիրք նան այդյունացնող զանազան ճյուղերի նորմար կենսագրործունության ապահովան ինաստով: Արդիարյու առումով գյուղատնտեսության դիրք կարնորվում է նրանով, որ ԼՂՀ-ի բնակչության սիզնեստիանը առգում է գյուղական բնակավայրնրում և բնակչության այդ հատվածի կենսակարգակի հնր կառված խնդրննրը ուղղակիորն կառված են տնտեսության այս ոլորտի զարգացան մակարդակի հնր: Ազդարարյին երկրի հասնար ինչպիսին Արզախն է, շատ կար է գյուղատնտեսության զարգացումը, գյուղական բնակչության առնացումը իսրի վրա, նրանար իսրի մշակությունը շտնոցարնր դարնելու, գյուղատնտեսության զարգացննագատող պայմանննր ստնրծելու անհրաճշտությունը: Հանրագնորության տնտեսության ազդարարյին հատվածի զարգացումը պահանջում է հատակ ծրագիր և քարարականություն:

ГЕНДЕРНЫЕ АСПЕКТЫ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ В НКР

М.В.Мкртчян

Социальная стратегия направленная на создание условий для устойчивого развития экономики НКР на основе использования и совершенствования человеческого потенциала предполагает включение гендерных компонентов во все области общественной жизни.

Принятие гендерной стратегии, как направления государственной политики, обуславливается необходимостью решить сложные социально-экономические проблемы переходного периода в НКР, что связано с активизацией всех общественных сил, прежде всего женщин составляющих большинство населения, а это означает неизбежность дальнейшего повышения их роли в обществе, в сферах доступа к принятию решений, экономическим ресурсам, собственности, доходам, рабочим местам.

Социально-экономические преобразования, несомненно несут цивилизационный характер, радикально меняя все стороны общественной жизнедеятельности. Общество сегодня характеризуется основными демократическими признаками: парламентаризмом, свободой печати, открытостью, многопартийностью. Уже первые шаги по пути рыночных реформ показали, что социально-экономическая трансформация по-разному отражается на положении мужчин и женщин в обществе. Переход к рынку сопровождается, с одной стороны, свертыванием социальных программ и социальной сферы, а с другой - повышением и формулированием новых требований, предъявляемых к рабочей силе. Это означает, что репродуктивная в широком смысле этого слова деятельность женщин увеличивается, а производительная снижается. Целый комплекс социальных факторов негативно влияет на конкурентоспособность женской рабочей силы. Женщины рожают и уходят в отпуски по уходу за ребенком, нуждаются в социальных услугах и социальной помощи. Предприниматели не заинтересованы в такой рабочей силе. Она усложняет им организацию труда и функционирование производства. Именно это определяет общественное положение женщин и характер гендерных трансформаций.

В дополнение сказанному нельзя не отметить более низкий уровень оплаты женского труда. Он сформировался еще в советские времена, однако в деятельности предпринимателей сегодня вырабатывается новый стереотип, когда в определенных сферах труда увольняют мужчин, и за более низкую заработную плату нанимают женщин, поскольку они в полной мере могут заменить мужской труд.

Существуют разные подходы к оценке гендерной системы в контексте общественного развития. Если же мы хотим перейти на уровень гендерного анализа, то целесообразно рассматривать социальные процессы по крайней мере в трех аспектах:

1. с точки зрения гендерной асимметрии, оценивая положение мужчин и женщин по отношению к различным социальным структурам и в различных социальных структурах;
2. с точки зрения равных возможностей для женщин и мужчин в отдельных сферах жизнедеятельности, что фактически определяет перспективы гендерной асимметрии;
3. с точки зрения того, насколько гендерно нейтральными являются социальные институты (например, получение образования) и процессы их развития. Главная цель анализа состоит в том, чтобы прояснить усилилась или нет гендерная асимметрия, в каком направлении меняется соотношение статусов женщин и мужчин. Важно понять - возросло или уменьшилось равенство возможностей для мужчин и женщин, увеличивается или уменьшается потенциал гендерной асимметрии. Указанные аспекты могут быть рассмотрены, по крайней мере, применительно к четырем сферам жизнедеятельности: экономика, политика, семья, здоровье.

Беспрецедентное падение производства, привело к снижению занятости и росту безработицы. Возникла дискуссия относительно того, имеет ли безработица «женское лицо»? Правильный ответ на этот вопрос во многом зависит от содержания используемых в данном случае понятий. Численность экономически активного населения за период с 2001 по 2007 гг.

осталась почти без изменения. В то же время население, занятое в общественном производстве за тот же период увеличилось на 3%.¹ а численность безработных возросла в 2,5 раза.² Среди экономически активного населения женщины составляют 51,7%, а мужчины – 48,3%. Аналогичная ситуация складывается и среди безработных: женщины составляют более 80%³ – останавливаясь на причинах, мы вынуждены констатировать снижение экономической активности женщин, что влечет за собой определенный рост гендерной асимметрии в экономической сфере. Названные соотношения радикально не меняются, если анализировать численность и структуру безработных официально зарегистрированных в службах занятости. Численность зарегистрированных безработных женщин намного выше численности мужчин аналогичным статусом. В конце 2006 г. доля женщин, получивших статус безработных составляла 80% от общей численности безработных, а соответствующий показатель для мужчин лишь 20%.⁴ Приведенные показатели гендерной асимметрии среди официально зарегистрированных безработных свидетельствуют, прежде всего, о том, что женщины, потерявшие работу, чаще вынуждены обращаться в службы занятости, не надеясь на собственные силы. Они испытывают комплексы и не всегда готовы бороться за свое место на рынке труда. Женщины чаще смиряются с получением мизерного пособия по безработице, имеющего скорее символический, чем реальный характер.

Однако о масштабах безработицы в НКР нельзя судить только по официальным данным. Начиная с 1992 г. широких масштабов достигла так называемая скрытая безработица, когда работника не увольняют с предприятия, а отправляют в длительный административный отпуск либо без сохранения содержания, либо с выплатой лишь части заработной платы, либо сокращают продолжительность рабочей недели.

Наибольшее распространение скрытая безработица получила на предприятиях, где подавляющее большинство занятых – женщины. К общей численности безработных можно прибавить тех работающих, которые три-пять и более месяцев не получают заработанную плату за уже выполненную работу, являясь по существу «квазибезработными».

Главная особенность женской безработицы состоит в том, что это – «квалифицированная» безработица. Женщины, потерявшие работу, имеют значительно более высокий уровень образования по сравнению с безработными мужчинами. Но если сравнивать положение женщин с высшим и специальным образованием и положение женщин без специального образования, то первые более успешны в поисках нового рабочего места.

Как свидетельствует статистика, женщины к настоящему времени обогнали мужчин по уровню своего образования (по данным переписи населения 2005 гг.).⁵

Однако высокий образовательный уровень и профессиональный опыт не гарантируют женщинам-специалистам равных с мужчинами возможностей в сфере занятости. Пирамида занятости имеет специфический характер, чем выше статус работника, тем меньше на этом уровне доля женщин.

Для женщин-специалистов возможности должностного роста существенно ограничены по сравнению с мужчинами. Должности руководителей, предполагающие выполнение управленческих функций, редко доверяют женщинам, несмотря на их профессиональные знания и опыт. В результате женщины практически отстранены от функций управления и принятия решений. Среди женщин – специалистов – доля руководителей в Аргу составила лишь 40% хотя в общей численности работников женщины составляют 70%.⁶

Женщина быстро теряет темп своей социальной мобильности, в меньшей степени повышает квалификацию, становится источником рабочей силы более низкого качества. Этот феномен в рыночных условиях проявился еще сильнее.

Различия по полу в отраслевой занятости показывают, что существует набор «женских» и «мужских» сфер труда. К традиционно «женским» отраслям относятся: здравоохранение,

¹ стат. сборник НКР 2001=2007гг.

² стат. сборник НКР 2001=2007гг.

³ стат. сборник НКР 2001=2007гг.

⁴ стат. сборник НКР 2001=2007гг.

⁵ по данным переписи 2005гг

⁶ стат отчет АргУ 2007гг

физкультура и социальное обеспечение, образование, культура и искусство, кредитование, финансы и страхование. Напротив, к «мужским» отраслям относятся: строительство, транспорт и связь, сельское и лесное хозяйство, промышленность. Динамика отраслевых различий занятости по полу свидетельствует об устойчивом нарастании отраслевой гендерной сегрегации в экономике. Закономерное следствие сравнительно более низкой квалификации женщин-работниц и более низкого должностного и социального статуса женщин-специалистов - их отставание по уровню оплаты труда. Оно связано не столько с уровнем их профессионализма, сколько с фактором дифференциации зарплаток межотраслевого характера. С изменением уровня оплаты труда в отдельных отраслях меняется и доля занятых в них женщин: чем выше становится среднеотраслевая заработная плата, тем меньше остается женщин на предприятиях этой отрасли и - наоборот. Невозможно логически обосновать существенный разрыв в зарплатах только различиями в условиях труда, в его интенсивности или тяжести.

Трудно объяснить эти тенденции различиями в профессиональной квалификации или производительности труда. Нет серьезных оснований предполагать, что уровень образования и квалификации, необходимый для работы у женщин ниже, чем требуемый.

Следует подчеркнуть, что эта тенденция несет в себе двойную опасность. С одной стороны, она означает дальнейшее ухудшение материального положения работников индустрии потребления, подавляющее большинство которых составляют женщины, с другой - резкое «обеднение» работников непродуцированной сферы представляет собой угрозу для общества в целом, поскольку приводит к оттоку наиболее талантливых и мобильных из отраслей, обеспечивающих воспроизводство населения.

Существенная дифференциация в оплате труда по признаку пола имеет двойственную природу. Во-первых, женская рабочая сила в соответствии с традициями и теперь рассматривается как менее качественная.

Во-вторых, женщины всегда сосредотачивались в так называемых феминизированных отраслях промышленности и непродуцированной сфере.

Возник своего рода замкнутый круг: в отраслях потребительского комплекса более низкие зарплатки, поэтому в них меньше мужчин, соответственно, в этих отраслях основная доля работающих женщины, согласные на более низкий уровень заработной платы, поскольку отношение к ним как ко вторым работникам в семье сохраняется.

Предприниматели считают, что в условиях перехода к рыночной экономике закономерным является освобождение предприятий от наименее эффективной рабочей силы, т. е. женщин. Поэтому введение различных «искусственных» мер, направленных на защиту прав женщин на рынке труда, рассматривается руководителями предприятий не просто как ненужное, но и вредное явление.

В представлении большинства предпринимателей трудовые качества работников обусловлены в первую очередь принадлежностью к полу, а не конкретными характеристиками образования и квалификации. «Мужские» виды деятельности в основном ориентированы на наибольший «спрос» в негосударственной сфере занятости и предполагают такие трудовые качества, как активность, инициативность, предприимчивость, личная ответственность, рационализм, склонность к инновациям, деловая обязательность, способность принимать решения, творческое отношение к труду. «Женские» виды деятельности ассоциируются с такими качественными характеристиками работника, как консерватизм, традиционность, ориентация на коллективную ответственность, исполнительность. В условиях резкого падения жизненного уровня населения семья принимает на себя не только потребительские, но и производственные функции: расширяется надомный труд женщин, а также семейный бизнес; возникают фермерские хозяйства, базирующиеся на семейном труде; семья отчасти берет на себя функции разрушенной сферы обслуживания.

Таким образом в стране сложились две идеологии относительно статуса женщин в обществе. Одна идеология равенства, всегда присутствовавшая в законодательных актах и нормативных документах; другая - патриархатная, доминирующая в реальной жизни. Соответственно этому складывается и противоречивая тенденция. С одной стороны, демократические преобразования в обществе открывают действительно широкие возможности для самореализации женщины, что находит свое воплощение в различных инициативах. С другой стороны, реализация появляющихся для женщин возможностей ставит новые проблемы,

связанные с неконкурентностью их как рабочей силы на рынке труда. Объективно возможности расширяются, а субъективно трудности возрастают и для женщин, и для мужчин. Однако законодательных актов будет явно не хватать. Нужны перемены в государственной гендерной политике и основными механизмами реализации должны стать..

- применение в государственном управлении гендерных подходов
- развитие гендерного мониторинга и гендерной статистики
- создание государственного органа по делам семьи и гендерной политике
- наличие институционального механизма для выполнения мониторинга и оценки принимаемых законов и национальных программ.
- наличие достоверной доступной гендерной статистики и информации
- улучшение гендерной компетентности представителей законодательной власти на всех уровнях
- внедрение гендерного анализа в систему подготовки кадров
- по гендерному образованию развитие гендерных спецкурсов
- постоянное сотрудничество с институтами и организациями занимающимися проблемами комплексного гендерного подхода

Ամփոփում

Ներկայումս հրատալ նշանակություն են ձեռք բերել գենդերային հիմնայն դիրքերը վերլուծությունը: Շուկայական տնտեսության անցումը փլուզեց տնտեսական ակտիվության ձևափոխած մոդուլը, շուկայական ռեֆորմները հանգեցրին ոչ միայն եկամտունների նոր ձևերի առաջացման, այլև դրանց գենդերային տարբերական խորացման: Անցումային վերափոխումները մեծապես պայմանավորեցին նաև զբաղվածության կառուցվածքի փոփոխությունը: Գենդերային անհավասարության դրսևորումները, մասնավորապես ռեսուրսների անհավասար մատչելիությունը, վտանգում են տնտեսական ու մարդկային զարգացման հեռանկարները: Գենդերային հավասարությունը ոչ միայն սոցիալական արդարության ապահովման պայման է, այլև զարգացման խթանում: Հարցի լուծման ակնկալվող արդյունքները զլորալ նշանակություն ունեն, քանի որ ԼՂՀ-ում գենդերային քաղաքականության իրագործումը կարող է նպաստել զլորալ հանրության օժանդակության ընդլայնմանը հազարամյակի զարգացման նպատակների նվաճման հարցում:

Լիտերատուրա

- 1 Римащевская Н. М., Гендерные аспекты безработицы.
- 2 Хоткина З. А., Гендерная асимметрия в сфере занятости.
- 3 Мезенцева Е. Б., Гендер и экономика.
- 4 Мальшева М. М., Экономика и социальная политика, М., 2002.
- 5 Стат. сборник НКР, 2001-2007.
- 6 www.gender.ru

ԱԺԾԾ ԴԵՐ՝ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ ՀՆՈՒՆԿԱՐԱՅԻՆ
ՊԼԱՆԱԿԱՎՈՐՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅՈՒՆ

Ա. Ա. Գասպարյան

Տեղի ունեցող վեր են լուծվում միջնաժամկետ ծախսերի ծրագրի կիրառման անհրաժեշտությունը, նախատեսվող խնդիրները, պետական ծախսերի միջնաժամկետ ծրագրման մտնուցումները և ԼՂՀ 2009-2011 թթթ. միջնաժամկետ ծախսերի ծրագրի մշակման հիմքերը: Տրվում են առաջարկություններ ԼՂՀ-ում ծախսերի ծրագրավորման գործընթացի արդյունավետությունը բարձրացնելու ուղղությամբ:

Վերջին տարիներին Լեռնային Ղարաբաղի տնտեսությունում արժանագրված դրական տեղաշարժերը պայմանավորված են հիմնականում կառավարության տնտեսական գործառնությունների իրականացմամբ: Լեռնային տարիներին կառավարությունը կշարունակի տնտեսական միջոցառումների իրականացումը՝ պետական միջամտությունն ուղղելով նվազումների և ռեսուրսների վերաբաշխմանն ու տնտեսության կայունացմանը: Կառավարության այսպիսի ծավալուն սոցիալ-տնտեսական քաղաքականության արդյունավետության և ամբողջականության ապահովման գրավականը գերակա խնդիրների հստակացումն ու դրանք միջնաժամկետ /հաս/ երկարաժամկետ/ ջանքերով կիրառվող ծրագրերի հենք վրա լուծելն է:

Այդ կապակցությամբ հարկ է նշել, որ արդեն չորրորդ տարին է, ինչ ԼՂՀ պետական միջնաժամկետ ծախսերի ծրագրավորման գործընթացն օրենքով ճանաչվել է ընդհանուր բյուջետային գործընթացի բաղկացուցիչ մաս և իրականացվում է օրենքով սահմանված ռազմավարությամբ:

Բյուջետային գործընթացում պետական միջնաժամկետ ծախսերի ծրագրման հստակ առանձնացումը ընդգծում է փաստաթղթի կարևորությունը, որը դառնալու է քննարկման առարկա իշխանության գործադիր և օրենսդիր մարմիններում՝ դրանով իսկ նպաստելով իշխանությունների մտադրությունների և գործողությունների թափանցիկության ապահովմանը:

Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության բյուջետային գործընթացի պրակտիկայում պետական բյուջեի նախագիծը, որպես կանոն, մշակվում է ր տարեկան կտրվածքով: Պետական ծախսերի կառավարման առումով տարեկան կտրվածքով մշակվող և իրականացվող պետական բյուջեներն ունեն հրոշակի սահմանափակումներ: Մասնավորապես, տարեկան ծրագրերի հիմքում դրվում էին կարծածածկվող մակրոտնտեսական կանխատեսումներ, իրականացվող քաղաքականությունների և տարեկան բյուջետային ծախսերի միջև կապը ժամանակակից անհամապատասխանության պատճառով հստակ չէր: Այդ պատճառով, որպես կանոն, վերահսկման առարկա է հանդիսանում ծախսերի չափը և ոչ թե ակնկալվող արդյունքը /հաս/ մատուցվող ծառայության որակը: Պետական ծախսերի քաղաքականությունը որակական առումով հստակ ձևակերպվելու և իրականացնելու համար անհրաժեշտ է հաշվի առնել պետական ծախսերի ծրագրային պահանջները միջնաժամկետ /հանրավորության ղեկավարում/ նաև երկարաժամկետ/ հեռանկարում, որն իր հերթին ենթադրում է մակրոտնտեսական միջավայրի ակնկալվող զարգացումների, հասանելի բյուջետային միջոցների ծավալի կանխատեսելիություն:

Պետական միջնաժամկետ ծախսերի ծրագրի հիմնական նպատակը պետական ծախսերի կառավարման համակարգի արդյունավետության բարձրացումն է:

Ըստ էության, պետական ծախսերի կառավարման արդյունավետության գնահատականները կարելի է տալ հետևյալ երեք հայտանիշներով¹:

Համընդհանուր հարկաբարձությունը կարգապահություն. բյուջետային ռեսուրսների փոխելը պետք է լինի հստակ և համապարփակ ձևակերպված, ձևավորվի նախքան ծախսերի

¹ ԼՂՀ 2009-2011 թվականների միջնաժամկետ ծախսերի ծրագիր /ներածություն/:

բաշխումն ըստ առանձին ուղղությունների և հիմնավորված լինի միջնաժամկետային և մակրոտնտեսական կանխատեսումներով: Ծախսերի բաշխումը հստակորեն պետք է իրականացվի վերը նշված բյուջետային ռեսուրսների շրջանակներում, իսկ դրանց հետագայ կատարումը՝ սահմանված ծախսային գերակայություններին համապատասխան ընտրված ծրագրերի գծով՝ նախատեսված բյուջետային հատկացումների սահմանափակումներով:

Տնօրենական առույտի ամփոփումը. պետական ծախսերը պետք է համահունչ լինեն պետական քաղաքականության գերակայություններին, և համակարգը պետք է հնարավորություն ունենա ընձեռի իրականացնել միջոցների միջոցառումային և ներդրողության վերաբաշխում կամ գերակայություններից դեպի առավել կարևորները և ցածր արդյունավետություն ունեցող ծրագրերից դեպի բարձր արդյունավետություն ունեցողները:

Տնօրենական /արտադրական/ արդյունավետություն. ճյուղային նախարարությունները /գերատնտեսությունները/ պետք է ապահովեն արդյունավետության հասանելի աստիճանով ամակարգակ, որը պետք է համադրելի լինի մասնավոր հատկաձեռի համապատասխան ցուցանիշների հետ:

Պետական ծախսերի միջնաժամկետ ծրագրման համակարգի ներդրումը նպատակահետևանքավոր լուծել հետևյալ խնդիրները՝

-ձևավորել ռեսուրսների /եկամուտների/ իրատեսական և համապարփակ փաթեթը, նպատակով պետական ֆինանսական միջոցների հաշվին կատարվող բյուջետային հատկացումների միջոցառումային և ներդրողության վերաբաշխմանը ըստ գերակա ուղղությունների:

-հնարավորինս նվազեցնել քաղաքականությունների և դրանց ֆինանսավորման միջնաժամկետ անորոշությունները՝ նպատակով ծրագրերի մշակման որակի բարձրացմանը,

-ըստ ոլորտների սահմանել բյուջետային սահմանափակումներ՝ ճյուղային նախարարությունների /գերատնտեսությունների/ համար պայմաններ և խթաններ ստեղծելու հասանելի միջոցների նպատակային և արդյունավետ օգտագործման համար,

-բարելավել բյուջետային ծրագրերի գնահատման համակարգը և մեծացնել պետական ֆինանսների կառավարման թափանցիկության աստիճանը:

Պետական բյուջեի նախագծի մշակման աշխատանքները կազմակերպում է կառավարությունը՝ առաջիկա տարվա բյուջետային գործընթացը սկսելու մասին [Ընտանիքի] Դարաբաղի Հանրապետության վարչապետի որոշման հիման վրա՝ այդ որոշմամբ և «ԸՆԿ Բյուջետային համակարգի մասին» ԼՂՀ օրենքով նախատեսված ժամկետներում:

Պետական բյուջեի նախագծի գործընթացը բաղկացած է երկու փուլից՝ ա/ առաջիկա տարվա պետական բյուջեի նախագծի մշակման համար պատշաճ ծրագրային հիմքեր ստեղծելու՝ նպատակով աստիճանաբար տարվա՝ ԸՂՀ պետական միջնաժամկետ ծախսերի ծրագրի մշակում:

բ/ առաջիկա տարվա պետական բյուջեի նախագծի մշակում:
Առաջիկա երեք տարվա [Ընտանիքի] Դարաբաղի Հանրապետության պետական միջնաժամկետ ծախսերի ծրագրի մշակման նպատակն է հնարավորություն ստեղծել կառավարության համար կառավարելու պետական հատկաձեռի ֆինանսական ռեսուրսներն իր միջնաժամկետ հարկաբյուջետային նպատակներին և քաղաքականության գերակայություններին համապատասխան: Միջնաժամկետ ծախսերի ծրագիրը ծախսում է հիմք պետական բյուջեի նախագծի մշակման աշխատանքների համար:

Միջնաժամկետ ծախսերի ծրագրի մշակման փուլը սկսվում է առաջիկա տարվա բյուջետային գործընթացը սկսելու մասին որոշման ընդունումից սկսված միջնաժամկետ ծախսերի ծրագրի հրապարակման օրը: Միջնաժամկետ ծախսերի մշակումն իրականացվում է «ԸՆԿ Բյուջետային համակարգի մասին» ԸՂՀ-ի օրենքով և առաջիկա տարվա բյուջետային գործընթացն սկսելու մասին որոշմամբ սահմանված կարգով և ժամկետներում:

Միջնաժամկետ ծախսերի ծրագիրը բաղկացած է երկու մասից՝ ա/ կառավարության հարկաբյուջետային քաղաքականությունը շարադրող մաս:

բ/ կառավարության ծախսային քաղաքականության ռազմավարությունը շարադրող մաս:
Հարկաբյուջետային քաղաքականությունը շարադրող մասը պետք է պարունակի տեղեկություններ՝

ա/ կառավարության ներկարածակնելու հարկաբյուջետային սկզբունքների, նկատմաների, ծախսերի, դեֆիցիտի/ պակասուրդի/ կամ հավելուրդի և պարտքի գծով կարճաժամկետ և միջաժամկետ հարկաբյուջետային ցուցանիշների և ժամկետաց պարտքերի վերաբերյալ:

բ/ հարկաբյուջետային նպատակների իրագործման ուղղությանը աշխատանքների ընթացքի գնահատականի և նախորդ միջնաժամկետ ծախսերի ծրագրում տեղ գտած հարկաբյուջետային ցուցանիշների փոփոխությունների վերաբերյալ՝ նախորդ միջնաժամկետ ծախսերի ծրագրում տեղ գտած հարկաբյուջետային նպատակների և /կամ/ ցուցանիշների նկատմամբ շեղումների կամ փոփոխությունների քաջատրոյայամբ:

գ/ միջնաժամկետ ծախսերի ծրագրի երեք տարվա /տասչիկա քյուջետային տարվա և դրան հաջորդող նրկու տարիների/ կտրվածքով մակրոտնտեսական, նկատմաների և ծախսերի ուղղությանը կանխատեսումների վերաբերյալ:

դ/ կարևոր տնտեսական և այլ ենթադրությունների վերաբերյալ, որոնց հիման վրա պտտատնտեսվել են կանխատեսումները:

ե/ կառավարության ռազմավարական գերակայությունների վերաբերյալ՝ դրանց շարժողության հիմնավորմամբ:

զ/ հիմնական հարկաբյուջետային շիկերի վերաբերյալ:

Մայսային քաղաքականության ռազմավարությունը պարունակում է յուրաքանչյուր ուղղության /և պետական կառավարման բոլոր մարմինների/ համար հետևյալ տեղեկություններ՝

ա/ այն արդյունքները, որոնց կառավարությունը ցանկանում է հասնել տվյալ ոլորտում ծախսեր կատարելու միջոցով:

բ/ ծախսային գործոնները, այդ թվում՝ ակնկալվող ժողովրդագրական, տնտեսական և սոցիալական միտումները, որոնք կանխատեսվող ժամանակաշրջանի ընթացքում կազդեն տվյալ ոլորտում իրականացվելիք ծախսերի վրա:

գ/ կառավարության գերակայությունները կանխատեսվող ժամանակաշրջանում, այդ թվում՝ առաջիկա տարվա պետական քյուջեի նախագծով նախատեսված:

դ/ տվյալ ոլորտում արտարին ֆինանսական աջակցության չափերը:

Այդ ծրագիրը բաղկացած է ներառությունից, որում արտացոլվում են ծրագրի նպատակները և ինդիկսները, մտնցումները և այդ ծրագրի մշակման կազմակերպական հիմքերը: Բաղկացած է այն Ա և Բ մասերից, որոնք ներկայացվում են 12 գլուխներով: Ընդ որում Ա մասում ներկայացվում են հարկաբյուջետային քաղաքականությունը, որում արտացոլվում են պետության ռազմավարական միջնաժամկետ գերակայություններն ու դրանց ապահովման մեխանիզմներն, ինչպես նաև հարկաբյուջետային սկզբունքներն ու ցուցանիշները:

Առանձին գլխում բերվում է ՄԺԾԾ մակրոտնտեսական շրջանակը՝ ներկայացնելով ՀՆԱ-ն՝ ըստ առանձին ճյուղերի և սարտողական գների ինդեքսը 3 տարվա կտրվածքով:

Ա մասում ներկայացվում են նաև պետական քյուջեների նկատմանի քաղաքականության հիմնական առանձնահատկությունները՝ արտացոլելով նաև 3 տարվա համար պետական քյուջեների նկատմաների կանխատեսումները:

Բ մասում նշվում են ծախսային քաղաքականության ռազմավարությունը, որում, ըստ պետական կառավարման համակարգի օղակների և ոլորտների, ներկայացվում են իրավիճակի վարարությունները, ուղորտում նպատակային ռեսուրսների և ուղղությունները, գերակայությունները և ծախսերի սակարդակի վրա ազդող գործոններն ամեն ուղղությամբ:

Պետական ծախսերի միջնաժամկետ ծրագրումը շարունակական գործընթաց է և, ըստ էության, իրենից ներկայացնում է «քաղաքականությունների ձևակերպում-պահպանում-քյուջետավորում» տրամաբանական ամբողջական շղթա: Այն հնարավորություն է ընձեռում մեղմել հասանելի քյուջետային ռեսուրսների և պահանջվող ծախսերի միջև հնարավոր անհամապատասխանությունը, ինչպես նաև պետական ծախսերում կատարել առանձին քննադատներում իրականացվող պետական քաղաքականության փոփոխություններին համարժեք փոփոխություններ:

Այս առումով արդարացված է, որ ՄԺԾԾ-ի մշակումը /և/կամ վերանայումը/, ըստ ժամանակի, նախորդում է տարեկան պետական քյուջեի նախագծի մշակմանը՝ դառնալով տարեկան պետական քյուջեների կազմման ուղեցույց:

Պետական ծախսերի միջնաժամկետ ծրագրումը ենթադրում է՝

-մակրոտնտեսական միջավայրին համապատասխանող բյուջետային ռեսուրսների/ համապարփակ և իրատեսական գնահատական,

-քաղաքականությունների իրականացման նպատակով կատարվող ծախսերի՝ վարիչ մոտեցմամբ գնահատական,

-համապատասխան մեխանիզմների օգնությամբ հասանելի բյուջետային ռեսուրսների պահանջվող ծախսերի ներդաշնակության ապահովում:

«Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության բյուջետային համակարգի մասին» [ԸՀ օրենք 22-րդ հոդվածի 1-ին մասի պահանջներին համապատասխան ԸՀ վարչապետը 2008 թվական ապրիլի 2-ի «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության 2009 թվականի բյուջետային գործընթացն սկսելու մասին» թիվ 108 որոշմամբ ազդարարել է 2009 թվականի բյուջետային գործընթացի սկիզբը և հաստատել ԸՀ 2009-2011 թվականների պետական միջնաժամանակաշրջանի ծրագրի մշակման աշխատանքների իրականացման ժամանակացույցը:

Ժամանակացույցով սահմանված են վերը նշված գործընթացի շրջանակներում իրականացվելիք աշխատանքները, դրանց կատարման համար պատասխանատու պետական մարմինները և կատարման ժամկետները:

Ոլորտային միջնաժամկետ քաղաքականության հիմնախնդիրները համակարգված ձևով ամփոփելու և ներկայացնելու նպատակով ՄԺԾՄ՝ մշակման գործընթացում ընդգրկված բոլոր պետական մարմինները դասակարգվել են երեք խմբի.

ա/ տվյալ ոլորտում գլխադասային մարմիններ՝ տվյալ ոլորտի աշխատանքներում համակարգման համար պատասխանատու պետական մարմիններ /Եթե տվյալ ոլորտում ծրագրեր են իրականացվում նաև այլ պետական մարմինների կողմից/,

բ/ տվյալ ոլորտում գլխադասային չհանդիսացող պետական մարմիններ /Եթե այլ մարմինների կողմից իրականացվում են ծրագրեր այն ոլորտներում, որոնք ունեն գլխադասային մարմին/:

գ/ գլխադասային մարմիններ չունեցող ոլորտներում ծրագրեր իրականացնող պետական մարմիններ:

Կապված նրանից, թե որ ոլորտներին են վերաբերում պետական մարմնի կողմից իրականացվող կոնկրետ ծրագրերը, այդ մարմինը ՄԺԾՄ՝ գործընթացում կարող է միաժամանակ դասվել վերը նշված երեք խմբերից ավելի քան մեկին:

Տվյալ ոլորտում գլխադասային մարմինների և այդ ոլորտում ծրագրեր իրականացնող պետական մարմինների ցանկը ներկայացված է սույն ցուցումների աղյուսակում:

ՑԱՆԿ

տվյալ ոլորտում գլխադասային մարմինների և այդ ոլորտում ծրագրեր իրականացնող պետական մարմինների

Գործառնություն	Գլխադասային մարմիններ
Կրթություն և գիտություն	ԸՀ կրթության և գիտության նախարարություն
Սոցիալական ապահովություն	ԸՀ սոցիալական ապահովության նախարարություն
Մշակույթ	ԸՀ մշակույթի և երիտասարդության հարցերի նախարարության

Ցեխնիկական աջակցության կարգով, բոլոր պետական մարմիններին տրամադրվում է բոլոր փաստաթղթերի էլեկտրոնային տարբերակները: Էլեկտրոնային կրիչում գետնողված է նաև ՄԺԾՄ հայտնի Օրինակելի ձևերի N N 1,2 Հավելվածներ հանդիսացող համապատասխանաբար N N 1,3, 6ա և 6բ աղյուսակները՝ EXCEL ծրագրային ֆայլերով:

ԸՀ ֆինանսների նախարարությունը պատրաստել է Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության 2009-2011 թվականների պետական միջնաժամկետ ծախսերի ծրագրի /այսուհետև՝ ՄԺԾՄ/ մշակման մեթոդական ցուցումներ, որոնք նկարագրում են Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության պետական կառավարման հանրապետական և տարածքային կառավարման մարմինների /այսուհետև՝ պետական մարմիններ/ կողմից 2009-2011 թվականների միջնաժամկետ ծախսային ծրագրի հայտի /այսուհետև՝ ՄԺԾՄ հայտ/

պարտատման գործընթացը, և այդ գործընթացում նրա մասնակից պետական մարմիններին ներկայացվող պահանջները:

Առաջիկա երեք տարվա՝ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության պետական միջնաժամկետ ծախսերի ծրագրի մշակման նպատակն է հնարավորություն ստեղծել կառավարության համար կառավարելու պետական հատվածի ֆինանսական ռեսուրսներն իր միջնաժամկետ հարկաբյուջետային նպատակներին և քաղաքականության գերակայություններին համապատասխան:¹ Միաժամանակ, միջնաժամկետ ծախսերի ծրագիրը ծառայում է հիմք՝ պետական բյուջեի նախագծի մշակման աշխատանքների համար: Այսինքն, 2009-20011 թթ. ՄԺԾԾ գործընթացը 2009թվականի բյուջետային գործընթացի սկզբնական և ռազմավարական փուլն է:

- Առաջին բաժնում նկարագրվում են այն հիմնական որոշումները, որը պետք է կայացվեն ԼՂՀ 2009-2011 թթ. պետական ՄԺԾԾ գործընթացում, ինչպես նաև այդ որոշումների կայացման համար ինստիտուցիոնալ համակարգը:
- Երկրորդ բաժնում բերված են ԼՂՀ 2009-2011 թթ. պետական բյուջեների ծախսերի գերակայությունները՝ համաձայն դրանց վերաբերյալ ԼՂՀ կառավարության կողմից արդեն ընդունված որոշումների:
- Երրորդ բաժնում ներկայացվում է ԼՂՀ 2009-2011 թթ. ՄԺԾԾ գործընթացի ժամանակացույցի ընդհանուր նկարագիրը:
- Չորրորդ բաժինն ընդգրկում է ԼՂՀ 2009-2011 թթ. ՄԺԾԾ գործընթացում պետական մարմիններին ներկայացվող հիմնական պահանջները և ժամկետները:
- Հինգերորդ բաժնում ուղղություն է տրվում, թե ինչպես պետք է կայացվի ՄԺԾԾ հայտերը:²

Ըստ էության, նման մոտեցումը խնդրին վկայում է այն մասին, որ ԼՂՀ կառավարությունը պետական միջնաժամկետ ծախսերի ծրագիրը որպես բյուջետային գործընթացի բաղկացուցիչ մաս դիտելով, կարևորում է նաև վերջինիս քաղաքական նշանակությունը:

Ծրագրի մշակման ամենակարևոր նախապայմաններից մեկը համապատասխան ինստիտուցիոնալ կառուցվածքի ձևավորումն է, որի աստիճանական գաղափարները կնպաստի ապագայում ծրագրերի որակի բարձրացմանը:

Ընթացիկ տարում, ինչպես և նախորդ երեք տարիներին ԼՂՀ պետական միջնաժամկետ ծախսերի ծրագրի մշակման գործընթացը կառավարվել, վերահսկվել և համակարգվել է ԼՂՀ վարչապետի որոշմամբ ստեղծված ստորև նշված նրկու մարմինների կողմից.

- ԼՂՀ պետական միջնաժամկետ ծախսերի ծրագրերի մշտապես գործող բարձրագույն խորհուրդ խորհրդի նախագահ՝ ԼՂՀ վարչապետ/ որն արահտվում է ռազմավարական որոշումների կայացումը և մշակման գործընթացի վերահսկողությունը,

- ԼՂՀ պետական միջնաժամկետ ծախսերի ծրագրերի մշակման աշխատանքները համակարգող՝ մշտապես գործող խումբ խմբի ղեկավար՝ ԼՂՀ ֆինանսների նախարարի տեղակալ/ որն ապահովում է պետական միջնաժամկետ ծրագրի մշակման աշխատանքների համակարգումը:

Նման մոտեցումը ընդգծում է բյուջետային գործընթացում ճյուղային նախարարությունների /գերատեսչությունների/ մասնակցության դերը, որը պետք է նպաստի ճյուղային մակարդակում բյուջետային ծրագրման բարելավմանը և ռազմավարական հիմնավոր որոշումների կայացմանը՝ հնարավորինս ապահովելով նախապես քաղաքականությունների և հասանելի ֆինանսական միջոցների համապատասխանությունը: Այս համատեքստում կարևորվում է ԼՂՀ ֆինանսների նախարարության ու ճյուղային նախարարությունների /գերատեսչությունների/ գործողությունների փոխհամաձայնեցումը, որից մեծապես կախված է ոչ միայն ԼՂՀ պետական միջնաժամկետ ծախսերի ծրագրի և պետական բյուջեի նախագծերի մշակման որակը, այլ նաև դրանց կատարումը:

Դրա հետ մեկտեղ ԼՂՀ պետական միջնաժամկետ ծախսերի ծրագրերի մշտապես գործող բարձրագույն խորհրդի աշխատանքներին ներգրավված են ԼՂՀ Ազգային ժողովում ներկայացված խմբակցությունների և խմբի ղեկավարները: Նման մոտեցումը ապահովում է

¹ ԼՂՀ 2009-2007 թթ. պետական ՄԺԾԾ մշակման մեթոդական ցուցում:

² ԼՂՀ 2009-2011 թթ. պետական ՄԺԾԾ մշակման մեթոդական ցուցում:

քաղաքական ուժերի մասնակցությունը բյուջետային գործընթացին արդեն իսկ ՄԺԾԿ՝ մշակման նախնական փուլում, որը հնարավորություն է ընձեռում հենց սկզբից համադրել ԼՍԿ կառավարության և քաղաքական ուժերի սոսնձցումները և կողմնորոշումները [1, 2] պետական միջնամակնետ ծախսերի ծրագրերով նախատեսվելիք առանձին ռազմավարությունների և ծախսային գերակայությունների ընտրության հարցերում:

Այսպիսով հարց է առաջանում, թե ի՞նչ հանգամանքներով և պայմանավորված պետական միջնամակնետ ծախսերի ծրագրավորման անհրաժեշտությունը:

Ամփոփելով կառավարության կողմից պետական ծախսերի իրականացման պետական բյուջեների նախագծերի կազմման բնագավառում բացահայտված հիմնական թերությունները դրանք կարելի է ներկայացնել հետևյալ կերպ՝

- ոլորտային քաղաքականությունների մշակման լիազորությունները «դե-ֆակտո» ֆինանսների նախարարությունում կենտրոնացված լինելու պայմաններում ճյուղային պետական կառավարման մարմինների ուժտ թույլ է շահագրգռվածությունն իրենց ոլորտային քաղաքականություններում մշակելու և արդյունավետ իրականացնելու համար, ինչպես նաև անորոշ է այս մարմինների պատասխանությունը նշված գործառնությունների արդյունավետության ապահովման համար,

- հաստատված չէ ֆինանսների նախարարության դերը պետական բյուջեի նախագծի կազմման գործում,

- պետական բյուջեի նախագծի ձևավորման համակարգում թույլ է կապը նախորդ տարիների բյուջեներում ընդգրկված և առաջիկա տարիների նախատեսվելիք ծրագրերի միջև որը պայմանավորված է անցումային շրջանի տեղադրություններով պետությունների համար ընդդռ զարգացման համալիր և ոլորտային՝ հետևողականորեն իրագործվող և վերանայվող միջնամակնետ և երկարաժամկետ ծրագրավորման համակարգի ձևավորման նախնական ժամանակաշրջանում առաջագող բարդություններով: Նշվածը ոչ միայն բարդացնում էր տվյալ տարում երկրի զարգացման ուղղությունների որոշումն ու դրանց շրջանակում ներդրողության ծրագրերի ընտրության չափանիշների սահմանումը, այլև բացասականորեն է ազդում ինչպես այդ ծրագրերի, այնպես էլ պետական բյուջեի ամբողջ նախագծի հիմնավորվածությանը, իշխանությունների կողմից վարվող քաղաքականության կարևորանմանության և հանրության համար մատչելիության, թափանցիկության և հրապարակայնության մակարդակի վրա,

- բացակայում էր փոխադարձ կապը կառավարության կողմից ընդունված քաղաքականությունների և պետական բյուջեներում դրանց իրագործմանն ուղղված ծրագրերի գծով նախատեսվող հատկացումների ծավալների միջև, որը հանձնակիտորեն /հատկապես կառավարության կողմից նախապես կողմնակա ընդունված քաղաքականության իրագործման սցենարով նախատեսվածի դիմաց սույու տարվա պետական բյուջեով հատկացումների ծավալը պակաս չափով նախատեսվելու դեպքում/ հանգեցրել է քաղաքականության ձախողմանը կամ անարդյունավետ ձևով իրականացմանը:

Արդյունքում առաջ եկան հետևյալ խնդիրները.

- ոլորտային քաղաքականությունների մշակման և իրականացման բնագավառում բյուջետային գործընթացի ապահովմանը պետական խնդիրը: Այսինքն՝ անհրաժեշտություն դարձավ ոլորտային քաղաքականությունների մշակման գործընթացների իրականացման ծանրության կենտրոնը ֆինանսների նախարարությունից տեղափոխել ճյուղային համապատասխան պետական կառավարման մարմինները. նկատի ունենալով, որ իրենք, ավելի քաղաքական լինելով իրենց ոլորտներում առկա իրավունակին, հիմնախնդիրների և դրանց լուծման եղանակներին, առավել հիմնավորված ոլորտային քաղաքականության մշակման և դրա շրջանակներում իրականացվելիք ծախսային ծրագրերի կազմման համար քաղաքար կարողությունների տեր են հանդիսանում: Նշվածը հիմք կհանդիսանա նաև այն ծրագրերի իրականացման ընթացքում պետական արդյունքների հասնելու գործում ճյուղային մարմինների պատասխանատվությունը բարձրացնելու և հստակեցնելու համար: Դա հիմք կհանդիսանա նաև պետական բյուջեի նախագծի մշակման ընդհանուր գործընթացում և ֆինանսների նախարարության դերի փոփոխմանը՝ ճյուղային մարմինների քաղաքականություն առաջարկող դիրքից անցում կատարելով ճյուղային մարմինների կողմից մշակված քաղաքականությունների,

¹ Լ. Բ. Մարտան, Ֆինանսների նախարարության պետական կառավարման և վարկ, Եր., 2007:

իջպես նաև դրա հիման վրա կազմված բյուջետային հայտերի ռազմավարական վերլուծողի և այդ կազմակերպչայնք կառավարությանը որպես նյութային մարմինների ընդդիմախոս, հասնականության խորհրդատվություն տրամադրողի դիրքին:

-բյուջետային գործընթացի իրականացման արդյունավետության, թափանցիկության և հրապարակայնության մակարդակի բարձրագույն համար հստակ նախադրյալներ ստեղծելու նպատակով բյուջետային միջնաժամկետ և երկարաժամկետ ծրագրավորման գործընթացը ներդնելու և գարգացնելու խնդիրը.

-պետական/բյուջետային/ հատվածում ծրագրերի ծախսերի ծավալները բյուջետային ծախսերի տնտեսագիտական դասակարգման հոդվածների գծով սահմանված նորմերի և նորմատիվների կիրառման որոշելը նպաստում է հանրային ծառայությունների մատուցման արդյունավետությանը:

Այսպիսով կարող եմ ասել, որ պետական միջնաժամկետ ծախսերի ծրագրավորման նպատակն է հնարավորություն ստեղծել կառավարության համար կառավարելու պետական հատվածի ֆինանսական ռեսուրսներն իր միջնաժամկետ հարկաբյուջետային նպատակների և չափազանցության գերակայությունների համապատասխան:

Այդ կազմակերպչայնք հարկ է նշել, որ պետական հատվածի ֆինանսական ռեսուրսների կառավարման և միջնաժամկետ հարկաբյուջետային նպատակների և թաղարակներության գերակայությունների որոշման գործընթացների փոխհամաձայնեցումը հնարավոր է ապահովել միայն դրանք դիտարկելով և, հետևաբար, իրականացնելով որպես մեկ ամբողջական գործընթացի տրամաբանորեն մեկը մյուսին հաջորդող և փոխլրացնող փուլերը: Ընդ որում, այդ գործընթացի ընհանուր կառավարման արդյունավետության ապահովման տեսանկյունից անհրաժեշտ է, որ այդ երկու փուլի իրականացումն էլ դիտարկվի որպես բոլոր կառավարման մարմինների համար պարտադիր և շարունակական գործառնություն: Դրա հետ մեկտեղ ոչ պակաս կարևոր են պետական միջնաժամկետ ծախսերի ծրագրի կարգավիճակը և այդ ծրագրի և պետական բյուջեի նախագծի գույզանիշների համապատասխանությունն ապահովելու ուղղությամբ լծակների/հրապարակայնություն, հաշվետվողականություն/ ստեղծման հարցերը:

Վերջ նշված հարցերի առաջվել արդյունավետ ձևով կարգավորման ձևը պետական միջնաժամկետ ծախսերի ծրագրավորման գործընթացի ներառումն է ընդհանուր բյուջետային գործընթացում: Պետական միջնաժամկետ ծախսերի ծրագրավորման գործընթացը օրենսդրորեն ճանաչվելով որպես ընդհանուր բյուջետային գործընթացի բաղկացուցիչ անբաժանելի լրացուցիչ մաս, դրանով իսկ օժտվում է բյուջետային գործընթացին բնորոշ բոլոր իրավական ատրիբուտներով, որի շնորհիվ ստանում է որոշակիացում ժամանակի և տարածության մեջ գործելու համար:

Բագի այս, բյուջետավորման մինչ այս գործող միայն մեկ տարվա համար կատարվող ծրագրավորման համեմատությամբ պետական միջնաժամկետ ծախսերի ծրագրավորման ներդրման առավելություններն են.

Նշված համակարգի ներդրումը հնարավորություն է տալիս.

-նախադրյալներ ստեղծել, որպեսզի տարեկան պետական բյուջեին վերաբերող որոշումներն ընդունվեն՝ հաշվի առնելով ոչ թե մեկ տարվա, այլ միջնաժամկետ տնտեսական և հարկաբյուջետային հետևանքայլը, հետևաբար, հիմնված լինեն ֆինանսական հնարավորությունների առավել իրատեսական գնահատման վրա,

-սահմանել միջնաժամկետ հարկաբյուջետային սկզբունքները և նպատակները, որոնք կծառայեն որպես հիմք եկամտուտների, ծախսերի, դեֆիցիտի և պարտքի վերաբերյալ կառավարության որոշումների համար.

-առաջադրել ավելի մեծ որոշակիություն պետական կառավարման մարմինների համար՝ սահմանելով ծախսերի կողմնորոշիչ չափաբանակները առաջին երեք տարիների կտրվածքով.

-մեծագույնով պետության տնտեսական և հարկաբյուջետային դիրքին վերաբերող տեղեկատվության մատչելիությունը և թափանցիկությունը՝ հնարավորություն տալով բոլոր շահառուներին, այդ թվում՝ հանրությանը, խորհրդարանին, ներդրողներին ու միջազգային կազմակերպություններին, ավելի լավ հասկանալի /ա/ ընդհանուր ռազմավարական գերակայությունները, որոնք հիման վրա մշակվելու է առաջիկա տարվա պետական բյուջեի նախագիծը, /բ/ պետության հարկաբյուջետային դիրքը և այն պարամետրերն ու

սահմանափակումները, որոնց շրջանակներում մշակվելու է առաջիկա տարվա պետական բյուջեի նախագիծը և /զ/ կառավարության քաղաքականության վերաբերյալ որոշումները ազդեցությունը հետագա տարիների ծախսերի վրա,

-մեծացնել կառավարության հաշվետվողականությունը՝ խորհրդարանի քաղաքականության իր ծրագրերի և ընդհանուր հարկաբյուջետային կառավարման հարցերում ուղղությամբ:

ԼՂՀ-ում բյուջետային քաղաքականության արդյունավետությունը բարձրացնելու համար նպատակահարմար է իրականացնել հետևյալ քայլերը.

-բյուջեն պետք է սերտորեն շաղկապված լինի ԼՂՀ կառավարության միջնաժամկետային քաղաքականության հետ,

-բյուջետային ողջ գործընթացի հրապարակայնության ապահովում,

-բյուջեի կատարման ընթացքում վերահսկողության ուժեղացում,

-բյուջեի կանխատեսելիության բարձրացում ոչ միայն միջնաժամկետ ծախսերի ծրագրում, այլև բյուջեի բոլոր ծրագրված ցուցանիշների գծով յիսուսեղ կառավարողականները ապահովումը, ինչպես նաև ծրագրային բյուջետավորման անցնելու համար օրենսդրական և մեթոդաբանական հիմքերի նախապատրաստման ապահովումը,

-բյուջեն պետք է նաև լինի պայք և հստակ, մատչելի բոլոր օգտվողների համար:

Կատարված հակիրճ վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ առանց հիմնավորված սկզբունքների կիրառման մշակվող և իրականացվող բյուջետային քաղաքականությունը չի կարող հանգեցնել տնտեսական զարգացման առումով զանկալի արդյունքների: Սակայն, առաջարկված սկզբունքների իրացումն անգամ չի կարող լինել բյուջետային քաղաքականության արդյունավետության բարձրացման նրաշխիք: Այդ նպատակով, ինչպես ընդունված է շուկայական տնտեսություն ունեցող գրեթե բոլոր երկրներում, բյուջետային քաղաքականությունը պետք է ապահովված լինի ծրագրային հիմքով, ինչը հնարավորություն կտնտեսի պետության կողմից ֆինանսական տարվա ընթացքում նախատեսված միջոցառումների կենսագործունե իրականացնել նպատակային և ռեսուրսային միասնական ծրագրային քաղաքականության հիման վրա:

Резюме

Целью разработки программы государственных среднесрочных расходов на ближайший 3 года является создание для правительства возможности управлять финансовыми ресурсами государственного сектора в соответствии с приоритетными направлениями среднесрочных целей бюджетно-налоговой политики. Одновременно программа государственных среднесрочных расходов является основой для работ по разработке проекта государственного бюджета. В статье анализируются всеобъемлемость применения, цели и задачи программы среднесрочных расходов, пути среднесрочного программирования государственных расходов и основы разработки программы среднесрочных расходов НКР 2009-2011гг. Делаются предложения по повышению эффективности процесса программирования расходов в НКР.

Գրականություն

1. ԼՂՀ 2009/11 թթ. միջնաժամկետ ծախսերի ծրագիր /նրբածություն /:
3. ԼՂՀ 2009 /11 թթ. պետական Մ.Ժ.Մ.Մ. մշակման մեթոդական ցուցում :
4. ԼՂ Հաղանյան , ֆինանսներ, դրամաշրջանառություն և վարկ, Եր, 2007:

ԱրՊՀ, տնտեսագիտության ամբիոն

УПРАВЛЕНИЕ ПЕРСОНАЛОМ В КОММЕРЧЕСКИХ БАНКАХ

Н.Г.Мелкумян

Успешная деятельность банка прямо зависит от работающих в банке людей. Качественная работа с персоналом – определяющий, а зачастую и решающий фактор обеспечения успешной деятельности, как отдельного банка, так и банковского сектора в целом. Не только руководители, но и рядовой персонал банков, постоянно взаимодействуя с клиентами, формируют престиж своих организаций. В статье представлены роль, особенности и проблемы управления персоналом в коммерческих банках.

В современных условиях в теории управления организациями происходит существенное изменение общей парадигмы управления. Сегодня персонал рассматривается как основной ресурс организации, в значительной степени определяющий успех всей ее деятельности и представляет собой один из основных ресурсов организации, которым надо грамотно управлять, создавать оптимальные условия для его развития, вкладывать в это необходимые средства.

Результаты изучения сложившейся практики управления в финансово-банковском секторе экономики показывают, что большинство отечественных коммерческих банков, как правило, основное свое внимание сосредотачивают на совершенствовании финансового менеджмента. При этом банковский персонал как объект управления, остается на втором плане. Поэтому неудивительно, что службы управления персоналом большинства банков имеют низкий организационный статус, недостаточно профессионально подготовлены и, по сути, ограничиваются выполнением лишь учетных функций.

Между тем, управление человеческими ресурсами – это широкомасштабная функция, которая возникла и осуществляется как закономерная деятельность любой организации. Во многих компаниях, служба управления человеческими ресурсами, подчиняется непосредственно руководителю компании и в высших исполнительных органах представлена, как полноправный партнер, имеющий право голоса наравне с другими подразделениями, выполняющими важнейшие функции.¹ Но, необходимо отметить, что как показывает не только зарубежный, но и современный отечественный опыт, именно персонал становится сегодня долгосрочным фактором конкурентоспособности и выживания банка. В условиях нестабильной экономики, неустойчивости финансового рынка, откровенной слабости и неразвитости отечественного рынка труда для банка одной из наиболее сложных, но в то же время жизненно важных и необходимых задач является задача создания и обеспечения эффективного функционирования системы управления персоналом. Так, как общепризнанным является тезис о том, что хороший банк – это такой банк, в котором работают хорошие кадры². В связи с этим возникает объективная потребность в определении дееспособности внутрибанковских систем управления персоналом, оценке степени их соответствия постоянно растущим требованиям в области персонального менеджмента. Среди факторов, определяющих отраслевые особенности организации работы с персоналом в банковском секторе, можно выделить следующее:

- более жесткие требования к образованию банковских работников (в условиях быстрого устаревания профессиональных знаний);
- высокий уровень профессиональной специализации основной части работников банка;
- повышенные требования к лояльности персонала, связанные с высокой степенью уязвимости банка к угрозам со стороны собственных работников;
- высокий уровень стрессов (это касается большинства сотрудников, в том числе и из исполнительского состава);
- более высокий уровень затрат на персонал в связи с преимущественным использованием высококвалифицированных и, как следствие, высокооплачиваемых специалистов;

¹ Д.Н.Корпухина, Б.З.Мильнера «Современное управление» т. 1, Майкл З. Зинкофф раздел 4 «Человеческие ресурсы», «Издацентр», Москва, 1997 г

² «Основы банковского менеджмента» Лаврушин О. И., Москва «ИНФРА-М» 1995г.стр.38

- необходимость постоянного инвестирования в повышение квалификации персонала.

Персонал банка формируется с момента его создания. Высшим постоянно действующим органом управления в банке является его правление. Председатель и члены правления банка утверждаются общим собранием акционеров (пайщиков) либо, если это предусмотрено уставом банка, советом директоров. Лица, выдвигаемые на должности руководителя и главного бухгалтера банка, должны отвечать требованиям, установленным законодательством РА «О банках и банковской деятельности». Кандидаты на руководящие должности банка, филиала банка, или филиала иностранного банка, должны пройти проверку соответствия квалификации, специализации со стороны совета ЦБ РА по лицензированию и контролю (или решением совета другой организацией)¹. Это позволяет более грамотно организовать и руководить деятельностью, как самого банка, так и банковской системой в целом.

Сегодня управление персоналом банка – это многогранный процесс, включающий в себя следующие блоки:

- формирование персонала, его использование и развитие;
- мотивация результатов труда и поведение работников;
- правовое обеспечение системы управления персоналом.

Кадровая стратегия банка, должна быть ориентированна на долгосрочную перспективу, и реализоваться с помощью кадрового планирования. Этот метод управления кадрами позволит согласовывать интересы руководства банка и его служащих. Цель кадрового планирования заключается в том, чтобы создавать условия для реализации каждым сотрудником банка своих потенциальных возможностей, для мотивации высокой производительности труда и удовлетворения работой.

Банку важно иметь в определенное время нужное количество персонала соответствующей квалификации, необходимое для достижения хороших финансовых результатов деятельности.

Определение потребности в персонале – одно из важнейших направлений кадрового планирования, позволяющее установить на заданный период времени качественный (уровень образования, практические знания, мотивацию, круг профессиональных и личных интересов, личностные характеристики и т.п.) и количественный состав персонала. Сегодня банки, действующие на территории НКР, в основном совершают отбор и подбор кадров с помощью аттестации. Большая часть контингента участвующего при аттестации, составляют вновь окончившие выпускники соответствующих специальностей Арцахского государственного университета и прочих вузов.

В количественном отношении численность сотрудников коммерческого банка определяется объемом выполняемых банковских операций и производительностью труда каждого работника. А потребность банка в персонале (штатное расписание) находится в прямой зависимости от организационной структуры, иерархии управления, производительности труда сотрудников и их квалификации.

Персонал банка целесообразно в зависимости от своих полномочий подразделить на 3 группы: руководство, специалисты и служащие. Руководство включает руководящий состав банка, руководителей подразделений начиная с определенного уровня (уровень определяется исходя из размеров и особенностей организационной структуры конкретного банка). Специалисты – квалифицированные кадры, имеющие, как правило, высшее образование, составляющие ключевую часть персонала банка. Замена сотрудников данной категории связана с поиском и с длительным периодом адаптации на новом рабочем месте вновь принятого сотрудника. Служащие – менее квалифицированные сотрудники, как правило, занимающие должности, не требующие высшего образования, и поэтому при необходимости их довольно легко заменить (кассиры, водители, инкассаторы и т.д.).

Особенностью функционирования банков является повышенный уровень текучести персонала в большинстве из них. Текучесть персонала в банковской сфере имеет ряд особенностей, связанных как со спецификой банковской деятельности, так и с состоянием банковской системы в целом.

Причины относительно высокой текучести кадров в банковской сфере объясняются по-разному: снижением доходности финансового рынка, появлением более доходных сфер применения капитала, его перераспределением в пользу других отраслей. Перераспределение денежного капитала приводит к перераспределению и «человеческого капитала», что на практике выражается в уходе из банковского сектора лучших специалистов и управленцев. Но большинство специалистов, увольняющихся из банков, все же остаются в данной сфере, переходя в другие банки.

¹ Положение 1 от 7 ЦБ РА

На текучесть персонала в банках влияют значительные отличия в уровнях и формах оплаты труда, а также в содержании так называемых социальных пакетов. Социальный пакет - это необходимый и важный элемент стиля управления персоналом, создание социально-психологического климата, понимания потребностей и интересов работника. Очень часто именно его содержание определяет решение работников, особенно женщин, о том, переходить в другой банк или не переходить.

Темпы происходящих в нашем обществе перемен и их взаимодействия на организации заставляют повышать производительность труда за счет улучшения качества работы. Хорошо составленная программа профессиональной подготовки может служить эффективным инструментом достижения оптимальной производительности труда работников.

Особое внимание в программах подготовки следует уделить уточнению ожиданий или психологического соглашения между сотрудниками, слушателем программ обучения и организацией. Кроме структуры программы необходимо обратить внимание на создание условий, которые способствовали бы положительной передаче знаний. Если положительной передачи не происходит, то польза от программы очень мала. Производительность труда сотрудников может быть повышена, когда программы обучения составлены таким образом, что их результаты можно оценивать. Постоянно делая акцент на роли обучения, руководя составлением и оптимизацией программ обеспечения на основе данных, полученных при оценке, банки смогут повысить качество работы сотрудников и эффективность своей деятельности.

Таким образом, стратегия управления персоналом в коммерческом банке включает:

- отбор персонала с планированием качественной и количественной потребности в банковских специалистах и способы привлечения их для работы в кредитной организации;
- профессионально-деловую оценку персонала банка или аттестационную процедуру, целью которой является установления соответствия качественных характеристик персонала (профессионализма, квалификации, личностных качеств) требованиям должности, которая способствует развития персонала;
- систему стимулирования банковских работников для повышения производительности труда;
- развитие кадрового потенциала коммерческого банка.

Ամփոփում

Տնտեսության ֆինանսարևելային ոլորտում ստեղծված կառավարման պրակտիկայի ուսումնասիրման արդյունքները ցույց են տալիս, որ հայկական առևտրային բանկերի մեծամասնությունում, որպես կանոն, հիմնական ուշադրությունը ուղղված է ֆինանսական մեծցման լիակատարման վրա: Ընդ որում բանկի անձնակազմը որպես կառավարման օբյեկտ՝ մտնում է երկրորդ դերում: Այսօր բանկային անձնակազմի կառավարումը՝ բազմակողմանի գործընթաց է, որն իր մեջ ընդգրկում է անձնակազմի ձևավորումը, նրա օգտագործումն ու զարգացումը, աշխատանքի արդյունքների մոտիվացումը և աշխատողների վարքը, անձնակազմի կառավարման համակարգի իրավական ապահովումը: Բանկերի գործունեության ատանձնահատկությունն է հանդիսանում դրանց մեծամասնությունում անձնակազմի հատմանության բարձր մակարդակը: Անձնակազմի հստակացումը բանկային ոլորտում ունի մի շարք ատանձնահատկություններ, որոնք կապված են ինչպես բանկային գործունեության ատանձնահատկությունների հետ, այնպես էլ ընդհանուր բանկային համակարգի փոճակի հետ:

Լիտերատուրա

1. Закон Р.А., О банках и банковской деятельности.
2. Положение ЦБ РА
3. Моргунов Е.Б., Управление персоналом: исследование, оценка, обучение. ООО Журнал Управление персоналом. Москва, 2005.
4. Д.Н.Корпучина. Б.З.Мильнера, Современное управление. т. I, Майкст 3. Зинкофф раздел 4. Человеческие ресурсы, Издацентр, Москва, 1997.
5. А.М. Тавасиев. Банковское дело. М., Дашков и К, 2007.
6. В. Платонов. М Хиггинса, Банковское дело: стратегическое руководство. М., Консалтбанкир. 2001.

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ АНАЛИЗА ФИНАНСОВОГО СОСТОЯНИЯ ПРОИЗВОДСТВЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ НКР

Г.Г.Саркисян

Успех деятельности предприятия во многом зависит от его финансового состояния, поэтому анализ финансового состояния предприятия должно уделяться особое внимание. Особенно велика его роль в условиях перехода к рыночным отношениям.

На сегодняшний день характерной для всех стран тенденцией является выдвигание на первый план финансовых аспектов деятельности субъектов хозяйствования. Профессиональное управление финансами неизбежно требует глубокого анализа, позволяющего более точно оценить неопределенность ситуации с помощью современных количественных методов исследования. В связи с этим существенно возрастает приоритетность и роль финансового анализа, т. е. комплексного системного изучения финансового состояния предприятия и факторов его формирования с целью оценки степени финансовых рисков и прогнозирования уровня доходности капитала, а также для успешного развития, благополучного процветания и недопущения банкротства любого предприятия в условиях рыночной экономики.

Финансовое состояние – важнейшая характеристика хозяйственной деятельности организации, определяющая ее конкурентоспособность и потенциал в деловом сотрудничестве, служащая гарантом эффективной реализации экономических интересов всех участников финансовых отношений: как самого предприятия, так и его партнеров.

На современном этапе развития нашей экономики вопрос анализа финансового состояния предприятия является очень актуальным. От финансового состояния предприятия зависит во многом успех его деятельности. Поэтому анализу финансового состояния предприятия должно уделяться особое внимание. Однако в теории и на практике до сих пор существует проблема оценки финансового состояния, поскольку в современной отечественной науке до сих пор так и не выработано единого подхода к проведению такого рода анализа. Используя лишь показатели, характеризующие ликвидность, достаточно легко в ходе анализа упустить из вида реально проблемные организации.

Основные задачи анализа финансового состояния предприятия в основном сводятся к:

- оценке динамики состава и структуры активов, их состояния и движения;
- оценке динамики состава и структуры источников собственного и заемного капитала, их состояния и движения;
- анализу абсолютных и относительных показателей финансовой устойчивости предприятия, оценке изменения ее уровня;
- анализу платежеспособности предприятия и ликвидности активов его баланса.

Анализ финансового состояния предприятия преследует несколько целей:

- определение финансового положения;
- выявление изменений в финансовом состоянии в пространственно-временном разрезе;
- выявление основных факторов, вызывающих изменения в финансовом состоянии;
- прогноз основных тенденций финансового состояния;
- выявление резервов улучшения финансового состояния организации.

Внешним проявлением финансового состояния предприятия выступает его платежеспособность, а внутренним – финансовая устойчивость. Чтобы выжить и процветать в конкурентной борьбе и в постоянно меняющемся внешнем мире, предприятию необходимо обеспечить стабильную платежеспособность в длительной перспективе, то есть быть финансово устойчивым¹.

Для обеспечения финансовой устойчивости предприятие должно обладать гибкой структурой капитала и уметь организовать его движение таким образом, чтобы обеспечить постоянное превышение доходов над расходами с целью сохранения платежеспособности и создания условий для нормального функционирования.

Исключительно велика роль анализа финансового состояния предприятия в условиях перехода к рыночным отношениям, когда предприятия, приобретая самостоятельность, несут полную ответственность за результаты своей производственно-хозяйственной деятельности перед совладельцами (акционерами), работниками, банком и кредиторами.

Однако возникает вопрос, почему предприятиями НКР не осознается неоспоримая важность и необходимость проведения подобного анализа. Причин, по которым недооценивается и не проводится финансовый анализ предприятиями республики, много:

- прежде всего, невостребованность (зачастую необоснованная) со стороны соответствующих государственных органов;
- отсутствие на предприятиях специалистов соответствующей квалификации, способных сформировать и предоставить необходимую учетно-аналитическую информацию;
- экономическая "неграмотность" руководителей многих предприятий;
- нехватка квалифицированных аудиторов, аналитиков, консультантов по бухгалтерскому учету и т.п.

Для оценки устойчивости финансового состояния организации используется система показателей, характеризующих изменения:

- структуры капитала по его размещению и источникам образования;
- эффективности и интенсивности использования ресурсов;
- платеже- и кредитоспособности;
- финансовой устойчивости.

Для характеристики финансового состояния используются как абсолютные, так и относительные показатели. Абсолютные показатели не могут дать достаточно полного представления об изменениях, происходящих в активах и пассивах баланса. Финансовые коэффициенты характеризуют пропорции между различными статьями отчетности. Достоинствами финансовых коэффициентов являются простота расчетов и элиминирование величины инфляции. Однако финансовые коэффициенты не улавливают различий в методах бухгалтерского учета, не отражают качества составляющих компонентов. Наконец, они имеют статичный характер. Поэтому не следует переоценивать их роль. Более глубокий анализ не всегда подтверждает выводы, сделанные на основании изучения динамики финансовых коэффициентов. Тем не менее изучение их уровня и динамики при анализе финансового состояния необходимо и актуально. Оно позволяет понять происходящие процессы и более правильно оценить их не только для текущего момента, но и на перспективу.

Относительно самих коэффициентов, к сожалению, в современной науке наблюдается следующая тенденция: один и тот же показатель может иметь более десятка различных названий, толкований, а также методов расчета. Многие авторы предлагают целый ряд нормативных значений для большинства показателей, одинаковые для всех отраслей, хотя, по сути, у каждой отрасли должны быть свои границы допустимых значений показателей ликвидности, рентабельности оборачиваемости и др., изменяющихся в соответствии с реалиями современной экономики.

Необходимо также упомянуть о коэффициентах, характеризующих вероятность наступления банкротства. Эти коэффициенты названы по именам их авторов: Z-счет Альтмана, Коэффициент Чессера, Коэффициент Фуллера, Вероятность банкротства по Биверу. Следует отметить, что каждый из указанных показателей был наиболее актуален именно в момент его создания с характерной ему экономической обстановкой. Поэтому результат каждого коэффициента нельзя принимать безоглядно. Кроме того, даже комплексный результат коэффициентов не всегда отражает реальную ситуацию: для некоторых вполне успешных предприятий указанные коэффициенты могут показать высокую вероятность банкротства. При этом из указанных выше коэффициентов вероятностью в классическом понимании этого слова (от нуля до единицы) можно назвать только коэффициент Чессера².

Для финансового менеджера финансовые коэффициенты имеют особое значение, поскольку являются основой для оценки его деятельности внешними пользователями отчетности, акционерами

и кредиторами. Целевые ориентиры проводимого финансового анализа зависят от того, кто его проводит: управляющие, налоговые органы, владельцы (акционеры) предприятия или его кредиторы. Налоговому органу важен ответ на вопрос способно ли предприятие к уплате налогов. Исходя из значений показателей, налоговые органы могут определить и поступление платежей в бюджет на перспективу. Банки должны получить ответ на вопрос о платежеспособности предприятия, т. е. о его готовности возвращать заемные средства, ликвидации его активов. Управляющие предприятием главным образом интересуются эффективностью использования ресурсов и прибыльностью предприятия.

Финансовое состояние организаций, его устойчивость во многом зависят от оптимальности структуры источников капитала (соотношения собственных и заемных средств) и от оптимальности структуры активов организаций, а также от уравновешенности активов и пассивов организаций по функциональному признаку. Поэтому необходимо проанализировать структуру источников организаций республики и оценить степень финансовой устойчивости и финансового риска. С этой целью рассчитываются показатели, представленные в таблице 1:

Структура пассивов организаций НКР³

Таблица 1.
/на конец года/

Показатель	Формула расчета ⁴	Уровень показателя					
		2002	2003	2004	2005	2006	2007
Коэффициент концентрации собственного капитала (коэффициент финансовой независимости)	$K_{фн} = СК/Б$	0.638	0.605	0.612	0.558	0.568	0.578
Коэффициент концентрации заемного капитала	$K_{фз} = ЗК/Б$	0.362	0.395	0.388	0.442	0.432	0.422
Коэффициент текущей задолженности	$K_{тз} = ТО/Б$	0.332	0.358	0.300	0.340	0.360	0.333
Коэффициент устойчивости финансирования	$K_{фуст} = (СК + ДО)/Б$	0.668	0.642	0.700	0.660	0.640	0.667
Коэффициент финансовой независимости капитализированных источников	$K_{фин} = СК / (СК + ДО)$	0.955	0.943	0.874	0.846	0.888	0.867
Коэффициент финансовой зависимости капитализированных источников	$K_{финз} = ДО / (СК + ДО)$	0.045	0.057	0.126	0.154	0.112	0.133
Коэффициент покрытия долгов собственным капиталом	$K_{коп} = СК/ЗК$	1.760	1.534	1.579	1.264	1.316	1.371
Коэффициент финансового левериджа (плечо финансового рычага)	$K_{фл} = ЗК/СК$	0.568	0.652	0.633	0.791	0.760	0.730

На основе вышеприведенных данных можно сделать вывод о том, что доля собственного капитала в совокупных активах имеет тенденцию к снижению (в 2007г. по сравнению с 2002г. – на 6.0%), так как темпы прироста собственного капитала ниже темпов прироста заемного.

Повышение уровня коэффициента финансовой зависимости капитализированных источников (по сравнению с 2002г. – на 8.8%) с одной стороны означает усиление зависимости от внешних кредиторов, а с другой стороны – об усилении степени финансовой надежности организаций и доверия к ним со стороны банков и населения.

Коэффициент финансового левериджа, показывающий соотношение заемных средств к собственному капиталу, считается одним из индикаторов финансовой устойчивости. Чем выше его значение, тем выше риск вложения капитала в данную организацию. Увеличение коэффициента финансового левериджа свидетельствует о повышении финансовой зависимости организаций от внешних источников. Нормативов соотношения заемных и собственных средств практически не существует. В тех отраслях, где медленно оборачивается капитал и высокая доля нетекущих активов, коэффициент финансового левериджа не должен быть высоким. В отраслях, где оборачиваемость капитала высокая и доля основного капитала низкая, он может быть значительно выше. Однако следует учитывать и то, что для стран с переходной экономикой высокое значение

исследуемого показателя нежелательно. По сравнению с 2002г. в 2007г. данный показатель повысился на 16.2%, однако необходимо также отметить, что по сравнению с 2006г. значение данного показателя уменьшилось на 3.1%. Коэффициент финансового левериджа не только является индикатором финансовой устойчивости, но и оказывает большое влияние на увеличение или уменьшение величины прибыли и собственного капитала организации (эффект финансового рычага).

Наиболее полно финансовая устойчивость организаций может быть раскрыта на основе изучения равновесия между статьями актива, представленного нетекущими и текущими активами, и пассива баланса, представленного собственными и заемными средствами. Нетекущие активы предназначены, как правило, для инвестиций в основные средства и нематериальные активы. Краткосрочные финансовые обязательства используются для формирования текущих активов. Собственный капитал служит источником формирования как нетекущих, так и текущих активов. Здесь также должны быть достигнуты оптимальные пропорции в структуре его распределения. От того, какая часть собственного капитала вложена в недвижимую, а какая в оборотные активы, во многом зависит финансовая устойчивость организаций. Желательно, чтобы текущие активы были наполовину сформированы за счет собственного, а на половину – за счет заемного капитала (в этом случае обеспечиваются гарантия погашения внешнего долга и оптимальное значение коэффициента ликвидности, равное 2).

В целом по НКР доля собственного капитала в формировании активов (внеоборотных и оборотных) организаций представлена в таблице 2:

*Доля собственного и заемного капитала
в формировании активов предприятий НКР*

*Таблица 2.
/на конец года, в %/*

	во внеоборотных активах						в оборотных активах						в совокупных активах					
	2002г	2003г	2004г	2005г	2006г	2007г	2002г	2003г	2004г	2005г	2006г	2007г	2002г	2003г	2004г	2005г	2006г	2007г
Доля собственного капитала	95.2	94.1	84.1	81.0	86.1	83.2	9.1	5.6	32.9	26.6	25.5	29.4	63.8	60.5	61.2	55.8	56.8	57.8
Доля заемного капитала	4.8	5.9	15.9	19.0	13.9	16.8	90.9	94.4	67.1	73.4	74.5	70.6	36.2	39.5	38.8	44.2	43.2	42.2

Из таблицы наглядно видно, что доля собственного капитала предприятий республики во внеоборотных активах и, как следствие, – в совокупных активах – имеет тенденцию к понижению. Это может свидетельствовать о растущем доверии к предприятиям со стороны внешних инвесторов. Доля собственного капитала в оборотных активах, несмотря на тенденцию к увеличению (с 9.1% – в 2002г. до 29.4% – в 2007г.), далека от оптимального (50%) значения. Этому способствовал тот факт, что при увеличении в 2.5 раза (в 2007г. по сравнению с 2002г.) активов организаций в целом величина собственного капитала возросла в 2.3 раза, нетекущих обязательств – в 7.3, текущих – в 2.5 раза, в то время, как величина текущих активов увеличилась в 3.2 раза.

Предприятиям НКР необходимо предпринимать меры по увеличению доли собственного оборотного капитала и доведения ее до оптимального уровня. Для этого необходимо проводить правильную политику в сфере получения кредитов, оптимизировать денежные потоки, предпринимать меры по оптимизации дебиторской задолженности, запасов, то есть правильно управлять активами и пассивами организации.

Еще одним показателем, характеризующим финансовое положение предприятия, является его платежеспособность, то есть возможность своевременно погашать свои краткосрочные платежные обязательства наличными денежными ресурсами.

Низкая платежеспособность предприятия бывает как случайной, так и длительной, хронической⁵. Оценка платежеспособности по балансу осуществляется на основе характеристики ликвидности оборотных активов, которая определяется временем, необходимым для превращения их в денежные средства. Чем меньше требуется времени для инкассации данного актива, тем выше

его ликвидность. Ликвидность баланса – возможность субъекта хозяйствования обратить активы в наличность и погасить свои платежные средства. Она зависит от степени соответствия величины имеющихся платежных средств величине краткосрочных долговых обязательств. Ликвидность предприятия – более общее понятие, чем ликвидность баланса. Для наиболее полной оценки ликвидности и платежеспособности предприятия наряду с абсолютными показателями рассчитывают и относительные показатели: коэффициент абсолютной ликвидности, коэффициент быстрой ликвидности, коэффициент текущей ликвидности (таблица 3), представляющие интерес как для руководства предприятий, так и для внешних субъектов анализа: первый - для поставщиков, второй - для банков, третий - для инвесторов⁶.

Показатели ликвидности предприятий НКР

Таблица 3.
/на конец года/

	2002 г.	2003 г.	2004 г.	2005 г.	2006 г.	2007 г.
Коэффициент абсолютной ликвидности	0.133	0.196	0.208	0.245	0.229	0.283
Коэффициент быстрой ликвидности	0.640	0.600	0.821	0.768	0.679	0.828
Коэффициент текущей ликвидности	1.100	1.059	1.490	1.363	1.341	1.416

Коэффициент абсолютной ликвидности показывает, какая часть краткосрочных обязательств может быть погашена за счет имеющейся денежной наличности и краткосрочных финансовых вложений. Чем выше его величина, тем больше гарантия погашения долгов. Желательно, чтобы его значение было больше 0.25. По данным таблицы видно, что за исследуемый период значение данного показателя в целом по республике ниже нормативного (за исключением 2007г.).

Коэффициент быстрой ликвидности - отношение денежных средств, краткосрочных финансовых вложений и дебиторской задолженности к сумме краткосрочных финансовых обязательств. Норматив - больше единицы. Однако если в составе оборотных активов значительную долю составляют денежные средства и их эквиваленты, то это соотношение может быть меньшим. В данном случае (в целом по республике) дебиторская задолженность составляет большую долю (в динамике с 2002г. по 2007г. соответственно – 79.2%, 67.3%, 76.2%, 68.1%, 66.2% и 65.8%), а сам показатель уступает нормативному. Так, в 2007 году он составил 0.83, что выше показателя 2002г. на 0.19 пункта.

Коэффициент текущей ликвидности показывает степень, в которой текущие активы покрывают текущие обязательства. Норматив - > 2. Значение показателя, меньшее единицы, является сигналом неплатежеспособности предприятий. Данный показатель в масштабе республики также уступает нормативному (в 2002г. – 1.1, а в 2007г. – 1.42). Однако, следует отметить, что в разных отраслях может быть установлен разный минимум, например в торговле – 1.0. Представим показатели текущей ликвидности по отраслям за последние два года (Таблица 4):

Показатели текущей ликвидности по отраслям

Таблица 4.
/на конец года/

	2006		2007		Показатели текущей ликвидности		
	текущие активы	текущие обязательства	текущие активы	текущие обязательства	2006 (2)/(3)	2007 (4)/(5)	Изменения (6)-(7)
1	2	3	4	5	6	7	8
Всего	30307.7	22592.7	36555.7	25821.3	1.34	1.42	0.07
в том числе:							
промышленность	13478.1	9932.9	15429.2	7495.5	1.36	2.06	0.70
строительство	10286.7	8187.3	10627.3	8772.5	1.26	1.21	-0.04
торговля	4387.9	3210.6	7657.4	6487.1	1.37	1.18	-0.19

	2006		2007		Показатели текущей ликвидности		
	текущие активы	текущие обязательства	текущие активы	текущие обязательства	2006	2007	Изменения
					(2)/(3)	(4)/(5)	(6)-(7)
транспорт	117.2	208.8	153.0	252.1	0.56	0.61	0.05
связь	921	436.8	1110.0	1102.0	2.11	1.01	-1.10
прочие отрасли	1116.9	616.3	1579.0	1712.1	1.81	0.92	-0.89

Исходя из данных, приведенных в таблице, и отраслевых особенностей предприятий, можно сделать вывод о том, что в среднем по НКР значение показателя текущей ликвидности ниже нормативного, т. е. предприятия являются неплатежеспособными, за исключением предприятий в сфере торговли (норматив >1.0), строительства (норматив >1.2) и промышленности. Необходимо также отметить, что во всех отраслях, кроме промышленности и транспорта, наблюдается негативная тенденция к снижению данного показателя, несмотря на рост почти всех абсолютных показателей. Для предприятий тех отраслей, в которых намечивается тенденция роста коэффициента текущей ликвидности, необходимо вычислить коэффициент восстановления ликвидности. В целом по республике предприятия утрачивают свою платежеспособность.

Причинами низкой платежеспособности являются:

- недостаточная обеспеченность финансовыми ресурсами;
- нерациональная структура оборотных средств;
- излишки товаров и пр.

Рассматривая показатели ликвидности, следует иметь в виду, что их величина является довольно условной, так как ликвидность активов и срочность обязательств по бухгалтерскому балансу можно определить весьма приблизительно. Кроме того, следует учитывать тот факт, что в составе показателя текущей ликвидности (в составе текущих активов) берутся в расчет и такие активы, степень ликвидности которых весьма сомнительна. Радикальное повышение точности оценки ликвидности достигается в ходе внутреннего анализа на основе данных аналитического бухгалтерского учета.

Анализ финансового состояния предприятия необходимо проводить в совокупности: рассчитывая изменения всех рассмотренных выше показателей, как абсолютных, так и относительных.

Подводя итоги проведенного исследования, разумно было бы предложить отдельным предприятиям:

- в первую очередь изменить отношение к управлению производством;
- осваивать новые методы и технику управления;
- усовершенствовать структуру управления;
- самосовершенствоваться и обучать персонал;
- совершенствовать кадровую политику;
- продумывать и тщательно планировать политику ценообразования;
- изыскивать резервы по снижению затрат на производство;
- активно заниматься планированием и прогнозированием управления финансами предприятия.

Для успешного проведения финансового анализа и достижения финансовой устойчивости предприятий, прежде всего необходимо провести ряд мероприятий, таких как:

- подготовка соответствующих специалистов в области аудита, анализа и бухгалтерского учета;
- создание консалтинговых организаций, специализированных в предоставлении консультаций по вопросам учета и анализа, а также организаций, предоставляющих соответствующие услуги;

- поскольку учетно-аналитическая информация необходима правительству для контролирования инфляции, поддержания социальной стабильности в обществе, обеспечения экономического роста, увеличения налоговых поступлений и др., возникает необходимость принятия соответствующих нормативных актов, обязывающих предприятия проведение финансового анализа.

В своей многогранной деятельности предприятия могут сталкиваться с проблемами связанными с банкротством, вызванным несостоятельностью. Во избежание последующих нежелательных явлений предприятиям необходимо проанализировать и диагностировать свою деятельность, заранее продумать шаги по финансовому оздоровлению, необходимость которых приобретет актуальность в обозримом будущем.

Ամփոփում

Յուրաքանչյուր կազմակերպության գործունեություն կապված է նրա ֆինանսական դրության հետ, ինչով էլ պայմանավորվում է վերջինիս վերլուծության կարևորությունը: Նախկապես մեծ է նրա դերը շուկայական հարաբերությունների անցնելու պայմաններում: Ֆինանսական դրության արտաքին արտացոլումն է հանդիսանում դրա վճարունակությունը, ինչն ենթին՝ ֆինանսական կարևորությունը: Իր գոյությունը պահպանելու համար, կազմակերպությունը պետք է ապահովի կայուն վճարունակությունը կարծաժամակա ժամանակահատվածում, այսինքն՝ լինի ֆինանսական կայուն: Առավել ամբողջական կազմակերպության ֆինանսական կայունությունը կարող է բացահայտվել հաշվեկշիռի ակտիվները և պասիվների հոդվածների միջև հավասարակշռության ուսումնասիրման հիման վրա: Վճարունակության գնահատումն իրականացվում է ակտիվների իրացվելիության բնութագրման հիման վրա: Կազմակերպության ֆինանսական դրության վերլուծությունն անհրաժեշտ է անցկացնել համատեղորեն՝ հաշվարկելով բոլոր բացարձակ և հարաբերական ցուցանիշների փոփոխությունները: Արդյունավետ ֆինանսական վերլուծություն անցկացնելու և կազմակերպության ֆինանսական կայունությունն ապահովելու համար անհրաժեշտ է իրականացնել մի շարք միջոցառումներ, ինչպիսիք են համապատասխան մասնագետների պատրաստումը, կոնսալտինգային կազմակերպությունների ստեղծումը և այլն:

Примечание

1. Савицкая Г.В., Экономический анализ, стр. 449
2. www.docflow.ru/analytic_full.asp?param=30821
3. В этой и последующих таблицах использованы данные НСС НКР
4. СК – собственный капитал, ЗК – заемный капитал, ТО – текущие обязательства, ДО – долгосрочные обязательства, Б – валюта нетто-баланса
5. Канке А.А., Кошечая И.П., Анализ финансово-хозяйственной деятельности предприятия, стр. 234.
6. Савицкая Г.В., Анализ хозяйственной деятельности предприятия.

Լիտերատուրա

1. Աւարբեյլյան Կ.Ս., Կազմակերպության տնտեսական գործունեության վերլուծություն, Ուս. ծննդաթիվ. Եր.: Ջանգալ – 97, 2006, - 256 էջ.
2. Канке А.А., Кошечая И.П., Анализ финансово-хозяйственной деятельности предприятия. Уч. Пособие, М., Форум: Инфра, М., 2004. 288с. (Проф. образование).
3. Любушин Н.П., Комплексный анализ хозяйственной деятельности: Уч. пособие. 2-е изд., перераб. и доп. М., ЮНИТИ – ДАНА, 2005, 448с.
4. Налетова И.А., Анализ финансово-хозяйственной деятельности, Учебно-методич. Пособие, М., Форум: Инфра, М., 2004, 128с. (Проф. образование).
5. Савицкая Г.В., Анализ хозяйственной деятельности предприятия, Уч. 3-е изд., перераб. и доп., М., Инфра, М., 2004, 425с. (Высшее образование).
6. Савицкая Г.В., Экономический анализ, Уч. 10-е изд., испр., М., Новое знание, 2004, 640с. (Эк. образование).
7. Теория анализа хозяйственной деятельности: Уч./ под общ. Ред. Кравченко Л.И., 2-е изд., перераб. И доп. Мн: Новое знание, 2004, 384 с.
8. ԼՂՏ ԱվԾ, ԼՂՏ ֆինանսների վիճակագրություն, վիճակագրական ժողովածու, 2002-2006:
9. www.docflow.ru/analytic_full.asp?param=30821

ՌԱՅԻՆՈՒՄԻ ԵՎ ԻՌԱՅԻՆՈՒՄԻ ՄԻԱՄՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀՈՒՄԱՆԻՏԱՐ
ՃԱՆԱԶՈՂՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅՈՒՄ

Ա.Գ. Հակոբյան

Հումանիտար ճանաչողության ճգնաժամը կարելի է համարել այն հիմնական պատճառը, որն ստիպեց հրաժարվելու գիտելիքի մասին դասավանդող պատկերացումներից: Հումանիտար ճանաչողության մեթոդաբանության մշակման ընթացքում բացահայտվում է մի պարզ ճրարտություն. հումանիտար ճանաչողությունն անհնարին է միայն խիստ ռացիոնալ միջոցներով, դա իմացության այն ոլորտն է, որտեղ մտածողության տրամաբանական, ռացիոնալ և արտատրամաբանական ու իրացիոնալ բաղադրիչները հանդես են գալիս միահյուսված ձևով:

Իմացաբանական տեսանկյունից ռացիոնալ գիտելիքը կարելի է սահմանել որպես առարկայի մասին տրամաբանորեն հիմնավորված, տեսականորեն գիտակցված, համակտրոգված և ունիվերսալ գիտելիք: Ռացիոնալ գիտելիքն ունի այն առավելությունը, որ դիսկուրսիվ է. «այն կարելի է արտահայտել ռացիոնալ միջոցներով, այսինքն՝ հասկացալիս է, բառային, փոխանցելի է և հստորդակցական բնույթ ունի: Այն կարող է ընկալվել բոլոր սուբյեկտների կողմից»: [Муларев Н.С. «Рациональное и иррациональное-философская проблема. Вопросы философии» 1994, №9, с. 32.]: Ահա թե ինչու եթե ճանաչողության որևէ մեթոդ, դատելու միջոց համարվել է իրացիոնալ, ապա հրաժարվել են նրա գործածությունից՝ որպես ոչ գիտականի:

Սակայն, անտեսելով իրացիոնալ գործոնը, անհնար է ստանալ իմացության գործընթացի մարդցային պատկերը: Ճանաչողության տեսության մեջ անտեսել իրացիոնալի խնդրակարգը, նշանակում է անտեսել նրա կուլտուր-պատմական, արտատրամաբանական բաղադրիչները: Հնարավոր չէ անտեսել այն փաստը, որ կեցության ամենատարբեր ասպեկտների իրացիոնալ ճանաչման նրկայիս ուղեկցել և ուղեկցում է մարդկությանը նրա գործունեության բոլոր մակարդակներում: Միջանձնային հարաբերություններում, կենցաղային փորձում, կուլտուրայի և գիտության ոլորտում: Իրացիոնալի դերը հատկապես մեծ է նոր գիտելիքի առաջաման գործընթացում: Ցանկացած նոր գիտելիք չի կարող լինել միայն ինտելեկտի տրամաբանական աշխատանքի հետևանք: Առանց մարդու իրացիոնալ կարողությունների հնարավոր չէ ճանաչողության գործընթացը: Չէ որ մարդուն բնությունից տրված է ոչ միայն մտածելու, այլ նաև զգալու կարողություն: Սակայն էմոցիոնալ-հոգեբանական ընկալումների հնարավորությունների հարցը ժամանակակից ճանաչողական տեսություններում հաճախ իրենց դերակատարմանը համարժեք ձևով չեն քննարկվում: Դրանք առավելուպես քննարկվում են միայն ոչ դասական էպիստեմոլոգիայի շրջանակներում, որը դեռևս ձևավորման ընթացքի մեջ է:

Ի տարբերություն գիտական ճանաչողությանը վերաբերող տեսությունների, որոնցում իրացիոնալ մոմենտների կարևորության ընդունումը համեմատաբար նոր միտում է, փիլիսոփայական տեսությունների համար ռացիոնալի և իրացիոնալի իմացաբանական փոխկապվածության խնդիրը միշտ եղել է ինչպես ասում են օրակարգային: Նույնիսկ այն ժամանակ, երբ աշխարհի կարևորագույնական պատկերը մեկնաբանվում է որպես ողջ ունիվերսումի հասկացման միակ հնարավոր ձև, կանտականների համար աշխարհի պատկերի միայն մի մասը կարող է տեղավորվել գիտա-ռացիոնալիստական վերլուծության սահմաններում: Ըստ կանտի համընդհանուր և ունիվերսալ գիտելիքների հասանելու բանականության հավակնություններն անխուսափելիորեն հանգեցնում են անտիդեմոնիաների և հակաությունների: Հումանիտար ճանաչողության նկատմամբ խիստ ռացիոնալիստական մոտեցման մեջ կանտը վրանագ էր տեսնում բարոյականության և ազատության իմաստավորման համար: Այդ

ապտճառով էլ նա փորձեց բաժանել բանականության տեսական և պրակտիկ գործածության ոլորտները, այսինքն՝ գիտությունը և բարոյականությունը: Հստ Կճանտի գիտության մեջ նաբառակ հասկացությունը տեղ չունի, այն դժգրքում, երբ ազատության աշխարհում այն առաջատար կատեղարիա է:

Այսպիսով XVIII դ. մերջից ֆիզիկայի և մեռաֆիզիկայի դուադիզմին փոխարինում է գիտության և բարոյականության դուադիզմը, բնության աշխարհը և ազատության աշխարհը: XIX դարում այն վերաճում է բնության մասին գիտության և մշակույթի մասին գիտության դուադիզմի:

XX դարի սկզբներից գիտության փիլիսոփայության մեջ առաջանում է մի միտում, որը ստանում է «գիտական մեթոդի փիլիսոփայական արժեգրկում» անվանումը: Ամերիկացի փիլիսոփա Ս. Տոլմինն առաջիններից մեկը խոսեց այն մասին, որ գիտության գարգացումը չի արտացոլում «տրամաբանության հավերժական դիկտատը», որ գիտնականի դիրքորոշումը պայմանավորված է ավելի շատ հիմնախնդրին արձագանքելու նրա կարողությամբ, քան քննումված գիտական մեթոդին հեռուելով: Մարդկային վարքի սկզբնական և հիմնական կարգավորիչները, որանց միջոցով մարդու մոտ ստեղծվում է իրականության պատկերը, կարող են լինել պրակտիկ, ստորյական գիտելիքները, սթափ մտածողությունը: Ուտտի անհրաժեշտություն է առաջանում հաշվի առնել գիտության փոխազդեցությունը արտագիտական գիտելիքների հետ, ավելի ճիշտ որոշարկել նրանց տեղը հասարակության հոգեբար կյանքում: Անհրաժեշտություն է առաջանում ճշգրտելու մինչգիտական արտագիտական, կեղծգիտական հասկացությունների բովանդակությունները:

Մինչգիտական գիտելիք մոտ է ամենօրյա կամ առօրյական գիտելիքին, երբ կյանքը հենց ինքը դիտվում է որպես ճանաչողություն:

Կեղծգիտական գիտելիքը հանդիսանալով մոլորություն, ձգտում է ստանալ գիտական գիտելիքի ձև և կարգավիճակ: Մակայն գիտության պատմության վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ անգամ կեղծ գիտելիքը կամ մոլորությունը կարող է նպաստել ճանաչողության գարգացմանը: Օրինակ, գնահատելով միջնադարյան գիտությունը Վ.Լ.Ռաբինովիչը գտնում է. «Սխալ կլինի միջնադարը համարել «գիտության գերեզման» քանի որ նրա հիմքերում հաջողությամբ գարգացել են գիտելիքի այնպիսի յուրօրինակ ձևեր, ինչպիսիք են ալքիմիան, յարարքիմիան, բնական մագիան: Գիտելիքի այդ ոլորտներն իրենցից ներկայացնում են սպիրիտիզմի, մտահայեցողության և կոպիտ, նախի էմպիրիզմի համակցություն: Մակայն հենց այդ ոլորտները իրականացրին անցումը փորձարարական գիտությանը: Դրանք իրենց մեջ կրում էին տարագա էքսպերիմենտալ գիտության սաղմերը»: [Робинowitz В.Л. “Алхимия как феномен средневековой культуры”, М. 1979. с.68.]

Արտագիտական են գիտականից իրենց արտագուման «ոչ գիտական» եղանակներով և ձևերով տարբերվող գիտելիքները: Հճախի այդ գիտելիքների շարքին են դասվել ճանաչողության այնպիսի ձևեր, ինչպիսիք են արվեստները, գեղարվեստական գիտելիքը, հումանիտար գիտելիքը, ինչպես նաև փիլիսոփայությունը: Այդ գիտելիքների և բնագիտական գիտելիքների փոխհարաբերության հիմնախնդիրը հատկապես ասր փճաբանությունների տեղիք է տվել XX դ. 60-70-ական թվականներին և որպես «ժառանգություն» փոխանցվել XXI դարի ճանաչողության տեսությանը:

Անգլիացի ֆիզիկոս և գրող Չարլզ Մանն այդ նրևույթը անբողջացրել է «երկու կուլտուրաների պայքար» արտահայտությամբ: [Сноу Ч.П. “Две культуры” М. Прогресс. 1973.]: Ինչպես նշում են շատ հեղինակներ, նրկու կուլտուրաների տարաբաժանման ակունքները պետք է որոնել Մոր ժամանակների նվրապակտն գիտության ձևավորման հիմքերում: Մակայն այդ տարաբաժանման հետևանքները և հատակ փիլիսոփայական իմաստավորումը կատարվում է XX դ. սկզբներին: Հենց այդ ժամանակ է ավարտվում դասական գիտության ձևավորումը: Ընագիտության հիմնական ոլորտներում՝ քիմիայում, ֆիզիկայում, կենսաբանության ոլորտում կատարվեցին հիմնական ընդհանրացումներ. Ի. Նյուտոնի օրենքները քիսական մեխանիկայում, Կ.Մարավելի հավասարումները էլեկտրոդինամիկայում, Գ.Ի.Մենդելևի քիմիական էլեմենտների համակարգը, Չ.Դարվինի բնության էվոլյուցիայի տեսությունը և այլն: Բնության գանկացած նրևույթի բացատրությունը հնարավոր էր դասնում այդ հիմնական օրենքներից ելնելով:

ծանկությունն է առաջանում այդ նույն ճանաչողական միջոցներով, նույն ճանաչողական գործորոշումների շրջանակներում բացատրելի նաև մարդկային աշխարհի և նրա գործունեության արդյունքների կոլտուրայի երևույթները: Պատահական չէ, որ հենց այդ ժամանակ է առաջանում և մեծ հեղինակություն ստանում փիլիսոփայության պոզիտիվիստական ուղղությունը, որի ներկայացուցիչները փորձում են տեսականորեն հիմնավորել, որ ճանաչողության բնագիտական մեթոդալուծիչի տարածումը հումանիտար ոլորտի վրա անխուսափալի է (կոնտ): XIX դ. ներկուրդ փսիս այդ մտածողությունը հետագա զարգացում է ստանում Գ.Սպենսերի էվոլյուցիոն ևատուրալիզմի համակարգում: Ելնելով նրանից, որ Չ. Դարվինի էվոլյուցիոն կոնցենցիայի նախնական մարդն իր բոլոր ունիկալ հատկություններով հանդիսանում է կենսաբանական էվոլյուցիայի արդյունք, Գ.Սպենսերը փորձում է դրանից բխող տրամաբանական անտուրայուններով գիտական բացատրություն տալ մարդու բարոյական և սոցիալական էությունը: Մարդու բարոյական գիտակցությունը և սոցիալական էությունն այսպեսով ներկայանում են որպես գոյության տարբարում բնական ընտրությանը կատարված էվոլյուցիայի օրինակներ:

Փաստորեն պոզիտիվիզմը և էվոլյուցիոն նատուրալիզմը կոլտուրայի և հասարակության մասին գիտությունների առանձնահատկությունները ժխտող հայեցակարգեր են, ինչը համարվել է նաև դրանց ուսումնասիրման մեթոդների և ճանաչողության ձևերի առանձնահատկության միտումները: Նրանք հասարակությունը դիտարկում են որպես մարդկային գործունեությունից և մարդկային պատկերացումներից անկախ երևույթ: Ինքը՝ մարդը դիտարկվում է որպես պատահական, ոչ էական երևույթ սոցիալական օբյեկտների աշխարհում: Սոցիալական օբյեկտներն ու երևույթները դիտվում են բնության երևույթների անալոգիայով, իսկ գիտելիքները կառուցվում են բնագիտության մեթոդաբանական չափանիշներով, որոնք են՝ էմպիրիկ դիտումը, բանական և մաթեմատիկական մեթոդները և այլն: Դիտարկումից դուրս են մնում այդ գործունեության արժեքային բաղադրիչները: Այլ կերպ ասած՝ անտեսվում են մարդկային գործունեության ստղծագործական և սպեկտրները, նրա կոնկրետ-պատմական բնույթը, օպիոնոլոգիական պայմանավորվածությունը:

Երկու կոլտուրաների փոխհարաբերությունների հիմնահարցի դասական ավանդույթն այսպիսով հանգեցնում է գիտապաշտության: Ոչ դատական ավանդույթը ենթադրում է նրաժտում գիտապաշտությունից (բնագիտական մեթոդաբանությունից): Այս հայեցակարգերը ղեկավարում են հետաքննարկողական և հումանիտար գիտությունների առանձնահատկությունը և վառնչանակ ժխտում հասարակության նկատմամբ բնագիտական մեթոդների կիրառումը այս ոլորտում: Այս ուղղությամբ առավել համակողմանի հիմնավորված հայեցակարգեր են առաջադրել ներկանտականները (Վ.Վինգրեյսնոդը, Գ.Ռիկկերոն): Հումանման հայեցակարգ է զարգացրել նաև Վ.Դիլթեյը:

Վ.Դիլթեյը խիստ տարանջատում է միմյանցից՝ «բնության մասին գիտությունները» և «ոգու մասին գիտությունները»: Այդպիսի տարանջատման համար նրա փաստարկման տրամաբանությունը հետևյալն է. սկզբնապես ցանկացած իրականություն (լինի դա բնական, թե սոցիալական), մեզ հասանելի է այնքանով, որքանով այն գիտակցվում է մեր կողմից մեր ունեցած ապրումների ձևով: Մակայն լեթ բնագիտությունը ձևավորվում է արտաքին աշխարհից եկող տղավորությունների հիմքի վրա, ապա «ոգու մասին գիտությունները» կազմվում են հոգեկան այն իրավորությունների և գործողությունների վրա ուշադրության կենտրոնացմամբ, որոնք կարող են համարվել մայրու «ներքին աշխարհ»: Ներքին փորձի այդ փաստերն էլ հենց նյութ են հանդիսանում հումանիտար գիտությունների համար: Հումանիտար գիտությունների առարկայի առանձնահատկություններով պայմանավորված է հումանիտար գիտություններին բնորոշ մեթոդը: Եթե բնագիտության մեջ գլխավորը հանդիսանում է բացատրությունը, տվյալ երևույթը որևէ ընդհանուր օրենքի շրջանակներին վերագրվել, ապա հումանիտար գիտությունների համար կարևոր է հասկացումը:

Հումանիտար գիտությունների լրիվ ինքնավարության թեզիսի օգտին փաստարկումների մյուս տարբերակը մշակել են նորկանտականության դպրոցի ներկայացուցիչները: Ի տարբերություն Դիլթեյի, Ջ.Ռիկկերոն նախընտրում է հումանիտար գիտություններն անվանել ոչ

թան «գիտություններ ոգու մասին», այլ «գիտություններ կուլտուրայի մասին»: Աշխատություններս նորոգ նա քննարկում է այդ հիմնահարցը, հենց այդպես էլ վերնագրված է. «Գիտությունների բնության մասին և գիտություններ կուլտուրայի մասին»: Աշխատությունում նա խիստ քննադատում է բնագիտական մեթոդները մարդկային կուլտուրայի ոլորտի վրա տարածված բոլոր փորձերը, մեկնաբանում այն փաստը, որ հումանիտար գիտությունները դեռևս հստակ չեն գիտակցում իրենց ինքնուրույնությունը և բնական գիտություններից իրենց անկախությունը:

Կուլտուրայի ու բնության միջև եղած գլխավոր տարբերությունն ըստ Ռիկկերտի այն է, որ բնության նրկայթները ստեղծվում են «ինքնուրույն» այլ կերպ ասած՝ առաջանում են, իսկ կուլտուրայի նրկայթներն միշտ էլ նպատակադիր, արժեքային-կողմնորոշված մարդկային գործունեության արդյունքն են: «Կուլտուրայի բոլոր նրկայթներում, մենք կարող ենք հայտնաբերել որևէ ճանաչված մարդկային արժեքի մարմնացում, հանուն ինչի այդ նրկայթները ստեղծվել են» - գրում է Ռիկկերտը: [Риккерт Г. "Науки о природе и науки о культуре". М. 1988. с.55-56.]: Այս ձևով Ռիկկերտն առանձնացնում է նրկու կուլտուրաների միջև տարբերությունների նյութական հիմքերը, ինքնաառաջացածը բնություն է, մարդու կողմից ստեղծվածը՝ կուլտուրա:

Կարելի է ինքարկն չհամաձայնել Ռիկկերտի հետ, վկայակոչելով այն վարկածը, թե ստեղծագործությունը ներկայանում է որպես մատերիայի արդյունավետ գարգացման մեխանիզմ, իսկ այդ դեպքում մարդը որպես մատերիա ներգրավված է այդ մեխանիզմի մեջ [Матейко А. "Условие творческого труда". М. 1970. с. 298].

Բայց անգամ այս վարկածն ընդունելու դեպքում, ավելիայտ է ստեղծագործության և զարգացման ներքին առնչությունը: Այս դեպքում կարելի է ստեղծագործությունը համարել զարգացման տարատեսակ: Եթե մատերիականը կարող է սակ զարգանալ, ապա հոգեկանի մակարդակում զարգացումն ընդունում է նաև ստեղծագործության ձև:

Ուստի Ռիկկերտի կողմից ձևակերպված այդ կոնցեպցիայում թեև ոչ ավելիայտ, բայց նկատելի է այն միտքը, որ ստեղծագործության մեխանիզմների բացահայտման համար կուլտուրայի նրկայթների ուսումնասիրման առանձնահատուկ մեթոդներ են անհրաժեշտ և ոչ թե բնագիտական մեթոդների տարածումը կուլտուրայի նրկայթների վրա:

Ինչ վերաբերվում է Ռիկկերտի և Վինգոլիբանդի կողմից առաջ քաշված մեթոդների ընդհանրության հարցին, ապա այն հանգում է հետևյալին.

- բնական գիտությունների նպատակն է բնության ընդհանուր օրենքների ճանաչումը, բնական գործընթացների ընթացքի կանխատեսումը: Բնական գիտությունները բացահայտում են կրկնվող և կայուն կապերն ու հարաբերությունները, այդ պատճառով էլ կարող են օգտվել մարդագնաց, ընդհանրացնող մեթոդներից, հետևաբար նաև մաթեմատիկական ապարատից:

- կուլտուրայի և հասարակության պատմության մասին գիտությունները գործ ունեն եզակի, ունիկալ, անկրկնելի իրադարձությունների հետ: Այստեղ դժվար է հայտնաբերել օրինաչափություններ, ուստի անհրաժեշտ են այլ մեթոդներ, անհատականացնող և իրենց էությունը նկարագրելու:

Այսպես, ձևավորվում է պատկերացում, որ բնական գիտություններին բնորոշ է խիստ ռացիոնալիզմը, իսկ հումանիտար ճանաչողությանը՝ պատկերային և ոչ դիսկուրսիվ ընկալումները: Տրամաբանական, խիստ ռացիոնալ շրջանակները սահմանափակում են հումանիտար ճանաչողության հնարավորությունները: Ընդունելով իմացության իռացիոնալ բաղադրիչի հաստի դերը՝ մարդն ավելի լավ կհաղթահարի այն շրջանակները, որոնց մեջ ինքն է իրեն դրել:

Այսօր նույնիսկ ճշգրիտ գիտության ներկայացուցիչներն են հանգում այն ներակայությանը, որ ձևայնացած լեզուները արդեն չեն կարող լինել ժամանակակից գիտական ճանաչողության միակ ընդունելի ձևեր, քանզի առավելալույս աղեկվատության ձգտումը պահանջում է օգտագործել նաև չձևայնացվող համակարգերը:

Բնագեոմետրի մոտ հավատը ռացիոնալիզմի՝ որպես ճանաչողության միակ գիտական միջոցի նկատմամբ սասանվից այն բանից հետո, երբ ավստրիացի մաթեմատիկոս Կ.Գյոդեն ապացուցեց մի թեորեմ, ըստ որի ոչ մի տրամաբանական, ձևայնացված գիտական համակարգ չի կարող համարվել լիարժեք և համապատասխանիլ փաստարկման և անհատականության

բավարար չափանիշների, եթե այդ տեսության լեզվով կարելի է ձևակերպել պնդում, որը չի կարող ոչ հերքվել և ոչ էլ հաստատվել տվյալ համակարգի ներսում [Клинин С.К., “Введение в математическую”, М. 1957, с. 46]: Այլ կերպ ասած բավականաչափի կարուստ ցանկացած տեսության լեզվում գոյություն ունի իմաստավոր, բայց անսպասելի ասույթ: Իսկ դա նշանակում է, որ այդպիսի ասույթները «իրենց տեսության մեջ» չեն կարող ստանալ քաջիտանալ ընդհանրում, որ նման ասույթների հիմքերը տանում են բանականի, տրամաբանականի ոլորտներից դուրս, դեպի «մտածողության իացիոնալ շերտերը»: Օրինակ՝ ակսիոմները հենց այն պատճառով են ակսիոմա, որ չեն սպասելի, այլ ընդունվում են հավատով: Գիտության ըմբռնումը որպես քաջիտանալության ապաֆեոզ, հնարավոր է միայն այն դեպքում, երբ ընդունվում է տիեզերքի գոյությունը հիմնավորող օրենքների առկայության փաստի մասին թեզիսը, ինչը անսպասելի ասույթ է: Տեղին է հիշել նաև Ա.Էյնշտեյնի տեսակետը այդ մասին. «Առանց հավատի, թե մեր տեսական մտավառույցներով կարող ենք ընդգրկել իրականությանը, առանց աշխարհի ներդաշնակության նկատմամբ ունեցած հավատի չէր կարող լինել ոչ մի գիտություն» [Տիգրիկայի պատմության ձեռնարկ, Երևան, 2007, էջ 263.]

Գիտությունը հենվում է հավատի վրա, իսկ հավատն իացիոնալ է «ոչ բավարար էմպիրիկ կամ քաջիտանալ-տեսական հիմնավորման, ապացույցի քաջակայության դեպքում, ինչ-որ բան որպես ճշմարիտ ընդունելու ակտ է» [Телых М.С. Роль веры в творческом процессе научного познания// “Вестник Челябинского университета”. Серия 1. 2003. N2. с.157.]:

Այսպիսով, տրամաբանական, խիստ քաջիտանալ շրջանակները սահմանափակում են աշխարհի ամբողջական պատկերի նկարագրության հնարավորությունը: Իրականության ամբողջական ճանաչման համար անհրաժեշտ է չանտեսել պատկերային, ոչ դիսկուրսիվ ընկալումները, այլ ընդունել մարդու էմոցիոնալ-հոգեբանական կյանքի ունեցած ազդեցությունը ճանաչողության վրա: Ճանաչողության գործընթացում քաջիտանալի և իացիոնալի միասնության փաստի ընդունումը միայն կարող է վերացնել բնության մասին գիտությունների և հումանիտար ճանաչողության միջև գոյություն ունեցող դուալիզմը:

Резюме

В данной статье развивается мысль о том, что научное познание, в особенности гуманитарное познание, не может быть полноценным в том случае, если не учитывается рациональное познание.

Литература

1. Клинин С.К., Введение в математику, М., 1957.
2. Матейко А., Условие творческого труда, М., 1970.
3. Мудрачей Н.С., Рациональное и иррациональное – философская проблема, “Вопросы философии”, 1994.
4. Робиневич В.Л., Алхимия как феномен средневековой культуры, М., 1979.
5. Риккерт Г., Наука о природе и наука о культуре, М., 1988.
6. Сноу Ч.П., Две культуры, М., 1973.
7. Телых М.С., Роль веры в творческом процессе научного познания, Вестник Челябинского университета.

ԱրՊՏ, փիլիսոփայության և իրավունքի ամբիոն

ՍԱԴՌՈՒՆ ԻՐԱՎՈՒՆԹՆԵՐԻ ԵՎ ԱՋԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՄՐԱԳՐՈՒՄԸ
ԼՂՏ ՕՐԵՆԱՐԳՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

Ս. Վ. Ամիրյան

Առաջին անգամ ԼՂՏ օրենսդրությունում խոսվում է մարդու, նրա արժանապատվության, հիմնական իրավունքների և ազատությունների մասին, որպես բարձրագույն անօտարնի արժեքի: 2006թ-ի դեկտեմբերի 10-ի հանրաքվեով ընդունված ԼՂՏ Սահմանադրությունը մարդու ու քաղաքացու հիմնական իրավունքներն ու ազատությունները դիտում է որպես անմիջականորեն գործող իրավունք և որդաակի սահմանափակումներ է դնում պետության վրա: 1992թ-ի հունվարի 6-ին ԼՂՏ ԳԽ-ի կողմից ընդունված պետական անկախության մասին հռչակագիրը և նույն թվականի հունվարի 8-ին ընդունված սահմանադրական օրենքը (ԼՂՏ պետական անկախության հիմունքների մասին) էական դեր են խաղացել ժողովրդավարության ամրապնդման տարբեր իրավիճակներից սահմանադրական ճանապարհով յուրումներ գտնելու, իշխանության ինստիտուտների ձևավորման և կայացման, մարդու իրավունքների պաշտպանության, սահմանադրական նրաշխիքներ ստեղծելու հարցերում, ինչպես նաև հիմք են ծառայել Սահմանադրության ստեղծման համար: Հաջվի առնելով իշխանական կառույցների կատարելագործման անհրաժեշտությունը՝ հասարակական հարաբերությունների ներկա վտուխ խնդիրները, մարդու իրավունքների պաշտպանության հիմնախնդիրները՝ ժողովրդավարական գարգացման ճանապարհն ընտրած Արցախյան Սահմանադրության ստեղծման պահանջ են առաջադրել: Առանց սահմանադրության ընդունման ԼՂՏ պետական անկախության մասին, հռչակագրի տեքստը կմնար որպես անհիմաստ մի փաստաթուղթ, և Լական առաջընթացի նախադրություններ չէր կարող ստեղծվել ներկայիս ժողովրդավարական բարձրագույնության խորացման փուլում: Նախքան սահմանադրության ընդունումը, համաձայն ԼՂՏ սահմանադրական օրենքի, ԼՂՏ-ում գործում էին այլ պետությունների օրենքներ՝ գուրախեռ ՀՀ-ն այն չափով, որ չափով դրանք չէին հակասում ԼՂՏ ԳԽ-ի կողմից ընդունված պետական անկախության հիմունքների մասին օրենքին և պետական անկախության մասին հռչակագրի հիման վրա ընդունված օրենսդիր ակտերին: Պետությունը քաղաքացիների իրավունքները և ազատությունները պարտավոր էր ապահովել այն լրիվ ծավալով, որ պարունակվում է մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագրի մեջ և միջազգային իրավունքի նորմերում: Սակայն հատկանշական այն է, որ վերը նշված օրենքներում չի խոսվում մարդու պարտականությունների մասին, ինչպես նաև այն, թե մարդու որ իրավունքները կարող են ժամանակավորապես սահմանափակվել (օրինակ պատերազմական կամ արտակարգ դրության ժամանակ) որն էլ կարելի է բաց համարել: Նաև անճշտություն կարելի է համարել այն, որ մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագիրը և միջազգային իրավունքի նորմերն արգելում են դաժան պատիժների նշանակումը, իսկ ԼՂՏ-ում գործող քրեական օրենսդրությամբ այն նախատեսված էր: Այդպիսի դաժան պատիժների նշանակումը, ինչպիսին է, մահապատիժը, հակասում է մարդու իրավունքների բուն հասկացությանը և անհամատեղելի է մարդու իրավունքները հարգելու հետ: ԼՂՏ-ում մահապատիժը փաստացի վերացվել է 2003 թվականի մայիսին՝ նախքան Սահմանադրության ընդունումը: Այս տեսանկյունից կարևոր էր Սահմանադրության ընդունման գործընթացը, որն առնչվում է հասարակական կյանքի զրկյթ թուլու ոլորտներին, այդ թվում՝ մարդու իրավունքների և ազատությունների կայացման գործին: ԼՂՏ սահմանադրությամբ սահմանված մարդու և քաղաքացու հիմնական իրավունքները և ազատությունները (գլուխ 2 հոդվածներ 17-60) դասակարգվում են երեք հիմնական խմբերի՝

1. անձնական իրավունքներ և ազատություններ
 2. քաղաքական իրավունքներ և ազատություններ
 3. տնտեսական, սոցիալական և մշակութային իրավունքներ ու ազատություններ
- Անձնական իրավունքներ և ազատություններ են՝

կյանքի իրավունքը.

անձնակազմի ազատության և անձեռնաձևի իրավունքը:

սահմանվող կյանքի անձեռնաձևի իրավունքը:

քննակարանի անձեռնաձևի իրավունքը:

ազատ տեղաշարժվելու և բնակավայր ընտրելու իրավունքը:

խոհի և հավատքի ազատության իրավունքը:

Քաղաքական իրավունքների և ազատությունների լիակատար և դասավոր

միավորվելու իրավունքը,

խաղող, առանց գների հավաքելու անցկացնելու իրավունքը,

տեղեկատվության ազատության իրավունքը,

պետության կառավարմանը մասնակցելու իրավունքը:

Տնտեսական, սոցիալական և մշակութային իրավունքները և ազատությունները համալրում են՝

սահմանվող սեփականության իրավունքը,

աշխատանքի ընտրության ազատության,

ծնունդի և մահի պայմանները գործընտրությամբ զբաղվելու իրավունքը,

բարեկամության շրջակա միջավայրի իրավունքը,

բավարար կենսամակարդակի, կենսաբաշխման և բնակարանի իրավունքը,

ամուսնության և ընտանիք կազմելու իրավունքը,

մայրության և մանկության պաշտպանության իրավունքը,

սոցիալական ապահովության իրավունքը,

առողջության պահպանման և բժշկական օգնության իրավունքը,

կրթության իրավունքը,

ստեղծագործության ազատության և մշակութային կյանքի մասնակցելու իրավունքը:

Այս իրավունքները և ազատությունները սպառնչ չեն և չեն կարող մեկնաբանվել որպես մարդու և քաղաքացու այլ հանրաճանաչ իրավունքների բացառում:

2005թ-ի դեկտեմբերի 21-ին ստեղծված սահմանադրության նախագծի մշակման պետական հանձնաժողովն ուսումնասիրել է այլ պետությունների սահմանադրությունները և հաշվի առել ՀՀ սահմանադրական բարեփոխումների գարգացման գործընթացը՝ սահմանադրությունում ինտեգրելով միջազգային չափանիշներին համապատասխան նորմեր: ՀՀ սահմանադրության փոփոխություններ կատարելու մասին նախագի «Մարդու իրավունքների և ազատությունների» գլխում տեղ գտած նորմատիվությունները ակնհայտորեն տեղ են գտել ԼՂՀ հիմնական օրենքում:

Դրանք են.

1. Ազատությունից զրկված յուրաքանչյուր անձ իրեն հասկանալի լիզվով պետք է տեղեկացվի պատճառների մասին:

2. Մարդուն չի կարելի ազատությունից զրկել միայն այն պատճառով, որ նա ի վիճակի չէ կատարելու իր քաղաքացիաիրավական պարտավորությունները:

3. Ոչ ոք չի կարող կրկին դատապարտվել նույն արարքի համար (այս դրույթը, որը տեղ էր գտել օրենքում օրենսդրությունում, ստացել է նաև սահմանադրական ամրագրում, որը ողջունվի է):

Մարդու իրավունքների և ազատությունների ամրագրման հարցում սահմանադրությունում կարելի է ասել, որ բովանդակվել են մարդու իրավունքների և ազատությունների սկզբնական կանխնային դրույթները:

Նախկին ԽՍՀՄ-ի սահմանադրությանը չի նշվում, որ մարդու իրավունքները որևէ դեպքում կարող են ժամանակավոր սահմանափակվել: Իսկ ՀՀ, մասամբ՝ ԼՂՀ հիմնական օրենքներում նշվում է, որ մարդու և քաղաքացու իրավունքները կարող են ոչ միայն սահմանափակվել ռազմական կամ արտակարգ դրության ժամանակ, այլ նաև օրենքով կարող են սահմանափակվել, օրինակ, պետական կամ հասարակական անվտանգության, հասարակական կարգի պահպանման, հանցագործությունների կանխման, հանրության առողջության ու քաղաքականության, այլոց իրավունքների և ազատությունների, պատվի և բարի համբավի պաշտպանության դեպքում:

Հատկանշական է այն փաստը, որ, ի տարբերություն ՀՀ սահմանադրության, ԼՂՀ սահմանադրությունը հումանիտական մոտեցում է ցուցաբերել անհատի նկատմամբ: ԼՂՀ սահմանադրությունը ու մի ստացում չի սահմանափակում մարդկանց օրենքի առջև, իսկ ՀՀ հիմնական օրենքում նշված դրույթները, ինչպես վերևում նշվեց, կարող են սահմանափակվել:

Մեր կարծիքով ճիշտ չէ այս սահմանափակումը ՀՀ Մահմանադրությունում, որովհետև օրենքի առջև հավասարությունն իրավական պետության կարևորագույն սկզբունքներից մեկն է:

Զուգահեռներ անցկացնելով ՀՀ-ի և ԼՂՀ-ի սահմանադրությունների միջև՝ կարելի է հիմնավորել այն պնդումը, որ վերը նշված դեպքերում երկուսն էլ սահմանափակում են նույն իրավունքները, որոնք են՝

1. Նստակազրության, հեռախոսային խոսակցությունների, փոստային հեռազրական և այլ հաղորդումների գաղտնիության իրավունքը:

2. Հանրապետությունից դուրս գալու և ազատ տեղաշարժվելու իրավունքը:

3. Կարծիք արտահայտելու և խոսքի ազատության իրավունքը և այլն:

Ընդհանուր առմամբ, զնահատելով գործող սահմանադրությամբ նախատեսվածը, հարց է առաջանում՝ արդյո՞ք հնարավոր չէ հիմնական օրենքով լուծել ավելի շատ խնդիրներ, քան նախատեսված է: Իհարկե, կարելի է, սակայն ներկայիս իրավիճակում արվել է առավելագույնը, որն էլ պետք է մեծ նվաճում համարել, որպես իրավական համակարգի բարելավմանն ուղիված կարևորագույն օրենքի և նոր օրենսդրության ստեղծման փուլ:

Резюме

Права и свободы человека и гражданина являются конституционными ценностями, обеспечение которых всегда являлись основными задачами государства и правозащитных организаций. Однако, в военное и в послевоенное время обеспечить права человека в полном объеме невозможно. Конституция, являясь неотъемлемой частью правового государства, определяет основные задачи, полностью обеспечивающие реальные возможности для создания института прав человека.

Գրականություն

1. ԽՍՀՄ սահմանադրություն՝ ընդունված 1977թ-ին, 1981թ-ի հունիսի 24-ի օրենքով կատարված լրացումներով:
2. ՀՀ Սահմանադրություն 1995թ. 5 հուլիսի:
3. ՀՀ Մահմանադրությունում փոփոխություններ կատարելու մասին նախագիծ, 27 նոյեմբեր 2005թ.:
4. ԼՂՀ Մահմանադրություն՝ ընդունված 2006 թ-ի դեկտեմբերի 10-ին:
5. Որոշում ԼՂՀ հռչակման մասին 2 սեպտեմբերի 1991թ.:
6. ԼՂՀ պետական անկախության մասին հռչակագիր (ԼՂՀ պետական անկախության հռչակագրի տեքստը հաստատելու մասին), 6 հունվար, 1992թ.:
7. ԼՂՀ Մահմանադրական օրենքը պետական անկախության հիմունքների մասին, 8 հունվարի, 1992թ.:
8. ՄԱԿ-ի կանոնադրություն (մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագիր (ՄԱԿ ՀՏԲ) Հայաստան 1996թ.):
9. ՀՀ քրեական օրենսգիրք N 25(260), 2 մայիսի, 2003թ.:
10. Մարդու իրավունքների Եվրոպական կոնվենցիայի արժանազրություններ:

ԼՂՏ ՀՈՉԱԿՈՒՄԸ ԵՎ ՆՐԱ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՃԱՆԱԶՄԱՆ ԳՈՐԾԸ ՆԾԱՅԸ

Լ. Ա. Ադամյան

21-րդ դար մուտք գործած համաշխարհային հանրությունը ականառենք եղավ 20-րդ դարաշրջանի ավարտին տեղի ունեցած արմատական և անսխալեղիպ իրադարձություններին: ԽՍՀՄ փլուզումը հանգեցրեց երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո ստեղծված երկբևեռ համակարգի անկմանը և ակնհայտորեն նվազեցրեց երրորդ համաշխարհային պատերազմի սկսման ջիսկը: Բաղաբազկան վերլուծաբաններն ու փորձագետներն հապաղեցին իրենց մտահոգությունն արտահայտել ստեղծված իրադրության պայմաններում, քանզի տեղի ունեցավ այն ինչի մասին վաղուց արդեն խոսվում էր Սամուել Հանդիզոնի «Էնդաբարկությունների քախումը» աշխատության մեջ: Աստիճանաբար պարզ դարձավ, որ խորհրդային համակարգի անկումը ոչ այնքան Հիբնսիս Էստլոյամայի «Պատմության ավարտի» խոստումն էր, որքան աշխարհի քաղաքական քարտեզի վրա մեկ տասնամյակից ավելի նոր պետությունների առաջացումը: Այս փոփոխությունների հետևանքով առաջացած տարածքային բնույթի հակամարտություն իրենց հերթին միջազգային հանրությանը ներթափանցեց պիճահարույց խնդիրների լուծման գործընթացներում: Այդ թվում Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդրի շուրջ ծագած հակամարտությունը և նրա միջազգայնացումը կարելի է համարել նշված գործընթացների հետևանք: Նոր պետությունների կազմավորման քաղաքությունները հաճախ կապված են հետևյալ անհատակության հետ, որն է միջազգային իրավունքի երկու հիմնարար սկզբունքներից առավել կարևորը՝ տարածքային ամբողջականությունը, թե՛ ազգերի ինքնորոշման իրավունքը: Սովորաբար, միջազգային ընկերակցությունն ավելի արժևորում է առաջին սկզբունքը, քանզի երկրորդն է բազմազգ պետությունների փլուզման անկասկածելի շրջայական ռեակտիվայից: Սակայն համաձայն միջազգային իրավունքի Հանաչված մասնագետ Յուրի Բարսեղովի՝ «ՄԱԿ-ի կանոնադրությունը եւ միջազգային-իրավական մի շարք հիմնարար ավտեր հաստատում են, որ ժամանակակից միջազգային իրավունքի տեսանկյունից հենց ժողովրդի համաձայնությունն է դիտարկվում որպես հիմք պետության իշխանության օրինակության (նեգոտիության) համար: Իր հերթին վաղիմիդ կազմիրոզը նշել է. «Երկու սկզբունքների՝ տարածքային ամբողջականության և ինքնորոշման իրավունքի, մենամարտը փակուղային ճանապարհ է: Միևնույն ժամանակ, բացի նշվածներից կան նաև այլ , ոչ պակաս կարևոր սկզբունքներ: Օրինակ՝ երկու «երկայա» սկզբունքներ՝ վեճերի խաղաղ կարգավորման և ուժի սպառնալիքի կիրառման բացառում: Երկու սկզբունքների միջև վեճից ավելի արդյունավետ են արագմանիկ, «անսկզբունքային» գործարքները, երբ ինչ-որ մի բանը կարելի է փոխարկել մեկ այլով»: Թերեւս, այս ամենի մնում է ավելացնել, որ մոլորություն է նաև միջազգային իրավունքի սկզբունքներից մեկի գերադասումը մյուսին, միջազգային իրավունքի հիմնարար սկզբունքների աստիճանակարգ չկա եւ դրանք բոլորն էլ օժտված են միատեսակ միջազգային իրավական ուժով: Լայն ճանաչում է ստացել այն տեսակետը, որ ՄԱԿ-ի կանոնադրության սկզբունքները «jus cogens» բնույթ ունեն, այսինքն քարոզագուս կարգի պարտավորություններ են և չեն կարող վերագրվել պետությունների կողմից ոչ անհատապես ոչ փոխադարձ համաձայնությամբ: Ավելին, ՄԱԿ-ը պետք է ապահովի որպեսզի նաև իրեն չանդամակցող պետությունները գործեն այդ սկզբունքներին համապատասխան, քանի որ դա կարող է անհրաժեշտ լինել միջազգային խաղաղության և անվտանգության արհեստման համար: Այդ, միջազգային խաղաղության և անվտանգության պահպանման, ինչպես նաև միջպետական հարաբերություններում կայունության տեսանկյունից պետության տարածքային ամբողջականության սկզբունքի կարևորությունը չափազանց մեծ է, քայք գերակա չէ: Այն պարտավորեցնում է պետություններին ձեռնպահ մնալ ամեն կարգի գործողություններից, որոնք ուղղակի կամ անուղղակի վտանգվեն որիշ պետության տարածքային անձեռնմխելիությունը և քաղաքական անվտանգությունը: Պետություններին արգելվում է կատարել այնպիսի գործողություններ, որոնք նպատակ են

հետապնդում մասնակիորեն կամ ամբողջովին բայրայել այլ պետության միասնությունը կամ տարածքային ամբողջականությունը: Արդի միջազգային իրավունքում տարածքային ամբողջականության սկզբունքը չի բացառում տարածքային փոփոխությունները: Ավստրիա, առանձին դեպքերում այդ փոփոխությունները անհրաժեշտ են, երբ դա բխում է ազգերի ինքնորոշման սկզբունքից: Տարածքային ամբողջականության սկզբունքը բացառում է ինչպես այլ պետության կողմից տարածքի բռնագավթումը, այնպես էլ օտար պետության շրջանակներում որևէ ազգին բռնությամբ պահելը: Այս տեսանկյունից Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ստեղծումը լիովին իրավաչափ է, քանզի դա ոչ թե տարածքային ամբողջականության սկզբունքի խախտում է, այլ ինքնորոշման սկզբունքի իրականացում: ՄԱԿ-ի փաստաթղթերում արտահայտված է ինքնորոշման սկզբունքի նորմատիվային գլխավոր բովանդակությունը: Այսպես, Միջազգային իրավունքի սկզբունքների մասին հռչակագրում ընդգծվում է. «Ինքնիշխան և անկախ պետության ստեղծումը, անկախ պետության հետ միասնալը կամ միավորվելը, կամ ժողովրդի կողմից ազատորեն որոշված ցանկացած այլ քաղաքական կարգավիճակի սահմանում» այդ ժողովրդի կողմից ինքնորոշման իրավունքի իրականացման ճնշում են»: Պետությունների տարածքային ամբողջականության սկզբունքը կարգավորում է հարաբերությունները գոյություն ունեցող պետությունների միջև և չի վերաբերում այն դեպքերին, երբ ժողովուրդը ինքնորոշվելով, ստեղծում է իր պետությունը: Այդ իմաստով դարաբարյան հիմնախնդրում անելիքը արդիվ էլ պարզ է. աշխարհին ցույց տալ, որ դարաբաղցիները գաղթի չեն, որ նրանց քայլերը համապատասխանում են միջազգային իրավունքի ու բարոյականության ընդունված նորմերին, որ չի խախտում սահմանների անձեռնամխելիության ու տարածքային ամբողջականության սկզբունքները, ցույց տալ, որ Լեռնային Ղարաբաղը մերօրյան Ադրբեյջանական Հանրապետության սահմանները մտցնել է հակասում սահմանների անձեռնամխելիության ու տարածքային ամբողջականության սկզբունքին: «Լարաբաղը Ադրբեյջանական Հանրապետության տարածք է» միջազգային իրավական փաստարկին կարող է հակակշռել միայն «Լարաբաղը միջազգային իրավունքի տեսանկյունից Ադրբեյջանական Հանրապետության տարածք չէ» միջազգային իրավական փաստարկը: Լեռնային Ղարաբաղի միջազգային-իրավաբան կարգավիճակի և Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության՝ որպես ԽՍՀՄ յուժարման ընթացքում կայացած նորանկախ պետության լեգիտիմության և հետևաբար նրա ճանաչման օրինականության հարցերը որևէ բարդություն չեն ներկայացնում: 1991թ. Իր անկախությունը հռչակած ԼՂՀ հետ սահմանակից կամ տարածաշրջանի հետ պատմական առնչություն ունեցող երկրները, բացառությամբ Հայաստանը, միջազգային-իրավական կամ պատմական որևէ հիմք չունեն հավակնելու ԼՂՀ կողմից վերահսկվող տարածքներին:

Պայքարատանն իր իրավունքները կորցրել է Լեռնային Ղարաբաղում 1813 թվականի հոկտեմբերի 12-ին, երբ Գյուլիստանի հայկական մեյրիթությունում կնքված և միջազգային շրջանակներում լայնորեն հայտնի ռուս-պարսկական պայմանագրով Լարաբաղի և Գանձակի լեռնայինությունները, որոնք որպես վարչաքաղաքական միավորներ ստեղծված էին հիմնականում Լեռնային Ղարաբաղի տարածքում, վերջնականապես անցան Ռուսաստանի գերիշխանության ներքո: Պայմանագրի III-րդ հոդվածում հստակ նշված է «Հոդված III. Նորին Շահական մեծությունը իբրև ապագույց Նորին Մեծության Ամենայն ռուսաց կայսեր նկատմամբ իր տածած անկեղծ բարեկամության, սրտնով հանդիսավոր կերպով ինչպես իր կողմից, այնպես էլ Պարսկական գահի բարձր ժառանգների կողմից, որպես Ռուսաստանյան կայսրությանը պատկանող սեփականություն է ճանաչում Լարաբաղի և Գյանչայի խանությունները, որոնք ներկայումս վերածվել են Ելիզավետպոլսյան անունը կրող նահանգի, ինչպես նաև Շարիի, Շիրվանի, Դեբեդենտի Ղուբայի, Բարվի և Թալիշի խանությունները սույն խանության այն հողերի հետ, որոնք այժմ գտնվում են Ռուսաստանյան կայսրության իշխանության տակ»:

Ֆարսկան Ռուսաստանի տիրապետությունն Անդրկովկասում և բնական է Լեռնային Ղարաբաղում ավարտվեց 1917 թվականին, երբ Հոկտեմբերյան հեղափոխության արդյունքում Ռուսական կայսրությունը թողեց պատմության թատերաբեմը:

1918-1920 թվականներին Լեռնային Ղարաբաղը դե-ֆակտո անկախ, բայց միջազգայնորեն չճանաչված պետական կազմավորում էր օրինական իշխանություններով, որոնք վերահսկում էին երկրում առի քաղաքական, տնտեսական, մշակութային կյանքն ու ապահովում Լեռնային Ղարաբաղի ինքնապաշտպանությունը արտաքին ռոնձգություններից և առաջին հերթին ինտերվենցիայով Անդրկովկաս ներխուժած թուրքերի ու նրանց սպիանների վրա Բարվում ստեղծված մուսավաթական Ադրբեյջանական Դեմոկրատական Հանրապետության զինված կազմավորումներից: Այդ տարիներին դարաբաղցիները ղեկավարառաբար ընտրված իրենց

բարձրագույն իշխանությունների՝ ազգաբնակչության լիազոր ներկայացուցիչների համագումարների միջոցով բազմիցս արտահայտել են Հայաստանի Հանրապետության կազմում լինելու իրենց կամրոք և մերժել ներատարածքի նկատմամբ մուսավաթական Ադրբեջանի հավակնությունները: Միջազգային հանրությունը ի դեմս Ազգերի լիգայի օրինական չի ճանաչել Լեռնային Ղարաբաղի նկատմամբ մուսավաթական Ադրբեջանի հավակնությունները և մերժել է վերջինիս Լիգա ընդունվելու դիմումը հենց այն հիմնավորումով, որ նա իշխանություն ու գերահակողություն չունի այն տարածքներում, (ոչ և Նախիջևան էր, և Լեռնային Ղարաբաղը): որոնք նա վարձում էր ներկայացնել որպես իրենը՝ նպատակ ունենալով ընդարձակելու ոչ միայն իր տարածաշրջանը, այլև ուղիղ և լայն սահմաններ ունենալ Թուրքիային հետ: Հարկ է նշել, որ «Ադրբեջան» քառն այն տարածքների անջուրայամբ, որոնք հետագայում մտան Ադրբեջանական Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետության կազմի մեջ, սկսել է գործածվել միայն 1918-1920 թվականներին «Ադրբեջանական դեմոկրատական հանրապետության» հռչակման պահից: Մինչ այդ, պատմությանը հայտնի է միայն մեկ Ադրբեջան՝ իրանական Ատրաբատականը (Ադրաբադականը), որը մինչև դարձումով ձևավորվել է յուրօրինակ արտասանությամբ դարձել է Ադրբեջան: Այժմյան Ադրբեջանի սահմերական բնակչությունը մինչև 19-րդ դարը և ժուսական կայսրության օրոք կոչվում էր թաթարներ: Ռուսական Մավտակ շարժման լիդեր Ա. Դենիկինը «Ռուսական խտվության ակնարկներում» պանսլոյրական նոր պետության կազմավորման մասին գրում է. «Ադրբեջանական հանրապետությունում ամեն ինչ արհեստական էր «ոչ իսկական», սկսած անունից, որ վերցված էր Պարսկաստանի նմանօրինակ մի գավառից: Արհեստական տարածք, որ ընդգրկում էր ինգիլական Ձարթաթան, հայ-թաթարական Բարփի և Նիզավենուպոլի նահանգը և ռուսական Մոզանը» և միավորված էր յուրօրինակ քաղաքականությամբ՝ որպես պանսլոյրքիզմի և պանիսլամիզմի ամբողջ կոմբինատում:

1921 թվականին Լեռնային Ղարաբաղի ազգաբնակչության կամաքարտահայտության հիման վրա, ինչպես նաև Խորհրդային Ադրբեջանական Հանրապետության միջնորդ տարածքների նկատմամբ հավակնություններից հրաժարվելու և Լեռնային Ղարաբաղի պատահանը ինքնորոշման իրավունքը ճանաչելու պայմաններում ներկրամսեր հեռակվեց Խորհրդային Հայաստանի անկապտելի մասը:

Նույն 1921 թվականի հուլիսի 5-ին Անդրկովկասում Ռուսական կայսրության մեծապետական իրավունքներից հրաժարված Խորհրդայնացված Ռուսաստանը Լեռնային Ղարաբաղում վերջնականապես կողորցեց իրավունքները այն բանից հետո, երբ իր իսկ պարտադրանքով Ռուսաստանի կրոնիստական բուլշեիկյան կաուսակցության Լոկկասյան քրուտի (Երվբյուրք) որոշմամբ այդմե Խորհրդային Հայաստանի մաս դարձած Լեռնային Ղարաբաղը լայն իրավունքներով, մարզային ինքնավարության պետական-իրաւական կարգավիճակով մտցվեց Խորհրդային Ադրբեջանական Հանրապետության՝ որտեղ ոչ ազգային, սուսույաններին ու հայերի ինտերնացիոնալ հանրապետության սահմանները: Ի Սուսային ղեկավարությամբ հաստատվեց Թուրքիային պահանջը, համաձայն կարսի պայմանագրի՝ Լեռնային Ղարաբաղը մտցնել Ադրբեջանի կազմի մեջ տալով նրան մարզային ծավալուն ինքնավարություն, ռստ էության կազմավորվեց Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզը ԱդրեՍՀ-ում, որը կազմում է 4400քմ և որը Լեռնային Ղարաբաղի ամբողջ տարածք չէ: Իրավական տեսակետից յոթնև յոթյուրորդ որոշման ամենակարևոր դրույթն այն էր, որ նախատեսում էր ինքնավար մարզը ստեղծել որչ Լեռնային Ղարաբաղում՝ ներառյալ կենտրոնական և չուսիսային Արցախի շրջանները (այսօր ԼՂՀ-ն վերանվում է միայն Լեռնային Ղարաբաղի հարավային շրջանները): Ահա թե ինչ է ասված փաստաթղթում: «Ելնելով մուսուլմանների ու հայերի միջև ազգային հաշտության անհրաժեշտությունից, վերին և Ներքին Ղարաբաղի տնտեսական կապից, Ադրբեջանի հետ նրա մշտական կապից՝ Լեռնային Ղարաբաղը յոթնև ԱդրեՍՀ սահմաններում՝ նրան տալով լայն մարզական ինքնավարություն՝ նրա կազմի մեջ մտնող Շուշի վարչական կենտրոնով»: Այդ որոշումը ապօրինի ճանաչելու դեպքում ողջ Լեռնային Ղարաբաղը և ոչ թե նրա մի մասի վրա հետագայում ստեղծված ինքնավար մարզը պետք է դիտվի Հայաստանից թե՛նապակցված տարածք: Նույն որոշումը օրինական ճանաչելու դեպքում այն պետք է հավասարեցվի միջպետական բազմակողմ պայմանագրին: Եթե որոշումն ընթանի այնպես, ինչպես այն գրված է, ապա դժվար չէ նկատել, որ

Ղարաբաղը չի դիտարկվում որպես Ադրբեջանի մաս, «Ադրբեջանի հետ Ղարաբաղի մշտական տնտեսական կապի մասին» փաստարկում Ղարաբաղը և Ադրբեջանը դիտարկվում են որպես աշխարհագրորեն տարբեր տարածքներ (ինչպես Լեռնաստանը և Գեմրանիան):

Լեւոնային Ղարաբաղը թողնվում է ոչ թե Ադրբեջանի, այլ Ադրբեջանի խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետության սահմաններում (որոշման մեջ հստակ տարբերակված են աշխարհագրական և պետական կազմավորման անվանումներ):

Որոշման համաձայն Լեւոնային Ղարաբաղին Շուշի վարչական կենտրոնով «Ադրբեջանի սահմաններում» տրված է «այն մարզային ինքնավարության» պետական-իրավական կարգավիճակ:

Ադրբեջանը ստեղծվում է ոչ թե որպես կովկասյան թաթարների (ադալիսին էր այդ տարիներին Ադրբեջանի թուրքերի ազգային ինքնամասնավոր) ազգային պետություն, (այլ դեպքում այն կհռչվեր կովկասյան Թաթարական ԽՍՀ), այլ որպես հայ-մուսուլմանական պետություն, որտեղ հայերին, «մենկով մուսուլմանների և հայերի միջև ազգային հաշտության անհրաժեշտությունից» հնարավորություն է տրվում Լեւոնային Ղարաբաղում ունենալ յայն իրավունքներով ինքնավարություն որպես ադրբեջանախայրյայան պետական-իրավական պաշտպանվածության լրացուցիչ նրաշխիք:

Խորհրդային Ադրբեջանական Հանրապետության իրավունքները Լեւոնային Ղարաբաղում դադարեցին 1991 թվականի օգոստոս-հոկտեմբեր ամիսներին, երբ առանց իրավահաջորդի դադարեց գոյություն ունենալ որպես հայերի ու մուսուլմանների «միասնական պետական միություն» հիմնված խորհրդային այդ հանրապետությունը: Նույն ամիսներին ապաքրեց իսպանացի Ադրբեջանական Հանրապետությունը 1991 թվականի օգոստոսի 30-ին ընդունած անկախության վերականգնման Հռչակագրով և 1991 թվականի հոկտեմբերի 18-ին ընդունված պետական անկախության Սահմանադրական ակտով հիւսիսարեւելյան Սոցիալիստական Ադրբեջանի իրավահաջորդությունից և վերադառնալով 1918-1920 թվականների իրողություններին, վերականգնեց Ազգերի Լիգայի Լիգայի կողմից դե-յուրե չճանաչված մուսավաթական Ադրբեջանական Հանրապետության պետականությունը, որը չունեւր ճանաչված, լեգիտիմ սահմաններ և չէր վերահսկվում ոչ Լեւոնային Ղարաբաղը, ոչ էլ Նախիչևանը:

1991 թվականի սեպտեմբերի 2-ին հռչակվեց Լեւոնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը: ԸՂՀ կայացել է այն տարածքների մի մասի վրա, որոնց նկատմամբ նախկին Ադրբեջան իրավահաջորդությունից հրաժարված և մուսավաթական Ադրբեջանի պետականությունը վերականգնած Բարոն գործը բազմակողմ միջազգային պայմանագրերի համաձայն կորցրել էր իր իրավունքները: Ադրն 1991 թվականին հոկտեմբերին Լեւոնային Ղարաբաղը (որը Լեւոնային Ղարաբաղը և Նախիչևանը) կարգի ապամասնագրի (1921 թվականի հոկտեմբեր) և կոմբյուրոյի որոշման համաձայն նորանկախ Ադրբեջանական Հանրապետության տարածքները չէին ըն-յուրե: Ըստ Լուրջան միակ Հայաստանի Հանրապետությունն էր, որ կառող էր որպես Խորհրդային Հայաստանի իրավահաջորդ վիճարկելի Ղարաբաղի փոողովի վիճող: Սակայն ՀՀ-ը գերադասեց չբարդացնել իրավիճակը տարածաշրջանում և համաձայնել դե-յուրե իրեն պատկանող տարածքներում ԸՂՀ կայացմանը:

Մերևս վերջին ջրջանում հաճախ է խոսվում այն մասին, որ Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորման հիմնական սկզբունքը ազգերի ինքնորոշման իրավունքի միջազգային ճանաչումը կլինի: Վերջին իրադարձությունները մեկնաբանող շատ քաղաքագետներ և վերերոձարաններ այն համակարծիքն են արտահայտում, որ ազգերի ինքնորոշման իրավունքը ակնայտ առավելություն ունեցավ տարածքային ամբողջականության սկզբունքի նկատմամբ, ինչի մասին վկայում է կոտովոյի, Հարավային Օսեթիայի և Աբխազիայի անկախության ճանաչումը, և ինչի հեռևանքով էլ խուճապ է առաջացել Բարսիում, որովհետև առաջին անգամ կապիտի տակ է դրվում տարածքային ամբողջականության սկզբունքը: Չի բացառվում, որ մոտ ապագայում կոտովոյի, Հարավային Օսիայի մի Աբխազիայի անկախությունը ճանաչելու նախադեպերը գուցե և կարող են ավելի արագացնել և հեշտացնել մյուս ստանդարտը հակամարտությունների լուծումը կամ ընդհակառակը բարդացնելը: Բայց պատմության փորձը մեզ հիշեցնում է այն դառը և ցավալի իրողության մասին, որ աշխարհի գերտերությունները նմանառոյակ վիճահարյաց հիմնախնդիրն են լուծելիս և իրենց ողորչումները կայացնելիս առաջնորդվում են նախապատվությունը տալով ոչ թե սահմանների անձեռնախնդիրության ու տարածքային ամբողջականության սկզբունքին կամ ազգերի իրավահավասարության և ինքնորոշման սկզբունքին, այլ նրանք այս կամ այն սկզբունքն ընդունում ու կիրառում են միայն այն դեպքում, եթե նրա բխում է նրանց ռազմավարական շահերից ու աշխարհաքաղաքական նպատակահարմարությունից, քանզի սկզբունքների բաղադարումն էրան նրանց՝ առաջնային և երկրորդային հերթականություններ վերագրելը ըստ Լուրջան կրում են ձեռնական բնույթ: Այս է վկայում նաև Լեւոնային Ղարաբաղի կարգավիճակի վերաբերյալ բազմիցս լսված այն

արտահայտությունը, որ Լեւոնային Ղարաբաղը «առանձնահատուկ» դնւր է և պահանջում է առանձնահատուկ մտոնցումներ: Թերևս նման կարծրադիպ մտածողության տրամաբանական շարունակությունն այն կլինի, որ այս առնձնահատուկ դնւրը մի առնձնահատուկ օր իր առնձնահատուկ որոշումը կունենա այն ժամանակ. երբ տարածաշրջանում մի առնձնահատուկ պահի աշխարհի գերտերությունների շահերի առնձնահատուկ համընկնում կլինի: Ուստի նոր ձևավորված աշխարհաքաղաքական իրավիճակը սեզ ստիպում է առնձնահատուկ ուշադրությամբ և համատեղությամբ ներկայացնել դարաբաղյան հիմնանիւնը միջազգային քաղաքականության տեղեկատվության և քաղաշրջության ասպարեզում: Տարածքների ամբողջականության և ազգերի ինքնորշման սկզբունքների միջև գոյություն ունեցող հակասության շուրջ բարձրացած աղմուկը սոսկ միջոց է բանակցությունները կեղծ հունով տանելու դեպի արհեստականորեն ստեղծված փակուղի: Երբ մենք ատում ենք ինքնորշվում ենք, նշանակում է՝ ինքնորշվում ենք մայր պետության, մետրոպոլիայի տարածքում: Այնինչ 1991 թվականին սեպտեմբեր-դեկտեմբեր ամիսները, մինչ մեծօրյա Ադրբեյջանական Հանրապետության միջազգային ճանաչումը և ՄԱԿ ընդունվելը, մենք կայացել ենք նրան չպատկանող տարածքներում և սա արդեն հզոր փաստարկ է՝ ըստ էության ամենահզորը: Անկախ պետականություն ունենալու մեր իրավունքը փառոց ճանաչված է: 1925 թվականներին մարզը ստեղծվել է՝ իբրև խորհրդային պետականության ձև, իսկ 1990 ազգրիի 3-ին ընդունված «ՌՍԿՄ կազմից միութենական հանրապետության դուրս գալու հարցերի լուծման կարգի մասին» ՌՍԿՄ հայտնի օրենքը վերահաստատել է այդ իրավունքը: Այս օրենքով ինքնավար կազմավորումներին հնարավորություն տրվեց ինքնորշվել որպես միութենական դաշնության ինքնուրույն սուբյեկտներ: Միաժամանակ ԼՂՀ-ն որպես օրինական ձևով ստեղծված պետություն, ինքն ստացավ «տարածքի ամբողջականության» և «սահմանների անձեռնամխելիության» սկզբունքները կիրառելու միջազգային-իրավական հիմքեր՝ ի շահ իր իսկ անվտանգության:

Լեւոնային Ղարաբաղի հակամարտության կարգավորման գործընթացում մենք պետք է համենք ԼՂ ժողովրդի ինքնորշման իրավունքի միջազգային ճանաչման, Ադրբեյջանի կազմում լինելու անհնարինության, պատերազմի վերսկսման բացառման, միջազգային հատակ երաշխիքների ձեռքբերման անհրաժեշտության, որոնք ուղղված կլինեն բնակչության անվտանգության ապահովմանը և համաշխարհային առաջադեմ գործընթացներին Լեւոնային Ղարաբաղի լիարժեք մասնակցությանը:

Резюме

В данной статье упоминаются причины возникновения Карабахского конфликта, освещаются различия двух принципов международного права, относящихся к урегулированию Нагорно-Карабахской проблемы, каковыми являются территориальная целостность и право свободного самоопределения народов. Также приводятся исторические и правовые факты легитимности становления НКР. Дается сравнительная оценка возможности урегулирования региональных конфликтов подобного рода.

Գրականություն

1. «Լեւոնային Ղարաբաղի հիմնանիւնը. կարգավորման ուղիներ՝ խորհրդարանական լուսններ, մարտի 29-30, 2005թ.» Երևան 2006:
2. Հ. Գ. Ազատյան «Բախտորոշ պայմանագրեր» Երևան 2002:
3. Վիկտոր Կրիվոպոսովով «Նախաձեռնույթ Ղարաբաղ» Երևան 2008:
4. Ա.Մ. Մանասյան «Ղարաբաղյան Ազատամարտը Հայոց քաղաքական հայելում» Երևան 2003:
5. Վ. Բոչարյան «Միջազգային Իրավունք» Երևան 2002:
6. www.karabagh.am
7. www.karabakh.net
8. www.welcomearmenia.com

ԵՊՀ, միջազգային հարաբերությունների և դիվանագիտության ամբիոն

ՀԱՋՈՂ ՄՈՒՏԲ-ՎԵՐՈՆԹԱՅ ՃԱՆԱՊԱՐՀ

Ն.Կ. Մանգասարյան

Սույն հոդվածում քննարկվում է ՀՀ պետական մրցանակի դափնեկիր, գրական մի շարք մրցանակների ասպետ, բանաստեղծ Արտեմ Հարությունյանի «Նշանների երկիր» առաջին ժողովածուն՝ Ստեփանգործությունների կոնկրետ վերլուծությունների հիման վրա ապացուցվում է, որ լուսնաստեղծի երախայրիքը լուրջ մուտք ու նպատակամետ թափ էր դնելի պոետական արվեստի այն բարձունքները, որոնց հասել է նա ստեղծագործական իր քննմամբը ճանապարհին:

Արտեմ Հարությունյանն անգլյալ դարի 1960-ական թվականների ժամանակներին ասպարեզ իջած տաղանդավոր բանաստեղծներից է, նրա առաջին գիրքը լույս է տեսել 1977 թ. «Նշանների երկիր» խորագրով: Նրանում գեղեցիկ են բանաստեղծի նախորդ շրջանում ստեղծված երգերը: Ընթերցելով դրանք, գալիս են մի եզրակացության, որ բանաստեղծի որոնումները ոչ թե անորոշ փորձեր են եղել, այլ նշանառուի դիպուկ կրակոցներ, այսինքն՝ նա լսել է իր արյան կանչին, հոգու արձագանքին և ընթացել մտքի թելադրանքով: Դրա շնորհիվ էլ առաջին գիրքը գնահատվել է որպես հասուն պտուղ: Ինչու՞ է գիրքը կոչվել «Նշանների երկիր»: Այս հարցի պատասխանը կարելի էր վստահորեն ասել նրանով, որ նա քաջահայտում է բանաստեղծի գեղագիտական իդեալից բխած մտքերն ու իրականությանը տված գնահատականները:

Համաշխարհային գրականությանը հայտնի է, որ առանց սիմվոլների, այսինքն՝ առանց նշանների գեղարվեստական բնույթ գոյություն չունի: Մենք դիտարկել ու նկատել ենք, որ մեծամասամբ գոտեմանները բնությունը և առարկաները անձնավորելիս առաջին պլանի վրա ներկայացրել են քնարական հերոսին: Ա. Հարությունյանի երգերում առաջին պլանի վրա նշաններն են՝ ամբողջությամբ ներկայացվող համապատկերի վրա, որոնց ընդհանրությունը դառնում է երկրի գեղարվեստական կերպարը: Այդ մղումով բանաստեղծը նշանների անձնավորումը կատարել է մարդկային խորախորհուրդ սուրումների տեսանկյունից: Ստացվել է մի հետաքրքիր երևույթ՝ պոեզիայի գեղարվեստական հնարքների ինքնատիպությունը ու թարմությամբ բանաստեղծին արարել է երկրի պատկերը: Հենց այս գլխից ընդգծենք, որ Ա. Հարությունյանի հայտնության գրավակաճար պատկերավորության թարմ միջոցների և ձևերի մեջ է:

Բանաստեղծի առաջին գիրքը բացվում է նույն վերնագիրն ունեցող համառոտ մի հյուսվածքով: Ընթերցելով այն, հավատում են հեղինակի ու՝ մտածողությանը, և՛ նպատակի ազնվությանը: Նա թելուզ ինչ որ տեղ դեռնա չի վստահում ընթերցողին, չլինի, որ նա ճիշտ չհասկանա իրեն, միաժամանակ իր պարտքն է համարում բացել վրակազծերը և ի տես ղնել սիմվոլների էությունն ու նշանակությունը: Նա ժամանակը գնահատում է որպես »երկիր«, զգույշ ամպ, որը շարժվում է եղանակին «համընթաց», որ «ժամանակը՝ մաքուր ծայն» է, «Միայնակ ջրի հոսք», իսկ այդ ջրի հոսքը կույ չի գնացել քարերին: Ստեղծելով խոսող այս պատկերը, բանաստեղծը անմիջապես դիմում է ինքն իրեն.

Ընկալիր աշխարհը ձգտման պահին:
Այստեղ սերը՝ միայն այգաբազ, մայրամուտ,
Ուրիշ ծայների համար տեղ չկա:
Սուրբ է ժամանակն այս վայրում,
Որտեղ քարը վարդի հետ է ապրում: (Էջ 3)

Դժվար չէ նկատել, որ երկրի բանաստեղծ որդին առաջին հերթին ներկայացնում է հարազատ Հայաստան աշխարհը, որտեղ քարը շարունակում է իր հեռագնա ճանապարհը վարդի ուղեկցությամբ, վարդի թույրով ու թույրով:

Ա. Հարությունյանի նշանների երկիրը հինավուրց Նաիրին է, այն քնորդանը, որտեղ հայ ժողովուրդը գտել է իր ճակատագիրը, կրել իր բաժին խաչի ծանրությունը: Նաիրի աշխարհի տառապանքներով ու ակնկալիքներով աշխույժ են նա երագանք ու հույս ունի: Հենց այս մտորումների սրմունք էլ են իր երագանքի զգեստներն է, հագցնում Մասիապարունչ քամիներին.

բարդինների ծիգ կատարներին, կայծակներին ու ամպերին եւ նրբանկատության ամենատուր
արդի, թափսիծով արձանագրում:

Խոտը մղում է իր շեղբը դեպի վեր-
կտրում երակը թափառող ամպի:
Մի փտտահ քամի՝ ձգվող լարի պես
Տանկաբառում էր լույսը կնստովա
Եվ արեւ դնում ուղիղ կենտրոնում: (Էջ 7)

Նշանների երկրի բանաստեղծը խոհափմաստասիրական իր մեկնություններով շունչ ու
մարմին է հաղորդում տնայլային-պատրանքային իր պատկերներին: Ասեւ խորհում ու խոսում
են իրերը եւ բացում իրենց ոգու շառավիղները: Այս մղումով էլ բանաստեղծը մտորում է.

Ահա այսպես էր ժամանակ դառնում
Այն ինչ խոր կանչ էր, ճյուղ եւ ամպաշիր,
Մենք մոռացել էինք մեր անցած կյանքը,
Բայց օրվա խորքը գեթ բաց էր մեր դեմ: (Էջ 8)

Ահա հենց այս օրվա խորքը թափանցելու եւ ժամանակի Լույթունը քացահայտելու ձգտումն
է, որ վառում եւ անհանգստացնում է պոետին:

Այստեղից էլ որոնումների վճիռը: Հարավտփոխ կյանքը թելադրում է իր
փիլիսոփայությունը: Պետք է տեսնել սկզբնական ճանապարհը, դրսեղ ապագայի պատասխանը
ներկայացված է սեփական ընկալմամբ: Ա. Հարությունյանը ձգտում է իրերի դիալեկտիկայի
ընթացմամբ իր ժամանակակցին հաղորդել բնության եւ սարդու ներքին
փոփոխարձեռությունների ներդաշնակությունը: Եվ դա հայտնվում է նրան: Վկայակոչվե՞ր նրա
«Որոնումներ» եւ «Պայքար» բանաստեղծությունները, որ հայտնվում են սիմյանց, կազմում սի
միանություն: «Որոնումներում» բանաստեղծը նկատում է, որ «Լ. նշանը դեմ մնում են կիսաբաց,
դրսի աշխարհը փորձում է ճանաչել իրեն»: Բայց ինչու էլ պիտի ճանաչի աշխարհը եւ
հետեւանքում շոշափի աշխարհընկալման եւ ինքնաճանաչման իր մարմին առած գործո՞ւնները:
Այս վճռականությանը քնարական հերոսը խոստովանում է.

Բայլում եմ նրկար, մինչեւ օրը դառնա կարծր ու միջուկ:
Բարի եւ օդի աստիճաններում ծառերը ժպտում են,
Եվ մայրամուտը դառնում է, դաժան-միանգամից: (Էջ 10)

Ա. Հարությունյանը դեռես իր առաջին փորձերից սկսած ընտրել է տեսլային եւ
մտաաֆորային մտապատկերները: Այստեղից էլ նրա ներժումը հրապարակախոսական
տարրերից: Թե՛ն նա շրջանցում է բանաստեղծության դասական ձևը՝ համաշափ թիջմի եւ
հանգավորման առումներով, սակայն պոետական էթիկայի դիտակետից նա դասականին
ժառանգորդն է՝ բարդական կենցվածքով: Նա տեղի չի տվել գեեհկարանությանը, միանգամայն
հեռու է հուսալքությունից: Նա իր պոեզիայում պատկերային բնապայտական սկզբունքով
նկատում ու խարագանում է հասարակական եւ անհատական արատները, հաստատում այն
ամեն բարին ու լավը, որոնցով բնութագրվում է նշանների երկիրը՝ Հայաստան անունով: Ա.
Հարությունյանի պոետական խառնվածքին հարազատ է մարդկության ստեղծած ինագական
մշակույթը, որի շնորհիվ նա կարողանում է թափանցել թե՛ հայրց միջնադարի եւ թե՛
համաշխարհային գեղարվեստական խոսքի շերտերը եւ յուրացնել նրանց լավագույն
սովանդույթները: Մեծական հունձձի իր ծանրակշիռ բեռն է, որ նրան մղում է դեպի
ստեղծագործական գանկայի աշխարհ, որը դառնում է բանաստեղծին շոյող կանչ:

Այնտեղ, ուր սովերն է ամպից ձափալում, իմ Լույթունն է:

Փռվոխում են իրար հողն ու երկինքը, չկա միջինը, չկա վախճան-

Որեմեն ժամանակը կարող է պտտվել եւ բերել այսքան սուվեր ու պայման: («Կանչ», էջ 21)

Մտվորի եւ պայմանների անձնավորմամբ բանաստեղծը բացում է պոեզիայի
փիլիսոփայության եւ պատմականության փակագծերը, ի ցույց դնում հոգեբանական իր
յուրացումները: Նրա գեղագիտական հավատամքը դրսեւորվում է նշանների միջոցով,
արդյունքում ձեւավորելով ստեղծագործական իր սկզբունքը: »Լույթունը առաջ« հյուսվածքի հենց
առաջին սողները ընթերցողին տանում են դեպի այն Աշխարհը, որն անձնավորվում է
բանաստեղծի թափանցող հայագրով:

Նշանների մի համակարգ է քննարկվող գրքի բանաստեղծությունների անգամ վերնագրերը «Դրանք են՝ «Անձրե», որ մարդության խորհրդանիշ է, «Ճարժում»-որպես բնության դիվերկտիկայի ընթերցում, «Անտառ կանչում է...»-«կյանք իմաստով, «Բնյանքի կանգալու»-որտեղ մարդը տնենում է իրեն, «Օղբ»-ոգու ազատության խորհրդանիշ, «Տանաստեղծություններ...»-մարդ-աստղ համակոչությանը, «Մատուցի»- քաղաքացու տարիների գումարը:

Մարդկային աստվածանվեր հույսի բանաստեղծականացման հաջող օրինակ է «Տանդիպում» պատկերը: Նրանում միաձուլվելով ընդգծված է գիտակցության և զգացմունքի պահը:

Ժամանակակից գրականագետ Ալեքսանդր Թովչյանը նկատել է. «Այստեղ «Հարություն»-ի պոեզիայում ինձ միշտ զարմացրել է մարդու բանաստեղծության ևս կոչու, նյութականացած առօրյայի համատեղումն ու ներթափանցումը: Մնալով երկնային ոլորտներում, նա կարողանում է համարձակ դիպչել և իր գուտ բանաստեղծի շիտակ ու անարդ հայացքով նայել առօրյայի և ժամանակի յուրաքանչյուր երաշեկ գալարումին. XX դարի բնության ծնունդին: Նա կարողանում է համատեղել Էսոպին ու Գեղեցիկը, և ազատ երենակալության սյունեակ թոփոք չի խանգարում նրան տնենել երկրի վրա ամեն մի հրեշավոր անարդարություն, լինի այն Ղարաբաղում թե՛ Վիետնամում: Մա՛ տեսիլքի պոեզիա է!», Ա. Հարությունյան «Հուրայի արձակուրդը», Եր., 2003, էջ 409:

Ա. Հարությունյանի փիլիսոփայությունը իր եզրերով տիեզերական է: Նա իր խոհերի գույները փնջում է օդից, բույսերից, անտառից, մանկությունից, ժամանակակցից, սիրուց, մարդկային տառապանքից, հույսից ու յուրսից, կասկածից ու վստահությունից: Բնաբական հերոսի հոգին նա նշմարում է «Ազատ պատառատող քամու մեջ...», որտեղ օրը ձգվում է «Դեպի կարտուներ ձյուն ծաղ բլրին»: իսկ այդ կատարները «Վեր են նայում հավերժության օրից, Եւ չեն հազնում, չեն քնում»:

Դժվար չե՛ նկատել 60-ական թվականների պոետական սերնդի արթնացման կոչը դեպի այն ճանապարհը, որ տանում է տնից տուն: Օդի, ծառի, շարժման, լճակի, երկնքի, ծխի, ձյունի, ամպի փոխաբերությանը Ա. Հարությունյանը մատուցույց է անում հնդաշրջումի այն հոսքը, որ եղավ անհատի պաշտամունքի քննադատությունից հետո: Կոտորվել էր սատույցը, համարձակություն էր պետք՝ մարքելու պոեզիայի այն տաշտակը, որ սարքվել էր խորհրդային տարիներին, և միայն ընդունված էր նրա համար թու՛ած լաթանորը՝ որպես Լենինյան հոգեուր հացի սերույց:

Նոյակ այն, ինչ որ պիտի լիներ: Հնչել Ամուսի բանաստեղծության հզոր զանգը, նրա դողանջները արթնացման կանչեր դարձան Ռ. Դավդյանի, Հ.Էդրյանի, Հ. Գրիգորյանի, Գ. Հովհաննիսի եւ նրանց գրչընկերների համար: Այդ աստղաբույլի մեջ նաեւ Ա. Հարությունյանն էր իր արժիհագարդ տաղանդով: Այդ, խիզախություն էր պետք պոեզիայի նոր ուղիներ բացելու համար, և բացվեցին: Չնայած ժամանակի գրաքննադատներից որոշ ընկերներ դժոխս չին ընկալում շարժման հեռագնա Լույսունը, միեւնույն է, պոեզիան ընթանում էր կյանքի հրամայականով: Որպես նման միտումնայնության պատասխան, Ա. Հարությունյանը ներկան պատկերում էր որպես «մի վայր, որտեղ ծաղկել են յորենին, վարդը և մագվոդ բույսերը: Բամի: Շարժում: Չկա կենսովա Վախճանի զգացում («Ամայի մի վայր»): Ապա իրեն զգացնել է տալիս «Անտառի ժամանակը», և բանաստեղծը ներկայացնում է պատկերն իր հավատամքով:

Գրականագետ Հ.Մուսայելյանը դիտարկելով 60-ական թվականների հայ բանաստեղծության տիպաբանության խնդիրները, նշում է, որ գրավանության պատմությունը վկայում է այս կամ այն ժամանակներում նորարարությանը նմուտղ մարտաիրավերների գոյությունը, որ ուղեկցվում են ինչ-ինչ օրենքների պարտադիր հավելումներով: Մակայն դրանք հիմնականում ավարտվում են նոր արժեքների կայացման օգտին: Գրականցետը այդ երեւույթ չի պայմանավորում նորարարության բնած օրենքների գերակշռությանը: Նա հաստատում է, որ «օրենքներ չկան, կա լոկ իրավունք», ինչն էլ նոր օրենքների ծնունդի յուրօրինակ իրավիճակն է: Այս դիտարկումից հետո Հ. Մուսայելյանը գտնում է, որ պոեզիան պետք է գնահատել որպես առանձին, բարձրագույն արժեք: Եւ այդ բարձրագույն արժեքի էջերից մեկն էլ համարում է Ա. Հարությունյանի բանաստեղծությունը. «Ա. Հարությունյանի ստեղծագործություններում առաջնային պլան է մղվում բարձր գիտակցականությանը օժտված մարդ-քաղաքացու պատասխանատվությունը իր երկրի. նրա այսօրվա ու վաղվա նկատմամբ: Հեղինակի բանաստեղծություններում մասնակիորեն արտահայտվող ինքնությունը սուկ միջոց է գործնականորեն ներկայացնելու շրջակա աշխարհը: Ահագնանալով՝ բանաստեղծի կենսափորձը

մտնեմունքն է մարդուն, դառնում է նրա բնական ծայրը ընդ եւ ասպնահեղձությունը տրվում է մտքին ու պատկերին: Ինդիքն այստեղ միայն արտացոլվող աշխարհի նորոքյա ըմբռնումը էլ, այլ նախ եւ աստաջ այդ աշխարհի մեջ բանաստեղծի նոր կենսակերպի դրսևորումը»:

Ա. Հարությունյանի «Նշանների երկիր» ժողովածուի մեջ հատակորեն երևում է նրա պոետական կենսակերպն ու կենսադիրքը: Նա զեղազիտական զգացումները շիկանում է բնության ու հասարակական երևույթները միասնության մեջ նկարագրելիս: Նա դրանք գնահատում է, գեղեցիկի փոխտվայական ընկալմամբ:

Ականավոր գրականագետ եւ հասարակական գործիչ, Սփյուռքի վաստակաշատ դեմքերից մեկը՝ Երվանդ Ազատյանը, արդարագիտորեն եւ պոեզիայի խորագնին իմացությամբ ընդգծել է. «Հարությունյանի պոեզիան կարգալիս մեզ այցելում են քաղաքական տեսիլքներ, եւ բիբլիական հուշի գործերը հետապնդում են մեր երեւակայությանը... Եւ այս ամենին զուգընթաց բառի եւ ապրված վիճակի համապատասխանություն եւ կատարելություն, որտեղ մեծ դեր է խաղում արեմտյան մշակույթի նրա խոր իմացությունը», Ա. Հարությունյան- «Հուդայի արձակուրդ», Եր., 2003, էջ 412: Ականավոր գիտնականի այս դիտարկումը հաստատված է բանաստեղծի ժողովածուներով սկսած «Նշանների երկիր» գրքից:

Ա. Հարությունյանի դիրքորոշումը ակտիվ է, դիտողականությունը՝ սուր, պատկերների բազմազանությունը՝ մարդաբույր, ընդգրկումները՝ տիեզերական: Նա իր կյանքը տանում է նրանականերին համընթաց՝ «(Թե՛նի եւ ծառի միակ սաղարթով, ջրերի գիտակցությամբ): Պոետական թարմ գյուտեր կարելի է փնջել նրա ասպին գրքից: Բերեք թե՛նուզ (ձերի աղոտ գիտակցությամբ» տողը: Մեր պոեզիայում, եթե չենք սխալվում, ասպին անգամ է հեշում նման պատկերը: Հենց բնության գիտակցության հրաշքն է, որ երիտասարդ պոետին մղել է դեպի «բլուրն իրական», տեսել իրեն կանչող տարիները, հետևում թողնելով «վախը՝ Սովերը պաշտած, վերապրած»:

Ա. Հարությունյանի տեսիլքների արմատները խրված են երկրի շերտերում, դրա շնորհիվ էլ ընթերցողի սիրտը սիրահարվում է նրա հյուսած պատկերների, թեւում դեպի աստղեր, ջերմանում արեւի շողերով եւ ինքն էլ դառնում կյանք արարող բնաշխարհի սփ մասնիկը՝ հավերժին միանալու քաղձանքով:

Տակիր գարնան հոսքին,
Մի երկինք է մնում ինձ,
Մի թփի սիլուետ,
Որ երազը դեռ փորձում է ծաղկել:
Ձանկանում եմ տեսնել
Անաղարտ էակներ,
Գիշերվա մեջ ապրող,
Արթնացող:
Ձանկանում եմ հպվել
Քարե զանկադատին,
Որ դեպի հավերժն է
Ինձ տանում: (Էջ 39)

Բնության բոլոր հրաշալիքների մեջ նպատակ է կարդում Ա. Հարությունյանը: Այսպես՝ «Անձրեւն է իջնում. նպատակ կա վերելում», «Սուրբ է կաթիլը հիմա անպաշտպան» (էջ 69), «Հույսերը գատկում են հողի ընդերքից եւ դառնում վկան Հին լույսի», «Սովերը տալիս է ինձ իր անմահությունը եւ ծառը մեկնում երկնքին, սովերը դառնում է նոր կրակ» (էջ 70), «Աստղեր են հայտնվում: Գիշերը շերտ է, լույսի պեն նետվում քո հոգում» (էջ 75), «Քարը թեքվում է եւ խոսքս խում» (էջ 78), «Հասունանում են սերմերը հողի, բույսերը՝ ձգվում վտանգի աստաջ Եւ փնտրում արմատ, կապված երկրի հետ» (էջ 86), «Պուրակը դրեզ իր կնիքը օրվա վրա» (էջ 90), «Ամառը փոշուրված է ակազիաներից» (էջ 94), «Պր խոսք է գրում՝ երկինքը մաքրում» (էջ 106), «Երկնքում խնձորենու ծառերը ուշաթափ եղան, ու հողը հոսեց մագների արանքից» (էջ 103), «Հալը կտրող-անցնող ծայրը դաշնամուրի խոսում է նրանակի մեծության մալաջ» (էջ 105): Օրինակները կարելի է ավելացնել համարյա բոլոր բանաստեղծություններին:

«Նշանների երկիր» գիրքը աչքի է ընկնում նաեւ տեղին օգտագործված, բնութագրական փոխաբերություններով: Նրանում օգտագործված տեսիլքային միտքն անգամ ստանում է

կոնկրետ առարկայական տեսք, հնչում պատկերային նոր երանգով, կենդանի ու թրթռուն Դրանցից են. «Ժամանակը երկիր է», «Սերը այգեբաց է», «Նշանները յաշուն են», «Լեռները մաշվում են», «Օդը շնչում է», «Գիշերը շշնջում է», «Ստվերը ծալվում է», «Թփերը այցի են գալիս», «Շարժումը լճակ է» եւ այլն եւ այլն:

Ա. Հարությունյանի մտածողությունը բնապատկերների գործելն է: Նա բնախոյզ եւ բնանկարիչ է բառի բուն իմաստով: Նրա հյուսած բնապատկերները պարունակում են նաեւ պատկեր-ապրումի հնչերանգները:

Թարմ ու կենդանի են հեղինակի ստեղծած պատկերները: Դրանց գույների եւ ձևերի գեղեցկությունը ճանաչվում եւ ընկալվում է ընթերցողի կողմից: Բնության եւ առարկայական աշխարհի երեւույթները արտացոլում են մարդկային վերաբերմունքը, զգացմունքների եւ խոհերի հետ ունեցած սերտ կապի մեջ ստանում մարդկային իմաստ: Վերարտադրելով իրականությունը բնության պատկերների հյուսվածքով, Ա. Հարությունյանը ընթերցողին տանում է ժամանակի քարքեր ու հասարակական հարաբերությունները զուցադրող աշխարհը:

Ա. Հարությունյանի մուտքը պոեզիա՝ «Նշանների երկիր» գրքով, ազդարարեց, որ հանձին նրա նորագույն շրջանի հայ գրականությունը ունենալու է իր ֆենոմեններից մեկը: Եւ նա ապագուցեց դա՝ իր բանաստեղծ ժողովրդի հոգեւոր գանձարանը հարստացնելով ինչնաստիպ ու յուսաառ արժեքներով:

Резюме

В данной статье обсуждается первый сборник «Страна знаков» лауреата государственной премии РА и ярая литературных премий, поэта Артема Арутюняна.

На основе подбора конкретных произведений подтверждается мысль, что первая же книга поэта явилась шагом к тем вершинам поэтического искусства, которых он достиг на своем творческом пути в последствии.

Գրականություն

1. Ա. Հարությունյան, «Նշանների երկիր», Ե., 1977:
2. Ա. Հարությունյան, «Տեսադաշտ», Ե., 1979:
3. Ա. Հարությունյան, «Ընմ», Ե., 1984:
4. Ա. Հարությունյան, «Նամակ Նոյին», Ե., 1997:
5. Ա. Հարությունյան, «Նուրայի արձակուրդը», Ե., 2003:
6. Վ. Գրիգորյան, «Երգեր առանց երաժշտության», Ե., 1975:
7. Վ. Գրիգորյան, «Դիտրովին ուրիշ աշուն», Ե., 1979:
8. Վ. Լոռյան, «Կենդանաբաններ», Ե., 1977:
9. Դ. Հովհաննես, «Երգերի պաակ», Ե., 1974:
10. Դ. Հովհաննես, «Անգյալ կորուսյալ», Ե., 1979:
11. Ա. Մարտիրոսյան, «Բանաստեղծություններ», Ե., 1979:
12. Հ. Թումանյան, Երկեր 4 հատորով, հ. 4., Ե., 1969:
13. Պ. Սեւակ, Երկեր 6 հատորով հ. հ. 5, 6, Ե., 1974, 1976:
14. Մ. Մուսայելյան, «Բառի ինքնահաղթահարման խորհուրդը», «Բիզակ պլյուս», 2006:

ԱրՊՀ գրականության և ժուրնալիստիկայի ամբիոն

ՁԱՅՆ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Ս. Լ. Գրիգորյան

Մինչև: «Մարտի սարի ամպերը» ժողովածուն Մ.Գալշոյանը պատմվածքների մի շարք է գրել կոմիտասի կյանքից և «Ծիրանի ծառ» խորագրով ի մի բերել «Ծաղկած քարեր» գրքում: Իրանք առանձին դրվագներ են կոմիտասի որբանոցային, ճեմարանային ստեղծագործական լրանքից: Պատմվածքները շաղխված են առանձին երգերի մոտիվներով:

Մուշեղ գալշոյանի պատմվածքները կյանքի պատասխիկներ են՝ իրական շոշափելի: Նա ճիգ է թափում՝ բարդ հանգույցների դիմելու, բազմաթանակ կերպարներ գծելու, փորրիկ պատկերների միջոցով տալիս է կյանքի գծանկարը: Մի երկու դիպուկ շտրիխ, հոգեբանական պահ, ճիշտ գտնված առանձին մանրամասեր սրանք են Գալշոյանի կարճ պատմվածքների հիմքը:

Գրողը կարծես էտյուդներ է վրձնում: Խուսափելով կառուցվածքային խճճվածությունից, նա ստեղծում է մոլայ պահի կամ երևույթի անմիջական տարավորությունը և նկատելի որ Գալշոյանը հիսնակականում ձգտում է առաջին պլանի վրա պատկերել կերպարի բնավորության մի ընդգրկված նունգ:

«Երզը ժողովրդի պատմությունն է», - կոմիտասի խոսքն է «Վարդուղի» պատմվածքում: Երզը որպես ժողովրդի պատմություն և կոմիտասի կյանքը որպես ժողովրդի պատմություն և կոմիտասի կյանքը որպես պատմության խորհրդանշիչ. ահա այս խտացումն է պատմվածաշարի ենթախմատը՝ խիստ բնութագրական Գալշոյանի ստեղծագործական հանումների: կոմիտասի կերպարն այս ակտուրով պատկերել է նաև Պարոյր Սևակը «Անյուրի գանգալատունը» պոեմում, Ռաֆայել Արամյանը կոմիտասյան շարքի պատմվածքներում:

Աշխարհով մեկ սփռված գեղջուկ հայերի հոգում մեթոդ երզը փրկելն ու ժողովրդին վերադարձնելը կոմիտասյան հանճարի, նրա կենսակերպի արտահայտությունն էր, ամեն պահի մարտնչ ժողովրդի ինքնուրույնությունը երզով փաստելու հասար: Գալշոյանն անտարբեր չէր կոմիտասի հանդեպ հենց այն պատճառով, որ այս անհատն ամենալավն էր լավն խտացում իր մեջ ժողովրդի ճակատագիրը: Պատմվածաշարը հետաքրքիր է մեկ այլ առումով, այն հնարավորություն է տալիս երգահանի կենսագրական փաստերի վերլուծությունը առնչել ժողովրդի պատմությանը՝ իրեն հատուկ սթառի ու քննալույս հայացքով: Գալշոյանի համար անընդունելի է կնիծ, հիացական վերաբերմունքն անգլայի շատ երեւույթների հանդեպ: Փաստելի համարման ճանապարհով գրողը բացահայտում է բնորոշն ու տիպականը, ինչը հատուկ է ժողովրդի պատմության տրամաբանությանը:

Շարքն ընդհանրապես հետաքրքիր է իր կառուցվածքով: Յուրաքանչյուր պատմվածք թեմայի վարցացման մի ռյակ է: կոմիտասի կենսագրության պատմությունը տրվում է հայ ժողովրդի ճակատագրի հետ սերտ կապի մեջ, նրանից անբաժան: կոմիտասը գայիս է Լչվիածին, որբերի հետ ուր դնում Արեւելյան Հայաստանի հողի վրա («Օրն ավետյաց»): Պատմվածքում, որտեղ հեղինակն անդրադառնում է Հայոց մեծ եղեռնի պատճառած հեղուկանքներին, ներկայացվում է որբերի մի խումբ, որոնք հավաքվել են սբ. Թեոդոս նկեղնցու բակում և Գեորգ վարդապետ Դերձակչանը նրանց է մտնենում և հաղորդում, որ Լչվիածին վեհափառը որոշել է այդ որբակներից լավ ծայն ունեցողին տանելու է Լչվիածին: «Քնան որբ հավաքվեցին սբ. Թեոդոս նկեղնցու բակում: Ամառավերջի երեկո էր. գաղթի սալահատակից, վանքի քարերից ծլում էր գուր, նվնում էր ալիք-ալիք ու որբերին բերում հաճելի ըղարմություն: Ամառ էր. բայց նրանց ամրագրած ոսկորներում գուրտ կար, և տարությունը դուր էր գալիս: Գեորգ վարդապետ

Գերձակառի հայացքը սահեց. ծանրագավ, ու մեկիկ-մեկիկ ճաշգրգռեց մանչերի կոպերը: Բայց վեհապարտ արահանչել է միայն մեկը՝ քեզ հետ Լչսիաձին կերեսս սի որք, կրտսրես ասննածայնեղին:

«Կարդալատի հայացքը կանգնեց Սողոմոնի դնմբին: Ու մանչի լայն բացած խոշոր աչքերում թրթռաց հայացքը»:

Այնուհետև սկսվում են հայ երգի ու հոգու կորած մասունքների յղմունքները: «Դարտոխ» պատմվածքում արդեն Սողոմոնը Սողոմոն չէր: Երեսունմեկ տարեկան կուսակրոն վարդապետ Լր, Լչսիաձնի Գևորգյան ճեմարանի դասատու: Պատմվածքի պոլիժեն գարգանում է Կոմիտասի խոհերի ու հիշողությունների նկարագրման նդանակով:

«Մոսկվայում թուս ուսանողները բողոքի ցույց արեցին: Սուլթանի բանակը գնաց Կարինի վրա: Ընդ ուսանողները ցույց արեցին, բանակը գնաց Բասենի վրա: Կալվթաթյոնի միտինգ եղավ, սուլթանի բանակն անցավ Բաղեշ: Բոստոնում «Հայոց միացյալ բարեկամների» ժողովում գրականագետ Ջուլիա Հատունը պահանջեց իր բողոքը տպագրել թերթում, ասկյարներն անցան Մարաշ: Հիրմինգամում օտարագրիները ծափահարեցին պոռֆեսոր Թումանյանին՝ Հայաստանի անգլայի մասին կարդացած դասախոսության համար, Ռեկվիի փաշան գնաց Ջեյթունի վրա: Եվրոպական թերթերը գրեցին, ն «Մշակը» արտատպեց. «Հայերը պաշտպանվում են հերոսաբար», Ալի բեյը Ադանայից դուրս եկավ, քչեց Ջեյթունի վրա: Յրաստուհի գրող Սենթինը հուսահատորեն ճչաց. «Բայից նս գարմանում եմ լուրջայան դեմ, Սասիրությունից բխած այս եղեռական Ապատիաի դեմ».- և ...»

Կոմիտասը կործանվող հայրենիքի բոլոր շեններն է մտնում և նշխար-նշխար հավարում հայկական ժողովրդական երգերը: Պատմվածքում հասնում է իր ժողովրդի համար տառապող մեծ երգչի ու երգահանի կերպարը: Հայ երգի Մաշտոցը շտապում է կորստյան վիհից փրկել հայկական ժողովրդական երգերը:

«Աղբրանց արուն մնց քարերուն» պատմվածքում նկարագրում է.թն ինչպես Կոմիտասը երգչախումբ է ստեղծել հայ մանուկներից և հայ երգը հնչեցրել աշխարհի մեծ քաղաքների բնակրում: Արևմտյան Հայաստանից հավարած ժողովրդական երգի նշխարներն Կոմիտասն է գույց է դնում ողջ աշխարհին:

Կոմիտասի մաղկային քարձր քարոյակնություն մասին և պատմում «Ապատում» պատմվածքը: Կոմիտասը գտնում է մի դրամապանակ՝ մեջը 10 ֆրանկ: Հիմա Կոմիտասը խորհում է. «Տխրոք բան է, որվա արդուստ չունենալը: Դա մարդու ծնունդի դեմ, բնության դեմ բան էր: Ամեն մարդ հանապազոտ հաց պետք է ունենա օդ շնչելու բնական իրավունքով, հագուստ ու կապուստ պետք է ունենա իր մորթու գոյության բնական իրավունքով: Այլ հաց ու թացի հագուստ-կապուստի համար չէ որ մարդիկ աշխարհ են գալիս: Դրանք վերուստ տրվում են նրանց ծննդի հետ, տրվում օդ ու մորթու պես: Իսկ եթե չկա, եթե չունի, մեծ ոճրագործություն է կատարվել»:¹

«Ու եկավ նա, -շարունակում է Գալշոյանը, - դեռտաի կին էր՝ այդ մարդու բաճկոնով, այդ մարդու ոտնամաններով, ճոթերը բզիկ գլխաշորով: (Անակնկալ էր՝ չգիտես ինչու, մտրով չէր անցել, որ դրամապանակի տերը կարող էր կին լինել)»:

Դեռտաի կնոջ աչքերում բողոք կար, և հույսը լացի պես կախվել էր ու դողում էր: Նա քայլում էր տրտում ու անվստահ և ոտքերը հայացքի հետքով կամուկաց շարժվում էին. հայացքի հետ դողում, աչքաթարթումի հետ կանգնում՝ ճպտորում մի թիզ գետնին, մտածում այ ու ծախ թերթվելու, ետ դառնալու մասին: Կնոջ թափառիկ հայացքը հանդիպեց կոմիտասին, հետո կծվեց, կուչ եկավ, դարձավ գողտղակ հայացք: Կոմիտասը դրամապանակը տալիս է կնոջը ու հեռանում:

Հայտրդ պատմվածքը կոչվում է «Ջայնիկը ի հոգիս»: Այստեղ նկարագրվում է, որ շոգճնավով Պոլիս եր գնում Կոմիտասը: Օրը գարնան օր է, եւ շատ էր ջրերի աղմուկը: Ապա նկարագրում է, թե ինչպես Կոմիտասը լսում է արաղադի ձայն, եւ նա հիշում է իր արաղադին: Ամբողջ երեակայությանը տեղափոխվում է իր անցյալը, հիշում իր արաղադին: Եվ այստեղ ներկայացվում են Կոմիտասի ամբողջ տառապանքները: «Ջայնիկը ի հոգիս».- Կոմիտասը մտրում արաղադը կրծքին սեղմեց... Մեկելն անգամ ատ արաղադին պետք է ձեռք տրամ, ձեռքս

անպատճառ պիտի դիպցնեն: Լոմիտասը ակն ածեց խոտողին, ծանր քայլերով մոտ գնաց, մորսը նայել պալատուական մի արագազով այդպես ոգվերոված իր հայրենակիցներին եւ ասաց.

-Ափսոս, որ ձեր հոգվի ականջները տակավին օտարտոխ կանչերով ձեզ կոզնեղեն:

Շարքը վերջանաւում է Լոմիտասի երգչախմբի ստեղծման դրվագով («Ձայն ամենայն հայոց...»), որը խորհրդանշական իմաստ ունի:

Լոմիտասը թափառել էր հայոց աշխարհում, լսել ժողովրդի սրտի ու հոգու ձայնը եւ որոշել էր. «Ձայն ամենայն ազգի պիտի հնչեցնել խմբովին...: Եվ հիմա հասել էր Պոլիս, ստել ազգային կերտնակաւն վարժարան՝ խմբելու ձայն ամենայն հայոց»: Լոմիտասը շնդ նայում էր ուսանողներին, գրուցում անբառ: Նա վճռական ասաց.

-Հարկավ, երգչախումբ կազմելու դեմ չեմ: Եվ ձեզ շատ չեմ նեղացնի: Ասեն մեկը մեկ անգամ «ֆա~» պետք է ասեր: Այ էսպէս...³

Աշխարհայացքային առումով այս պատմվածքները հոգեհարազատ են Գալշոյանի ստեղծագործությանը: Հմտորեն օգտագործելով մեծ երգահանի կյանքին ու գործունեությանը վերաբերող փաստերը՝ Գալշոյանը ստեղծել է կենդանի, ժողովրդի հոգսերով ապրող, հույսվածքով: Կենսոլայն բնավորությունը, հնչել իրականում բնորոշ է եղել մեծ արվեստագետին:

Գալշոյանը դուրս չի գալիս փաստերի ոլորտից: Նա նախընտրում է «դեպքը» եւ դրա շրջանակում էլ կատուցում անվիրք: Իհարկէն, պատմվածաշարը կարող էր ընդհարձակվել: Պատումները միմյանց հետ ներքին սյուժետային կապ չունեն, բայց ընդհանուր են տրամադրությանը եւ զծոււմ են ժողովրդական երգի մեծ սիրահարի կերպարը: Պատմվածքները կատուցված են գերազանցապէս հերոսի ներքին խոսքի հյուսվածքով: Գալշոյանը նման դեպքերում գտնում է իրեն, իսկ երբ փորձում է սյուժե ստեղծել երևում են սպիտակ կարերը:

Գրողն ավելի ծանրացել է երգահանի մարդկային որակների վրա եւ դրանց շուրջ էլ փորձել է բացահայտել Լոմիտասի կերպարի առանձին կողմերը: Հետաքրքիր է, որ Գալշոյանը չի գնացել հերոսի սրբացման ճանապարհով, թեւեւ դրա հիմքերն ունէր. մեր բազմադարյան մշակույթի պատմության մեջ Լոմիտասն այն բացառիկ դեմքերից է, որի անվան կողքին հնչել է «Աստվածային» մակդերը: Իհարկէն, նման բնորոշումը կապված է եղել միայն նրա արվեստի բուրնդային մարքոլային հնարարության հետ: Այն մեծ չափով պայմանավորված էր Լոմիտասի մարդկային էությանը՝ արարելու բացառիկ հատկություն, ազնվություն, բարություն եւ այլն: Բնավորության առանձին կողմերը բացահայտելու առումով գալշոյանի պատմվածքները հայողված են:

Резюме

В данной статье автор разбирает цикл рассказов талантливого прозаика М.Галшояна о жизни и деятельности великого композитора Комитаса. Эти рассказы оставляют впечатление художественных этюдов. М.Галшояну удалось создать образ Комитаса, воплощающий в себе и душевное богатство, и ту боль, которую пришлось вынести народу во время геноцида в Османской Империи 1915 года, жертвой которого стал и сам знаменитый композитор.

Ծանոթագրություններ

1. Մուշեղ Գալշոյան, Ծիրանի ծառ, Երևան, 1989, էջ 26:
2. Նույն տեղում, էջ 62:
2. Նույն տեղում, էջ 79:

ԱրՊՀ, գրականության և լրագրության ամբիոն

ՀՆԻ ԵՎ ՆՈՐԻ ՊԱՅՅԱՐ՝ ԳՐԱՄԱՏԻԿԱԿԱՆ ՈՒՂԷԾԻՈՒՄ
(Ն. ԶԱՐՅԱՆԻ «ԱՐՄԱՇՆ» ՊԵՆՍԱ)

Ա. Վ. Բալասանյան

Անհատի պաշտամունքի քննադատությունից հետո նախկին ԽՍՀՄ հանրապետություններում նախատավոր պայմաններ ստեղծվեցին զեղարվեստական գրականության, առ թվում նաև դրամատուրգիայի թեմատիկ-գաղափարական ու զեղարվեստական առանձնահատկությունների որակական փոփոխման համար: Միայն 1950-ական թթ. վերջին երեք տարվա ընթացքում նորագույն շրջանի հայ դրամատուրգիան հարստացավ Գ. Բոդյանի «Նույն հարկի տակ», Ալ. Արաքսանյանի «Վարդեր ու արյուն», Ս. Սարգսյանի «Նախդյան դայար բարդին», Ա. Գուլակյանի «Օրեր, մարդիկ անմոռաց» պիեսներով: Լյարևորն այն էր, որ ի տարբերություն նախորդ շրջանում գրված դրամաների, նոր պիեսների կենտրոնական դեմքը դարձավ կոնկրետ մարդը՝ հոգեկան ապրումներով, հույզներով, տենչներով: Չնայած վերոհիշյալ պիեսների կառուցվածքային խելություններին, դրանք որակվեցին որպես նոր խոսք թե՛ բովանդակային և թե՛ արվեստի առումներով:

Ն. Զարյանը՝ ինչպես պոեզիայի, արձակի և երապարկախոսության բնագավառներում, այստեղ ևս կատարեց նոր քայլ. գրելով «Արմաշեն» դրաման: Ժամանակի շունչը դարձած արվեստագետը այս պիեսում ևս պատկերեց առօրեական խնդիրներ, որոնք ունեին կարևոր նշանակություն երկրի տնտեսության զարգացման համար:

«Արմաշեն» պիեսի հիմքում գոյություն ունի սուր կոնֆլիկտ, որ տեղի է ունենում դրական և բացասական կերպարների միջև: Երկար տարիների փորձ ունեցող, պատասխանատու ղեկավարներ Սարգարյանն ու Մանասերյանը անուշադրության են մատնում գյուղում բերրատվության ավելացման խնդիրները: Նրանք ղեկավարելով կենտրոնից, չլին կարող իրենց կոնկրետ գործունեությամբ օգնել գյուղացիներին՝ բարձրացնելու բերրատվությունը: Պարզ է, նրանք որպես շրջկոմի աշխատակիցներ, միայն պետք է բավարարվեին հրահանգներ հղելով և վերադասին կեղծ տեղեկություններ հաղորդելով: Լյարևը ընթանում է առաջ, իսկ կոլտնտեսությունը դուրս է տեղում: Չեն ընդարձակվում խաղողի այգիները: Եվ ահա հանդես է գալիս շրջանի նորընտիր քարտուղարներից մեկը՝ Գալունցը, որ չի հաշտվում հնավուճ և անարդյունավետ գործելակերպի հետ:

Պիեսում հանդես է բերվում կոլտնտեսության նորընտիր նախագահ Արմանուշը, որը իրականացնում է ոչ թե հեկտարների ավելացման պլան-նախագիծը, այլ դնում է խաղողի բերրատվության ավելացման հարցը: Կոնֆլիկտը յեմանում է մի կողմից Սարգարյանի ու Մանասերյանի, մյուս կողմից՝ Արմանուշի միջև: Արմանուշին պաշտպանում է քարտուղար Գալունցը: Գյուղը մեծամասամբ պաշտպանում է Արմանուշի և Գալունցի նախագիծը, հաղթում է նորը, առաջավորը:

Հանրահայտ է .որ պիեսը, ինչպես քնութագրել է Մ. Գորկին, ամենից դժվար ստեղծվող ժանր է: Նրանում պետք է ընդգծված լինեն սուր բախումներ, ակտիվ գործողություններ, որոնց համապատկերի վրա էլ իրենց դրսևորեն կերպարները: Ն.Զարյանը նկատի առնելով դրամատուրգիական այս պահանջը, ստեղծել է սուր կոնֆլիկտ՝ նորի և հնի ներկայացուցիչների միջև: Բախման առանցքը Սարգարյանն ու Գալունցն են, որոնց շուրջը համախմբվում են մյուս գործող անձերը: Որպես դրական հերոս՝ Արտավազը Գալունցը լիարյուն է, ակտիվ, համոզիչ: Նա հնի դեմ պայքարում է, համոզված: Նրանից է կախված շրջանի թե՛ տնտեսական և թե՛ մշակութային առաջընթացն ապահովելու գործը:

Սարգարյանն ու Մանասերյանը կառուցված իրենց արժեքներն չեն նահանջում, ավելի են սրում կոնֆլիկտը: Բերենք քնութագրող մի երկխոսություն, որ տեղի է, ունենում գլխավոր կերպարների միջև.

ՄԱՆԿԱՆՅԱՆ - Մեզ այստեղ ընտրել են նրա համար, որ կատարենք պետական գործունեությունը: Մեր խնդիրը չէ քայքայելով կամակոր կանանց: Ղեկավարման արվեստը պահանջում է ստիպել, որ մարդիկ աշխատեն լավագույն կարգի կամսքին հավատալ:

ԳԱՆՈՒՆՆՅՑ - Ղեկավարման արվեստը սրահանջում է մարդկանց համոզել, որ նրանք աշխատեն գիտակցաբար:

Այսպես, Գալունցը առաջ է քաշում ղեկավարման իր սկզբունքը: Մարդիկ պետք է գործեն համոզված ու սրտանվիր:

Պինեսու գնալով ավելի են յեծանում հակաառաջությունները: Սարդարյանն իր համախոհների հետ կազմակերպում է և զբաղադրում Գալունցին, որը դրամատիկ վիճակների մեջ է ընկնում և չքոտորում իրեն հատուկ կամսքի անկողնում ուժը: Գալունցը պինսի հայտնված կերպարներից է: Նա ազնիվ է, արդարամիտ, նվիրյալ ամուսին է, հոգատար հայր, բարի ընկեր, միաժամանակ անտղոք հասարակական և մարդկային արատների հանդեպ: Սակայն հետաքրքիրն այն է, որ ի հանկալիչ Գալունցի, նրա կինը՝ Էմման, տարված է քաղերեսական հովերով, կշտամբում է ամուսնուն, որ չի ձգտում ավելի բարեկեցիկ կյանքի: Գալունցը ներկայացնում է բարեկեցիկ ստրկելու իր ընկալումը ու համոզմունքը. «Կա երկու տեսակի բարեկեցություն: Բաղբենու բարեկեցությունը սիրամարգի պղչ է, շրճի ու ծանր: Հազիվ բարչ է տալիս գետնի վրա: Իսկ մեր բարեկեցությունը, Էմմա, պետք է լինի թնձե, ինչպես թռչնի թևերը: Մանասեղանն իր սիրամարգի պղչը պահպանելու համար զոդում է Սարդարյանի առաջ և շարունակ գարմանում, սեղ ինչպես կարելի է Սարդարյանի հետ վիճել:

Սակայն Էմման հյուսել է կյանքի նկատմամբ իր կարծիքը և չի ընդունում ամուսնու խորհուրդը, և ղեռ ավելին, խորհուրդ է տալիս նրան, որ կոնֆլիկտի մեջ չստնի Սարդարյանի և Մանասեղյանի հետ Գալունցը, միևնույն է, արդեն ունի բարոյական իր ընկալումն ու մաքուր խղճի սեփական օրենքը:

ԳԱՆՈՒՆՆՅՑ - Ես քո խորհուրդները սրբությանբ կատարում եմ: Ասում եմ լվացվիր, լվացվում եմ, ասում եմ փողկապ փոխիր, փոխում եմ, ասում ես ինձ համբուրիր, համբուրում եմ: Ահա: (Հանքուրում է Էմմային):

ԷՄՄԱ - Ասում եմ Արա Գրիգորիչի հետ մի գժտվիր, գժտվում ես:

ԳԱՆՈՒՆՆՅՑ - Գա արդեն ուրիշ բան է: Ես ուզում եմ նրան օգնել: Իսկ նա այդ չի հավանում: Գալունցը չի հաշտվում քաղբենիության հետ, նա ուժեղ կամսքի և մաքրության կրողն է: Գրամայում Գալունցը միշտ գտնվում է կոնֆլիկտի շրջապատուրտի մեջ, սակայն նրա քննադատությունն ունի ընկերների օգնելու միտում:

Գրականագետ Արմվի Հունանյանը ժամանակին անդրադարձել է Ջարյանի այս պինսին և: Նա գտնում է, որ Գալունցը «պինսու զարծել է ոչ միայն «Լճակից», այլ որոշ իմաստով նաև փոխարինող» [1]

Մենք չենք բաժանում գրականագետի այս կարծիքը: Գալունցը իր քնավորությամբ, վարքով, գործունեությամբ պինսում սկզբից մինչև վերջը իրեն դրսևորում է որպես իր դիմագիծն ունեցող կերպար և չի նանմվում և չի կրկնում ոչ որի: Գալունցը կենդանի գժերով օժտված, ցայտուն կերպար է:

«Արմաշեն» պինսում ուշադրության արժանի կերպարներից է Արմանուշը: Չսայած գործողությունների ընթացքում դրսևորած նրա որոշ պասիվությանը, Արմանուշը քնավորություն է չիտակ, ուղղամիտ, համարձակ, աշխատասեր, ժողովուրդանվիր: Սարդարյանի ահաբեկիչ հրահանգների հանդեպ նա վճռական է, երբեք չի ցանկանում զբաղվել աշխատակությանբ: Նա հակադրվում է նաև կոլտնտնության նախկին նախագահ Արտուշ Հովսեփյանի խարեությանը: Արմանուշը սիրում է կարծեսին: Սակայն նշենք, որ նրանց սերը պինսում նկարագրված է մակերեսորեն: Արմանուշը հանուն հասարակական աշխատանքի, ասես մոռանում է սիրտ ջերմությունը:

«Արմաշեն» դրամայի հայտը բնութագրված կերպարներից են Սարդարյանը և Մանասեղյանը: Նրանք երկուսն էլ կոնֆլիկտի մեջ են և իրենց դրսևորում են կոնկրետ գործողությունների ընթացքում: Եվ Սարդարյանը, և Մանասեղյանը բյուրոկրատիզմի ներկայացուցիչներ են, ուստի չեն ընդունում կյանքում տեղի ունեցած փոփոխությունները անհատի պաշտամունքի քննադատությունից հետո: Աշխատանքի ինն ոճին կաշած, նրանք ապրաբում են նորի, առաջավորի դեմ: Քննադատելով Սարդարյանի հնավոճ և անօգուտ գործելակերպը, Գալունցն ասում է. «Ժողովուրդը ահա սրանք են: Այս այգեգործներն ու չանաքավորները: Դու մի օր հետաքրքրվի՛ ես սրանց կյանքով: Մի օր սնու՛ր՛ ես նրանց տները: Մի անգամ տեսն՛ր՛ ես այն հողը, որի վրա հրամայում ես այգի տնկել: Մի անգամ հարգե՛ր՛ ես. Բոշյան

Լեգիբար, դու հազար աշխօր ես վաստակել, ապա ինչու՞ եմ ման գալիս զնցոտիների մեջ: Հարցրե՛լ եմ Արմաշենի լավագույն բրիգադավար Բրուսյանին, ինչու՞ է հարթում քո սիակ տղան: Ժողովուրդը քեզ չի հետաքրքրում: Դու չես հասկանում, որ ժողովրդի բարեկեցությունը մեր բոլոր պլանների նպատակն է, որ մեր պլանները միջոց են այդ նպատակին հասնելու համար: Իսկ դու միջոցը դարձրել ես քեզ համար նպատակ, բուն նպատակը մարենել մոռացության: Որովհետև այդպես է սովորեցրել քեզ քո Բաբայանյանը»:

«Արմաշեն» դրամատում Սարգսյանը չի հրաժարվում իր սխալ գործելակերպից, նա չի կարող դատախարակվել: Սարգսյանը նսան է Ն.Ջարյանի «Փորձադաշտ» պիեսի կերպարներից Գառնակեղյանին: Գրականագետ և Գյուլնագարյանը նկատել է. «Գեղարվեստական առումով շատ հետաքրքիր մտահղացում է սա, որ ընդգծում է դրամատիկական երկերի ակտուալությունը: Զանի կան Գառնակեղյաններն ու սարգսյանները (իսկ նրանք ինչուս լինելու են, քանի որ սոցիալիստական բարոյականության լիակատար հաղթանակը ձեռք է բերվելու հասնա ու երկարատև պայքարի գծով) գալուցների աշխատանքը ծանր է լինելու, լի դրամատիկ սոսնձաներով և հենց այդ պատճառով դա ժամանակի խոշորագույն սխրագործությունն է»:[2]

«Արմաշեն» պիեսի կենդանի կերպարներից է նաև Մանասերյանը: Նա խարդախ է, գրպարտող, պաշտոնամոլ: Նրա ծառայությունը Սարգսյանին՝ քանկիտի վարմունք է: Ն.Ջարյանը Մանասերյանի կերպարը բնութագրելու համար օգտագործել է հետաքրքիր արտահայտամիջոցներ: Սարգսյանի վստահությանն արժանանալու համար Մանասերյանը Գալունցին միշտ դիմում է այսպես. «Ինձ երիտասարդ ընկեր եմ: Եթե Արամ Գրիգորիչը բան է ասում, դու բլրկնոտումդ գրիր, որ չմոռանաս»:

Մանասերյանը գրպարտում է Գալունցին և Արմանուշին Էմմային գայթակղելու համար: Եվ դա նրան հաջողվում է: Բայց ի վերջո պատռվում է նրա դիմակը, երբ Արմանուշը Էմմային պատմում է, որ Մանասերյանը շատերին խաբել է Տերյանից արտագրած իր սիրային քանդակներով:

Սարգսյանի և Մանասերյանի կերպարների միջոցով Ն.Ջարյանը զգուշացնում է հետևողականորեն պայքարել բոլոր այս երևույթների ու պայմանների դեմ, սրանք կարող են սարգսյաններ ու մանասերյաններ սնել:

Այս առումով «Արմաշենը» չի կորցրել արդիական հնչողությունը: Պիեսի հաջողության գրավականները քիչ չեն. Նրանում կան կերպարներ, որոնք թեկուզ էպիգոդիկ են, սակայն լիարյուն են: Դրանցից են Արտուշ Կովսեփյանը, Տիգրանը, վարդազարը, Լեգիբարը:

«Արմաշեն» պիեսը ուշագրավ գործ է՝ թեմարձարձած գաղափարի և թե՛ դրամատուրգիական առանձնահատկությունների առումներով:

Резюме

Как в поэзии и прозе, так и в драматических произведениях Н.Заряна отражена справедливая борьба нового и старого. Особенно явно она представлена в пьесе «Армашен», где присутствует острый конфликт, с помощью которого проявляются положительный образ - Армануш и отрицательный герой - Сардарян. Армануш с помощью Галунца борется за светлую и беспеченную жизнь крестьян, а Сардарян заботится лишь о своем личном благе.

Пьеса «Армашен», написанная в 50-ые годы XX века и сегодня не потеряла свою актуальность и может с успехом ставиться на сцене любого современного театра.

Ծանոթագրություններ

1. Ա. Հունանյան, «Արդի հայ դրաման», Հայպետհրատ, 1964, էջ 67:
2. «Գրական թերթ», 1963, N 18:

ԱրՊՀ, գրականության և ժողովուրդի կապի թանգրանտ

ԼՂ ՀԻՄՆԱՆՆԻՐՆ ՈՒ ԼՐԱՏՎԱԿԱՆ ԴԱՏՏՐ 1988 - 1991 թթ.

Ն. Վ. Աբրահամյան

Լեռնային Ղարաբաղի հայ ազգաբնակչության նկատմամբ տասնամյակներով վարած՝ Ադրբեյջանի խտրական քաղաքականության արդյունքում 1988-ի փետրվարին ծայր առած ազգային-ազատագրական պայքարն ու նրա արտագոյումը պայմանավորեցին կարելի է քաժամակ երեք հիմնական փուլերի. առաջին փուլ, որն ընդգրկում է 1988-91թթ., երբ ԽՍՀՄ կենտրոնի գլխավոր քարտուղար Մ. Ա. Գորբոչովի հայտարարած՝ վերականգնման կուրսին հավատարիմ՝ Հայաստանի արգելաչափ հատվածը հրապարակայնության (ռազեոստ) սկզբունքով արտահայտվեց սայր հայրենիքին սիանայտու իր ցանկությունը: Եվ այդ ամենն արտահայտեց հանրաձայնվարային մշակութայի դասակարնության շրջանակներում այն աստիճան, որ Մոսկվայում ծնվեց հետևյալ ուղարգավ անկեղտը. «Армяне перестроить приняли все»:

Ու քանի որ աշխարհի մեկ վեցերորդում իր վերիշխանությունը հաստատած կոմունիստական բեռնապետությունն ազգային խնդիրների լուծման ժամանակ որպես սկզբունք չէր ընդունում ազգերի ինքրորոնում ու սեփական բախտն ու ճակատագիրը ինքիշխան տնօրինելու ժողովուրդների ազատ կամքը (դրա պերճախոս վկայությունն էին 1956թ.-ին Հունգարիայի, 1968-ին Չեխոսլովակիայի, 1979-ին Աֆղանստանի և 1981-ին Լեհաստանի հայտնի դեպքերը), ապա սրբախայան ազգային-ազատագրական պայքրի երկրորդ փուլ հանդիսացավ Արգայի ժողովրդի ղեմ Ադրբեյջանի սանձակերծած պատերազմը՝ 1992-94թթ., որը հանդիսանում է մեր նշված փուլերից երկրորդը:

Երկրորդ փուլն իր մեջ ընդգրկում է 1994թ.-ի մայիսի 12-ին Բեյրեկում ստորագրված՝ գինադադարի մասին համաձայնագրից մինչև մեր օրերը ոչ պատերազմ-ոչ խաղաղություն բնութագրով:

Սկզբից ելելու ԽՍՀՄ-ի ոչ ազատ մասունն իր կենտրոնական դարբերականներով («Պրավդա», «Իզվեստիա», «Կոմսոմոլսկայա պրավդա» և այլ), ինչպես նա, ըստ էության սպասելի էր, արգելախայտության արդար պահանջը ձգտում էր ներկայացնել խեղաթյուրված՝ իրեն մի խումբ ծայրահեղականների՝ ժողովուրդների անխայտ քարեկամության խայթարման փորձ:

«Ժողրդային Ղարաբաղ» մարգային թերթի խմբագիր Եղիշե Սարգսյանը հրաժարվում էր սուպարել ԼՂՀՄ մարգային խորհրդի արտահերթ նստաշրջանի որոշումը, ըստ որի Լեռնային Ղարաբաղը զանկանում էր վերամիավորվել Հայաստանին: Եվ այստեղ կատարվում է աննախադեպ մի բան. թերթի աշխատակիցները կողպում են խմբագրին տարարան շենքում և իրենց պատասխանատվությանը սուպարում ժողովրդական պատգամավորների որոշումը: Այս պահի շրջադարձային է դասնում մարգային թերթի ճակատագրում. խմբագիրը հեռացվում է պաշտոնից: Նոր խմբագիր է նշանակվում Մարսիմ Հովհաննիսյանը: Կարճ ժամանակում, պայմանավորված նաև օրեցօր ավելի լայն թափ անող համաժողովրդական շարժման ընդգրկմամբ և ժամանակների շնչով, թերթը լույս տեսավ առանց գրաբնության: Նույն շրջանում երևանայան լրատվամիջոցները ասիանափակվում էին Մոսկվայից ստացված պաշտոնական տեղեկատվությունների ներկայացմամբ և կամ խնդրի մասին լրույան պահպանմամբ: Ասվածի համապատկերի վրա միանգամայն այլ՝ նորոպի և դրվատելի մտածողներ էին Հենրիխ Բորոմիկի «Լեռնային Ղարաբաղ-բարձրագույն խորհրդածություններ» հաղորդումը՝ ԽՍՀՄ կենտրոնական հեռատատեսությանը՝ «Իրրորոշում» ծրագրով (26 ապրիլի, 1988թ.), էստոնական ռադիոյի «Լեռնային Ղարաբաղ-Մոսկվայից» հաղորդումը (27 մայիսի, 1988թ.), Ալեքսանդր վասիլևսկու «Անպր լեռներում» հողվածը («Ակորդա», թիվ 10, 1988թ.), «Բազ նամակ իմ ընկեր Նագրուն» ելույթը («Խորեատորնայա գազետայում» /30 նոյեմբերի, 1988թ./լրեստանտին Միխայլովի «Մեր միասին ենք արելու» հողվածը/Սոբեմեդնիկ, թիվ 3, 1989թ./:

Այսպանով հանդերձ նսկայածավալ տերության՝ հագարավոր թերթերի, անսագրերի, տանյակ միտբեռնական հեռատատեսությունների և ռադիոծրագրերի՝ խնդրի վերաբերյալ գեղորոշումը մնում էր խիստ սուբեկտիվ, ինչն ըստ էության ստեղծում էր Արգայի շուրջն ինֆորմացիոն շրջափակում:

Ինչպես նշում է լրագրող Ալեքսանդր Գրիգորյանն իր «Ղարաբաղյան հիմնահարցը հավանարտոդ և երրորդ կողմերի զանգվածային լրատվամիջոցներում» գրքում/ԼԿ 9/, 1989թ. հունվարին ԽՍՀՄ քաղցյուրոթի կողմից ստեղծված Լճոնային Ղարաբաղի Ինքնավար մարզի Հատուկ կառավարման կոմիտեի /ՀԿԼ/ ստեղծումով հիմնահարցի շուրջ լրատվական դաշտի կերպարանավորություն կատարեց: ԴՆԽՄ-ում գործող ՁԼՄ-ը վերցվեցին խստապահ գրաքննության տակ: Մարզում առաջինը հավատարմագրվեց Խորհրդային Միության հետագրական գործակալության /ՏԱՍՄ/ սեփական թղթակիցը, որի աշխատանքը նույնպես ննջեցվեց էր ՀԿԼ-ի ամենօրյա վերահսկողությանը: Այս շրջանում մշտապես Արցախ էին ժամանում կենտրոնական հեռուստատեսության և կենտրոնական թերթերի թղթակիցները, որոնց գործունեությանը ուղղություն էր տալիս ՀԿԼ-ն. որն ինքն էր որոշում դրաի աշխատի համար պատրաստվող նյութերի բովանդակությունն ու ստղծությունը: Մրատից բացի, ՀԿԼ-ի անդամներն իրենք էին հաճախ հանդես գալիս արտասահմանյան ՁԼՄ-ում հարցազրույցներով, որոնք շատ դժարքում հենց իրենք էին կազմակերպում: Ընդ որում, օտարերկրյա լրագրողների այցելությունն Արցախ արգելվում էր: Սակայն Հայաստանի և Ադրբեյջանի լրագրողներին համար մարզը բաց էր, որոնք քաղցում էին Մոսկվայի, հետևապես նաև ՀԿԼ-ի դիրքորոշումներին հիմնովին զանազանվող Բաքվի և Երևանի տեսակետները: Լքեծ ձևակերպելու լինենք ամբի կոնկրետ, 1989-ի հունվարից ՀԿԼ-ի կողմից լիովին վերահսկվող Արցախի վերաբերվող քարտզական գործունեության նպատակն էր համաշխարհային և խորհրդային հանրություններին ցույց տալ իր կողմից դրսևորվող (կենտրոնի պահերը) հիմնահարցի կարգավորման ուղղությանը՝ հաշվի առնելով և Արցախի ժողովրդի, և Հայաստանի, և Ադրբեյջանի և ողջ Խորհրդային միության խափերը: Իհարկե, կար նաև հակամարտության ծավալման մտքը կենտրոնից հեռացնելու և այն կոռուստապահված տարրերին՝ առանձնապես Հայաստանի ղեկավարությանը բարդելու նպատակը:

1989 թվականին Լճոնային Ղարաբաղի հիմնահարցի շուրջ լրատվական դաշտի, բովանդակության կերպարանավորության արդյունքում հասարակական կարծիքի ձևավորման վրա այդ դաշտի ազդեցության առումով այն սկսեց կայանալ այսպիսի պատկերով: Ի դեմս ԼճԽՄ-ի ՀԿԼ-ի, կենտրոնը սկսեց հանդես գալ որպես հասարակական կարծիքի վրա լրատվական ազդեցության գերիշխող աղբյուր:

Այս շրջանում իրենց նշանակությամբ առանձնանում էին մի կողմից ԼճԽՄ-ի և Հայաստանի, մյուս կողմից՝ դրանց հակադիր Ադրբեյջանի ՁԼՄ-ը:

Հասարակական կարծիքի վրա ազդելու առումով երրորդ կարևորագույն աղբյուրը արտասահմանյան երկրների ՁԼՄ-ներն էին, որոնք, սակայն ԽՍՀՄ-ի գոյության պայմաններում փաստային բազայի առումով յուր ղովարություններ ունեին, հետևաբար ստիպված էին իրենց ունկնդիրներին ծանոթացնել Մոսկվայի, Լքևանի, Ստեփանակերտի տեսակետներին՝ համեմելով դրանք սեփական վերլուծություններով:

1989 թվականի նոյեմբերի 27-ին ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի որոշմամբ ԼճԽՄ-ի Հատուկ կառավարման կոմիտեն լուծարվեց և ստեղծվեց Հանրապետական կազմկոմիտեն: Այդ պահից սկսած՝ արցախյան հիմնախնդրի շուրջ լրատվական դաշտի բովանդակությունը հիմնովին փոխվեց: Այս շրջանում արդեն հասարակական կարծիքի ձևավորման վրա գերիշխող է դառնում որպես աղբյուր Ադրբեյջանը՝ ի վերս կազմկոմիտեի: ՏԱՍՄ-ի թղթակիցն իր ԼճԽՄ-ից հաղորդվող յուրաքանչյուր տեղեկատվություն պետք է նախօրոք համաձայնեցնել կազմկոմիտեի հետ: Սվ իրականությունն այլևս այնպիսին էր, որ կենտրոնի Մոսկվայի՝ արցախյան հիմնախնդրի վերաբերյալ լրատվական գործունեության գերակա դիրքն ու լիազորությունները փոխանցվել էին Բաքվին, որի արդյունքում նույնիսկ արդեն կենտրոնական թերթերը «Պրավդա», «Իզվեստիա», «Կլոստոլակայա պրավդա» և կենտրոնական հեռուստատեսությունն ու օաղրու իրակազմությունն ու իրադարձությունները լուսարանում էին այնպես, թե իբր հայերը ձգտում են ազգամիջյան երկպառակտությունների միացող մասնատել Ադրբեյջանը: Ըրար նաև ՁԼՄ-ների առաջադիմական հատվածը, որը հայտարարված վերակառուցման կուրսի անցած մի քանի տարիներին կարողացել էր զգալիորեն գերծ մնալ կոմունիստական կուսակցության սեռտուն ուշադրությունից: Այս հատվածը գործունեության հիմքում նշարդել էր ԼճԽՄ-ի հայ ազգաքնակչության իրավունքների ոտնահարման կառակցությամբ արծանագրվող փաստերի ահագնագաման դիմախիկան: Այս առումով արծանախիշատակ են «Մակրոփիլիե նոյժուսոի», «Լխտերատուրայա լանգուտա», թերթերը և «Ռգուսյոկ», «Նովոյն վրեսե» հանդեսները: Այս ՁԼՄ-ներում արգվայան խնդիրները հիմնականում լրագրվում էր երկրի հասարակական-քաղաքական կառույցվածքի՝ որակապես նոր բովանդակության փոխակերպման՝ սկսված գործընթացի, այլ խոսքով վերակառուցման ժողովրդավարական գործընթացի

տրամաբանությամբ և համատեքստում: Եվ խՍՀՄ-ի փլուզման ժամանակ սփոթնական պաշտոնական և արդեն նշված առաջադիմական ու նորանկախ ՁԼՄ-ների կողմից արգելյալն հիմնականորեն յուսաբանման երկու՝ իրարասմերժ տեսակետները նույնպիսի մոտեցումներ էին ստեղծել երկրում: Չուգահեճաբար, արտասահմանյան ՁԼՄ-ներում արգելյալն հիմնականորեն յուսաբանումն ու մեկնաբանությունը նոր տեսք ու բովանդակություն էին ստացել, ինչը պայմանավորված էր երկու առանձնահատկություններով. առաջինը պայմանավորված էր Արցախի հայ ազգաբնակչության /որը կազմում էր բացարձակ մեծամասնություն/ արտահայտած կամքի ընկալմամբ, որպես խորհրդային շրջանում այս աշխարհատարածքի քնիկ ժողովրդի անձնատարրական և բնական իրավունքների ոտնահարման բնական արձագանք: Եվ այս համապատկերում մեր ժողովրդի պահանջն արդարացի էր գիտվում: Մյուս առանձնահատկությունն էլ խՍՀՄ կենտրոնի գլխավոր քարտուղար Միխայիլ Գորբաչովի կողմից խորհրդային հասարակության ժողովրդավարացման կուրսի պաշտպանության փորձն էր, որն, քստ էության, բացառում էր ազգային հիմնականորեն լուծումը:

Արտասահմանյան ՁԼՄ-ները, հասկանալի պատճառներով, ստիպված էին հենվել խորհրդային հայտնի լրագրողների, առաջադիմական գաղափարներով տրամադրված գործիչների տրամադրած փաստերի ու կարծիքների վրա: Եվ գործնականում նրանց մատուցածը տարածաշրջանում կատարվող իրադարձություններին համարժեք էր, չնայած խորհրդային լրագրողների համեմատությամբ նրանց ոչ շահեկան փճակն:

ԽՍՀՄ-ի փլուզման պահին հիմնականորեն վերաբերյալ ձևավորվել էր մոտավորապես հետևյալ հասարակական կարծիքը:

ԽՍՀՄ-ում կար այն մոտեցումը, որ թեև արցախցիների պահանջն արդարացի է, բայց իրենց նախաձեռնողականությամբ նրանք խանգարում են կենտրոնին սահմանադրական ճանապարհով լուծել հարցը: Եվ հետո, հարցի լուծումը նախադեպ կդառնա խՍՀՄ-ի տարածքում բազում նման խնդիրների համար:

Արտասահմանյան ՁԼՄ-ների գործունեության արդյունքում, մեր դիտարկմամբ, ձևավորվել էր այն հասարակական կարծիքը, քստ որի՝ Ադրբեյջանի կազմում Լեռնային Ղարաբաղի հայերի իրավունքներն իսկապես ոտնահարվում են, հետևապես և՛ այդ հանրապետության կազմից մարզի դուրս բերման վերաբերյալ հայ ազգաբնակչության պահանջներն անհիմն չեն:

Հայաստանում և Արցախում ձևավորվել էր հետևյալ հասարակական կարծիքը. Մոսկվան կողմակից է Բարձի դիրքորոշմանը և դեմ չէ ուժի միջոցով ստիպելու Արցախի հայերին ենթարկվելու Ադրբեյջանին: Իսկ Ադրբեյջանը ձևավորել էր այն հասարակական կարծիքը, որ Հայաստանը շարունակում է ջանալ իրեն միացնել Արցախը, իսկ Մոսկվան հայկական կողմի նկատմամբ իր համակրանքի պատճառով դրսևորվում է անհետևողականություն:

Շուտով տեղի ունեցավ խՍՀՄ-ի փլուզումը, և Ղարաբաղի հիմնականորեն շուրջ լրատվական դաշտը ստացավ որակապես մի նոր բովանդակություն:

Резюме

В данной статье обсуждается и оценивается процесс освещения проблемы НК в 1988-1991 годах в СМИ НК, Армении и СССР.

На основе напечатанных в газетах "Правда", "Известия", "Комсомольская правда", "Советская Армения" и "Советский Карабах" материалов автор статьи отмечает предвзятое отношение ЦК КПСС и властей Азербайджана к арцахской национально-освободительной борьбе, с другой стороны указывается решительность армянского населения Арцаха в борьбе за свободу и независимую жизнь.

Գրականություն

1. Արցախում իրատարրված թերթերը՝ «խորհրդային Ղարաբաղ» 1988-1991 թթ. համարները:
2. «Պրավդա», «Известия», «Клումսոնոյսկայա պրավդա» թերթերի 1988-1991 թթ. համապատասխան համարները:
3. Գեղամ Բաղդասարյան, Состояние масс-медиа в Карабахе.
4. Ալեքսանդր Գրիգորյան-Ղարաբաղյան հիմնահարցը՝ հավամարտող և երրորդ կողմերի գանգվածային լրատվամիջոցներում:
5. Ալեքսանդր Մանասյան, Ղարաբաղյան հիմնականորեն (փաստարկներ և փաստաթղթեր)

ԱրՊՀ. գրականության և լրագրության ամբիոն

ԱՃԱԿԵՐՏՆՆԵՐԻ ԱԶԽԱՏՐԱՄԱԲԱՆԱԿԱՆ ՄՏԱԾՈՂՈՒԹՅԱՆ ԶԳԱՏՈՒՄ
ՄԱՆՐԵՆՆԻ ԴԱՍԵՐԻՆ

Ա. Ս. Չարադյան

Մեր երկրում տեղի ունեցող հասարակական, քաղաքական, և սոցիալ-տնտեսական փոփոխությունները, կրթության միջազգայնացումը, համաշխարհայինացման մարտահրավերները հանգեցնում են կրթության ոլորտում պետական քաղաքականության վերանայման, կրթության որակի ապահովման, միջազգային չափանիշներին համապատասխան մրցունակ մասնագետների պատրաստման անհրաժեշտության, որի իրականացման գլխավոր երաշխիքը հանրակրթության որակի բարձրացումն է:

Հանրակրթության համակարգն այսօր ամբողջ աշխարհում է ազդում վերածնման, վերակառուցման փուլ: Այսպիսի հիմնարար որոնումների մեջ է նաև մեր հանրապետությունը: Համաշխարհայնացման մարտահրավերները, բնականաբար, առավել զգոնությամբ են ընդունում փոքրաքանակ ազգերը գիտակցելով, որ նման մարտահրավերները դիմակայելու գործընթացում իր վճռորոշ դերն ունի ազգի կրթությունը, որը մարդկային հասարակության հարստությունն է: Այս գիտակցության մեջ առավել կարևոր է մայրենի լեզվով կրթության դերը:

Անտարկեմի և, որ խոսքը լեզվամտածողության վրա է կառուցվում, իսկ լեզվամտածողությունը ձևավորվում է մանկության տարիներին: Պատահական չէ, որ հաղորդակցական-ճանաչողական կարողությունների ձևավորումն այժմ իր կարևոր և արժանի տեղն է գրավում ինչպես հանրակրթության կրթակարգում, այնպես էլ հայոց լեզվի ծրագրային պահանջներում, այսինքն՝ որպես հաղորդակցման միջոցի կարևոր նշանակություն և տրվում մայրենի ուսուցմանը:

Ցանկացած խոսքային արտահայտություն, բնականաբար, պայմանավորված է խոսքային գործունեության իրավիճակով և կյանքի պահանջներով, որոնք էլ դառնում են ասելիքի դրդապատճառն ու նպատակը: Այսուհետև խոսողը ձևավորում է ասելիքի բովանդակությունը՝ ընտրում է խոսելու ձևը, քերականական կառուցվածքը, բառապաշարը, առաջնությունը, կանխագուշակում ունկնդրի կողմից ընկալումն ու հավազելու նպատակը:

Ասել է, թե երեխայի լեզվատարանաբանական մտածողությունը զարգացնելու համար անհրաժեշտ է սկսել երեխայի ներաշխարհի, զգացմունքների, հետաքրքրությունների զարգացումից և նրա շուրջ հոգեբանական նուրբ, խոսնելուն տրամադրող միջավայրի ստեղծումից:

Հանրահայտ է, որ կրտսեր դպրոցը երեխայի իրական կյանքի դպրոցն է, ինչպես երեխայի ընտանիքը, ինչպես երեխայի բակը: Կրտսեր դպրոցականները այնքան տար-քեր են և հետաքրքիր, անկրկնելի որպես անհատականություններ: Մեր կրտսեր դպրոցի ուսուցիչը նայա և առօրյա կենսափորձով մարդ է. նա պիտի միշտ երեխաների հետ լինի, իր մեջ եղած լավը փոխանցի նրանց, նաև իր մեջ ստեղծագործելու, երևակայելու հմտություններ զարգացնի, իսկ գնահատումը գործածի միայն որպես երեխայի ուսումնառության խրախուսման և ինքնաստուգման միջոց:

Կրտսեր դպրոցում է, որ երեխայի մտածողության մեջ տեղի են ունենում որակական փոփոխություններ: Հենց այստեղ է, որ ուսուցիչը հստակ պետք է պատկերացնի աշակերտների զգայական առանձնահատկություններն ու տրամաբանական ընկալման գործընթացները: Նա պետք է իմանա, թե աշակերտներն ինչպես են մտածում և պատկեր-բացնում, վերլուծում ու եզրահանգումներ կատարում, համեմատում և ընդհանրացնում, հասկացությունների միջոցով տրամաբանական դատողությունների և մտահանգումների հստակում:

Մտնվանակերտի Ա. Դուլյանի անվան դպրոցի 3-րդ դասարանում աշակերտներին հանձնարարվեց դասախոսել՝ «Թույլակեր» թեման, բաժանել մասերի, հատվածների և այդ հատվածների բովանդակությունից ելնելով վերնագրել դրանք: Երեխաները առանձնացրին հետևյալ վերնագրերը՝ «Թույլակեր և նավաստին», «Թույլակերի հանձնարարությունը», «Նավաստին թույլակեր երկրում», «Ղենկերների խորհուրդը»: Մի այլ դեպքում ընթերցվեց պատմվածքը և առաջարկվեց վերնագրել այն: Շատ ավելի հետաքրքիր ստացվեց, երբ աշակերտներին տրվեցին առանձին հատվածներ, և պահանջվեց դրանք միավորել մի ամբողջության մեջ և կազմել մի ամբողջական տեքստ: (Թիվ 2 դպրոց, դասավար Է. Ասաբեյան): Երեխաներին հանձնարարվեց

նան տնքստի մեջ ընդգծել էական, կարևոր բառերը, որոնց վրա կառուցված է նյութի լավահաղակությունը, այսինքն՝ հենակետային բառերը:

Պետք է ասել, որ ողջ դասի ընթացքում աշակերտներն աշխատում էին լարված, ուշադիր, հետաքրքրությամբ, և ասենակարևորը՝ բացակայում էր մտքի սեյանիկական գործունեությունը: Երեխաների ճնշող մեծամասնության աշխատանքը իմաստային էր, տրամաբանական, լուրջ ու ստատված: Միտքը ապրում էր երեխաների մեջ, նրանց մեջ ստատվելու կարողություն էր սեյակում, նրանք իրենց ստատող էին գզում և ապրում ստատողության բերկրանքը, իսկ այդ ամենը պայմանավորված էր մտքի վերլուծականհամարական կարողությամբ, որը նրանց հնարավորություն էր տալիս ճիշտ ըմբռնելու ամբողջի և մասերի փոխհարաբերությունը:

Մի այլ տեսարանի հանդիպեցինք նույն դպրոցի առաջին դասարանում (դասավար Ա. Մելրումյան): Ուսուցչի հարցին՝ «Համեմատեցե՞ք իրար հետ ազատվել և գորչ ազատվել», աշակերտները լուրջամբ պատասխանեցին: Բայց, որք փորձառու ուսուցչուհին պահանջեց համեմատել ազատվել ու գորչ ազատվել ըստ մեծության, երեխաները սկսեցին պատասխանել. «Ազատվել մեծ է, իսկ գորչ ազատվել փոքր»: Այնուհետև՝ «Համեմատեցե՞ք ըստ գույնի» պահանջին լարվածները կարողացան ճիշտ պատասխանել. «Գորչ ազատվել սև է, միայն վիզն է մոխրագույն, իսկ ազատվել մեջքը և փորիկը մոխրագույն են, գլուխը և պոչը՝ սև»: «Համեմատեցե՞ք կտուցները» պահանջին երեխաները պատասխանեցին. «Ազատվի կտուցը կորացած է, իսկ գորչ ազատվինը՝ ուղիղ»:

Այսպիսով՝ այն, ինչ սկզբում չհաջողվեց ուսուցչին, նրան հաջողվեց երեխաներին այդ նույնը կատարել տալ տրամաբանական այնպիսի հնարի միջոցով, ինչպիսին վերլուծությունն է: Ուստի ուսուցչից մասնակի բնույթի պահանջներից հետո նորից վերադարձավ իր հիմնական նպատակը հետապնդող պահանջին. «Ազատվի մեջքը և փորիկը մոխրագույն է, կտուցը՝ կորացած, գլուխը՝ սև, լարվածները կարողացան ճիշտ գտնվում են առջևում, մեկը՝ նստում»: Այդ նշանակում է, որ երեխաները կարողացան հենչությունը միացնել մասերի բաժանումը և ուսումնասիրել որպես ամբողջություն, այսինքն՝ համադրություն կատարեցին:

Չոր չէ, որ հույները համեմատությունը համարում են իմացության մայրը, գիտության և ուսուցման ամենաարդյունավետ միջոցը: Երբ մտանք դասարան, աշակերտները էքսկուրսիայից հարուստ նյութերով նոր էին վերադարձել (Սու. թիվ 2 դպրոց, դասավար՝ Վ. Բաբայան): Մեր ներկայությունը չփոթեցրեց փորձառու դասավարին, նա մեր առաջարկությամբ երեխաներին հանձնարարեց համեմատել, խմբավորել, դասակարգել էքսկուրսիայի ժամանակ հավաքած տերևները: Երեխաների մի մասը խմբավորումը կատարեց ըստ գունային հատկանիշի, մյուսները՝ ըստ մեծության, որոշ երեխաներ էլ լավագույնները, առողջները, չվնասվածները առանձնացրին ջարդվածներից: Եղան երեխաներ էլ, որ առանձնացրին ըստ տեսակի՝ ծիրանի, դեղձի, ուռենու, բարդու տերևներ: Ջպացվում էր, որ այդ ընթացքում երեխաները մտածում էին, գրատում, ուղիներ որոնում, փոխում իրենց վճիռը, մերժում նախորդ բանձնումը: Պետք է ասել, որ կրտսեր դպրոցականները ոչ միայն տիրապետում են առարկաների ճիշտ դասակարգմանը, այլև բառային ճիշտ համակարգումներ են կատարում:

Լրտսեր դպրոցում լավ կլինի աշակերտներին վարժեցնել ոչ միայն մեկ, այլև մի քանի էական հատկանիշներով խմբավորումներ կատարելու: Դա հնարավորություն կտա ուսումնասիրվող նյութը հետազոտել տարբեր կողմերից և ծանոթանալու նրա բազմաթիվ հատկանիշներին:

Սու. թիվ 2 դպրոցի 4-րդ դասարանում մայրենիի դաս է, դասավար՝ Ջ. Խաչատրյան: Աշակերտներին տրվեց բառերի մի ամբողջ շարք և առաջարկվեց խմբավորել որանք՝ նկատի ունենալով ամենաընդհանուր հատկանիշները: Երեխաներն առանց դժվարության կարողացան առանձնացնել մի խմբում՝ կին, աղջիկ, մայրիկ, տիկին, ուսուցչուհի, սույու խմբում՝ տղամարդ, հայրիկ, տղա, զինվոր բառերը: Եղան երեխաներ էլ, որ ինքնաթիռ, ստալ, գնոր բառերը որպես պատերազմի միջոցներ առանձնացրին և ստեղծեցին մի այլ խումբ:

Եզրակացությունը մեզ համար պարզ է: Երեխաները ոչ միայն կարողանում են տեսնել նմանություններն ու տարբերությունները, այլև գանազանել մոտակա կապերը, միևնույն սեռին պատկանելը, հայրենակցությունը և այլ հատկություններ:

Ուսուցման նպատակը չպետք է լինի սովորողներին ամեն մի պատահական գիտելիքի հարողումը: Ընդհանուր շրջայից դուրս, միայնացից կտրված, հատվածային գիտելիքները նրբք չեն գարգացնում աշակերտի տրամաբանությունը և չեն նպաստում ստատվող գործունեության ակտիվացմանը: Լավ կլինի, որ երեխաների նախորդ շրջանում ստացած գիտելիքները ստանեն նոր գիտելիքների գործնական համակարգի մեջ և նպաստեն դրանց կատարյալ յուրացմանը: Միաժամանակ ուսուցանվող նոր նյութն ինչ-որ չափով պետք է օգնի երեխային՝ ճշտելու իր

նախկին պատկերացումները, հարստացնելու ու խորացնելու դրանք և նրանց հաղորդելու նոր բովանդակություն: Այդ տեսակետից ուղարգավ են մայրենիի նոր դասագրքերը, որտեղ մեծ տեղ է տրված լեզվատրամաբանական խաղ-առաջադրանքներին, որոնք օգնում են երեխաներին շրջակա միջավայրը ավելի լավ ճանաչելուն, ստացած գիտելիքները գործնականում կիրառել կարողանալուն:

Երեխան խաղը միավորում է ուսման հետ. չէ՞ որ երկու դեպքում էլ նա դասակարգում է, համեմատում, համադրում, վերլուծում, գտնում էական հատկանիշները, կատարում ինքնաստիճան և ինքնաստուգում: Խաղերը, մասնավորապես իրենց սիրելի խաղերը, երեխաները, որպես կանոն, լավ են նկարագրում: Չէ՞ որ դրանք ոչ թե մեխանիկական հիշողության, այլ հուզական, ոգևորված ընկալման դաշտում են, սրտի միջով անցած: Դա է պատճառը, որ երբեք չեն մոռանում և հաճույքով նկարագրում, շատ լավ կատուգում են իրենց խոսքը: Լեզվատրամաբանական առաջադրանքներից երեխաները հաճույքով են կատարում «Սխալ- ծիշտ», «Հորիմիք մի պատմություն նկարի շուրջ», «Ինչո՞վ են նման, ինչո՞վ են տարբեր», «Նկարծելուկները», «Առաքալուցին», «Բաղը բառի մեջ», «Ո՞ր բառերն են ընկերներ» խորագրերը կող առաջադրանքները:

Տարբական դասարաններում երեխաների շրջանում մեծ հետաքրքրություն են առաջացնում հատկապես հերթաթեսերը, պատմվածքները, բարոյախրատական գրույցները, առածները, ասացվածքները: Մայրենիի դասագրքերում կարևոր տեղ է հատկացվել նաև խնդուկներին: Երգիծական նյութերը երեխաների շրջանում մեծ հետաքրքրություն ու ոգևորություն են առաջացնում: Հումորը բարձրակարգ և առաջավոր մտածողություն է, որը շատ երեխաների մեջ երևան է գալիս վաղ տարիքից: Մեր դիտումներից բերելք մի օրինակ. չեմպայոն կոտրելու համար բարկացա թոռնիկիս վրա ասելով, Աթե հիվանդ չլինեիր, քեզ կպատժեին: Ջարմանայի բաներ են ասում, տատի՛, եթե հիվանդ չլինեիր, չեմպայոն իր տեղում կլինեիր, իսկ ես՝ մանկապարտեզում: Դպրոցում ստեղծագործական շարադրություն էին հանձնարարել՝ Աթե դու նախագահ լինեիր, ի՞նչ կանեիր՝ Լարաբաղի համար: Թռուիկս պատասխանում է. «Գուցե նախագահ եմ դառնում, գրեմ, որ ուրիշները գողանան իմ մտահղացումները»:

Հարց է առաջանում.

- Դարձե՞՞ք է, արդյոք, դպրոցն այն տունը, որտեղ յուրաքանչյուր երեխա ունի իր անկյունը, և արդյոք դպրոցական կյանքը մանկության այն աշխարհն է, ուր իրեն լավ է գգում ամեն դպրոցական:

Գործի քերտում շվիվելով շատ դպրոցների հետ, պարզել ենք, որ կան ուսուցիչներ, որոնք հավված են կարգապահական մոդելին. խստորեն կարգադրում են կատարել իրենց պահանջները, սահմանափակում երեխաների ազատությունը և աշակերտի ինքնուրույն մտածողությունը: Դասին մնալով լուրջություն անթույլատրելի է: Անհրաժեշտ է պայմաններ ստեղծել հարգել տալու, արտահայտվելու, վիճելու, ապագուցելու, «հայտնություններ» անելու համար:

Ինքնուրույն բազմախտումները հիացմունք են առաջացնում և աշակերտներին մղում ճանաչողական անհրաժեշտության գիտակցմանը:

Ուսուցիչն իր աշխատանքում պետք է մշակի երեխաների դատողությունները լսելու, նրանց պատասխաններում ինքնատիպ գտնելու կարողություն, ամեն կերպ խթանի աշակերտների ինքնուրույնությանը, ազատ մտածողությանը, նրանց մեջ մշակի սեփա-կան հայացքներ, հասնողություններ, պատկերացումներ:

Резюме

Учитель в своей каждодневной работе должен выработать умение прислушиваться к мнению учащихся, возможность находить в их ответах самостоятельные суждения, всячески способствовать развитию самостоятельности учащихся, их аналитическому мышлению, воспитать в них собственные взгляды, убеждения и представления.

Գրականություն

1. Թորոյան Կ. և այլք, Մայրենի 2-4, Ուսուցչի ծեփարկ, Երևան, 2007, 88 էջ:
2. Լանդա Լ. Մ., Մտածելու կարողությունը: Ինչպե՞ս մտածել, Երևան, 1976, 106 էջ:

ԱրՊՀ, հայոց լեզվի և նրա դասավանդման մեթոդիկայի ամբիոն

ՄԻՋՊԳԳԱՅԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆՍԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒԹՅՈՒՄԻ ԳԻՏԱԺՈՂՈՎ

Ս. Ա. Մինայան

2008թ. օգոստոսի 15-18 Արցախի մայրաքաղաք Ստեփանակերտում պատշաճ մակարդակով ու համապատասխան միջավայրում (պետքույսեցի կրթության ու գիտության նախարարության նախատեսած ծախսերով) կայացավ Միջազգային հայերենագիտական ու թե՛րրորդ գիտաժողովը, որ համապատասխան գեներուցմանը ընդգրկված էին տարբեր տեղերի գիտական կամ բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում աշխատող քանակներու անձնավորություն՝ Արևան (ՀՀ ԳԱԱ լեզվաբանության ինստիտուտ, Լավրենտի Հովհաննիսյան, Նազիկ Հովհաննիսյան, Մելադա Արաբելյան), Հայկանոշ Մեծրոպյան և ուրիշներ, Հայաստանի պետական օտարալեզուական համալսարան, Հասմիկ Պետրոսյան, Խ. Արզումանի անվ. Հայկական պետական համալսարան, Աշոտ Գալստյան, Ժեն (Ժենի համալսարան, Ռենի (Վրեղաս), Հոլանդիա (Լեյդենի համալսարան, Հրաչ Մարտիրոսյան), Հայաստան (Գավառի պետական համալսարան, Վիկտոր Կատուլյան), Արցախ (Ստեփանակերտի պետական համալսարան, Արմեն Սարգսյան, Գուրգեն Բաղդասարյան և ուրիշներ, Մ. Մաշտոցի անվ. պետ. համալսարանագրված համալսարան, Լուսինե Մարգարյան): Գիտաժողովի կազմակերպիչն էր՝ ինքնաշարժային Վ. Ռ.Ն.Ն. նախագահ, Ի.Ղ.Ն. կր. նախարար, Գաղաթյան Ս. Վ. ԱրՊՀ ռեկտոր, պ. գ. թ., պրոֆեսոր, Հովհաննիսյան Լ. Ծ. ՀՀ ԳԱԱ Հր. Աճառյանի անվ. լեզվաբանության ինստիտուտի տնօրեն, բ. գ. ղ., պրոֆեսոր, Սարգսյան Կ. Յու.՝ պատասխանատու քարտուղար և գիտաժողովին վերաբերող այն տխարի աշխատանքների նախածնողը, ԱրՊՀ բան. ֆակ. ղեկավար, բ. գ. թ., դոցենտ, Բարսեղյան Օ. Ե.՝ ԱրՊՀ հայոց լեզվի և կրթ. դաս. մեթ. ամբիոնի վարիչ, բ. գ. թ., պրոֆեսոր, Վրեղաս Ռ., Մարտիրոսյան Հ., Աղաբելյան Մ.: Աշխատակիչի համար նախատեսված էր կանոնակարգ ու ծրագիր: Միջազգային հայերենագիտական ութերկուրդ գիտաժողովն ունեցավ «Հայոց լեզվի պատմության» մի շարք հարցերին նվիրված գեներուցմանը երկու լիսեռաբանական հարց, որի առաջինը, ի պատիվ Արցախում առաջին անգամ կայացող այդ գիտաժողովի, իրագրվեց Արցախի Ազգային ժողովի նիստերի դահլիճում, իսկ հասցողը՝ ԱրՊՀ-ում: Օգոստոսի 18-ի լիսեռաբանական ամբիոնավեցին գեներուցմանը արդյունքները: Այդ գիտաժողովի գեներուցմանը, դրական գնահատականի արժանանալով, երաշխավորվեցին տարագրվելուն, (որը կատարվեց ժամանակին): Աշխատանքը գրավեցվեց նաև տնտեսական վայրերի դիտարկումներ իրացնող էքսկուրսիաներով ու պաշտոնական հանդիպումներով: Այս իրողությունը համընկավ տվյալ տիպի գիտաժողովների գործառնության քանակի զարգացմանը: Մեր հողավածով նպատակ ունենք անդրադառնալ այդ գեներուցմանը թուրքիսի. ոտնը, համար պատշաճի, ամփոփ ձևով հրատարակվել են «Հայոց լեզվի պատմության հարցեր» ժողովածուում (1): Այս վեց գործով Արցախում իրագրվեց հայոց լեզվի նվիրված բարձրագույն առարկություն: Արժե էիջել հայոց լեզվի մեծ նվիրյալ Ս. Գ. Արքահամանի հետևյալ խոսքը. «Մենք գայիս ենք ժողովուրդների պատմության վարչական ժամանակներից, անցել ենք հազարամյակների պատմական ուղի. դա ձեռքերումների ու կրթությունների, հայրենականների ու պարտությունների, հույսի ու մարտումների ուղի է, և մենք լեզվապետ «ժողով ամու ենք», բայց պատմության մեջ ունեցել ենք մեր տեղը, կատարել ենք մեր դերը, արժանապատվությամբ ենք հասնել 20-րդ դար և մուտք գործել 21-րդը: Ծնունդով մեզ հետևակվեց կամ նույնիսկ ավելի ուշ ժամանակներում երևան եկած ու մեզնից ուժեղ ժողովուրդներ վերացել են պատմության թատերաբեմից կամ ֆիզիկապես, կամ, ավելի հաճախ, ձուլվել են օտարների» վերանալով որպես ինքնուրույն ժողովուրդ: Ձուլվել են, քանզի չեն պահպանել, չեն պաշտպանել իրենց լեզուն, չեն պահպանել, որ լեզվի կրթության ազգի կրթուստ է:

Մեր իմաստուն նախնիներն առանձնակի ուշադրություն էին դարձնում մայրենի լեզվի բազաիկ ղերին՝ ազգաբանակրություն, ազգաբանակրություն սուրբ գործում: Արանք քայ գիտակցում էին

*Որ գործից հանտ
Միշտ էլ լեզուն են մարտադաշտ հանտ.
Նվ ինչ, չի կարող ոչ, սի գործ անել,
Լեզուն է անտ:*

Հայ ազգի պահպանության, պաշտպանության ու գոյատևման, ազգային կյանքի լայնահուն բարգաձայան. նրա պատմական առարկության լիարժեք իրականացման գործում մայրենի լեզվի բազաիկ ղերի խոր գիտակցումն էր, որ միջց մենն Մեարաք Մաշտոցին՝ ստեղծելու հայոց գիրը.

հիմնադրելու հայ դպրոցները: Գրքերի գլուխը հայ մշակույթի հեռուզազ վարձագան, մեր սպիտակ անցնելիք մեծ ճանապարհի սկիզբն էր» (2, էջ 7-8):

Եվ ահա սկզբնավորված այդ մեծ ուղու շրջադարձային լուսաբաշտ կենտրոնը մեզ Միջազգային հայերենագիտական գիտատնտեսական կոնգրեսի է, որի ութերորդը, ինչպես նշեցինք, Արցախում էր: Այդ գիտատնտեսական կոնգրեսը գեկույցներում տարածմանակա ու համաժամանակյա տնտեսական կոնգրեսներով բազմակողմանիորեն քննարկվել են հայոց լեզվի տարբեր մակարդակների գործուն հարցեր, որոնք, բառ անհրաժեշտության, հիմնավորված էին համապատասխան գիտական աղբյուրներով (առաջ քաշված նորարական վարկածներում ակնհայտ էին մասնակի վիդեակներ, որոշ լեզմաների ծախված ընդգրկումներ, մի քանի գեկույցներին բնագրային տեքստերի, գիտական աղբյուրների ոչ նշումներ, բանավոր գեկույցում գործածված կառավարությունների անհարկի փոխանցում գրավոր խոսքի մեջ և այլն, որոնք, սակայն, չլին ստվերում հարցերի կարևորությունները): Տպագրված գեկույցների լեզմաների կենսից ավելին վերաբերում են բառացիորեն, ուր բազմակողմանիորեն շրջափակում են հազարամյակների պատմությունը ու նեղոր հայերենի լեզվական հարստությունները, դրանց շուրջ եղած գիտական արժեքավոր նվաճումներն ու դեռևս ուշադրության կարժու բացը:

Հայերենի հնչյունաբանական բաժնին է առնչվում Ռեմի Վիդերասի «Հայերենական նախալեզվի «ո» բաղաձայնը հայերենում. մտատնտեսարի (դրամաբանություն-Մ. Մ.) քաջատաղանդներ լեզման հենված բառագիտության ստուգաբանական, համեմատական աշխատանքների վրա *արտեր, անձր, գանգուր* բառերի սահմաններում: Մուսի բաժնից հնչեցնող վերնատույնային ենթաբաժնին է վերաբերում Լուսինե Վանյանի «Ռիթմիկ կառուցների հիմնական առանձնահատկությունները ժամանակակից հայերենում» փորձարարական աշխատանքների ամփոփված շարադրանքը: Յ հնչյունի երևան գալը բառակազմում կամ ծայրավորների միջև բառախոսքում, արտալեզվական ու ներլեզվական պատճառներով նրա կրած փոփոխությունները, մեղադատառ գոյություններում ունեցած ուղղագրական պատմությունը և արդի վիճակում ընդգրկված իրողություններն է վերհանվում Սիլվա Մրնասյանի «Յտավորումը հայերենում» գեկույցագրում:

Բառագիտության բաժնից են Սիլվա Պատվեյանի «Չաղը խորհրդանշող ստորագրային մի քանի անվանումների շուրջ», Տասմիկ Պետրոսյանի «Գիտատնտեսական տերմինաբանության համալրման ուղիները հայերենում. պատճառները որպես տերմինակերտման ներքին ուղի», Գուրգեն Բաղդասարյանի «-վ- անանգի բայականական գործառնայի սկզբնավորումը հայերենում», Հայկանուշ Մեղրոսյանի «Պահեցողության առնչվող բառերը հայերենի բարբառներում», Շուշան Մարտիրոսի «Երկարատև բարդությունները Փավստոս Բուզանդի «Հայոց պատմության»-ում», Մելադա Աղաբեկյանի «Գիտարկումներ հայերենի հնագույն փոխառությունների վերաբերյալ», Սիլվա Մրնասյանի «Գրաբարյան բառածնների գործառնայի Լարսարալի բարբառի բառային կազմում», Կարինե Հակոբյանի «Արցախահայ արդի մտավորի բառապաշարի մի քանի առանձնահատկություններ» (առ նաև ոճագիտության է վերաբերում), Անահիտ Մկրտումյանի «Պարամահալի խոսվածքի բառապաշարի և մի խոսվածք բառափոխումների շուրջ» լեզմաները: Բառագիտության առնչվող բառարանագիտական լեզմաներ են Լավրենտի Հովհաննիսյանի «Տալ չարքանական գրականությունը և գրաբարի բառարանագրության խնդիրները», Լազիկ Հովհաննիսյանի «Որոշ դիտարկումներ XVII դարի քաղաքայինների ձեռագիր բառարանների վերաբերյալ» և Արմեն Սարգսյանի «Բարբառային բառարանային արդիական պահանջները» աշխատանքները:

Սիլվա Պատվեյանը, ձեռքի տակ ունեցած բառարանների հիման վրա, քննարկել է *չաղը* խորհրդանշող ստորագրային անվանումները, որոնք, ցավոք, բավականին թիվ են կազմում (ազգաբուն, ազագայել, բենեյեբուր, բեյիար, խաբառանի, հեշմակ, մամոհա, նեռ, սաղայել, ստտանա չիաշված մի շարք բուն հեթանոսական բառայիններ): Հասմիկ Պետրոսյանը փորձել է *փոխառությունների յարգմանական և պատճառման* հասկացությունների բառակերտական առանձնահատկությունները սահմանազատել, Գուրգեն Բաղդասարյանը ձգտել է -վ- սկզբնականական անանգի սկզբնավորումը հայերենում ճշտել ու հետազոտել գործառնայի գույց տալ, Հայկանուշ Մեղրոսյանը գրանցված հարուստ նյութերի քննությունից եզրահանգել է տոնական արժեք ստացած պահեցողության վերաբերող բառերի, դարձվածների հայերենի բարբառներում լայն կիրառություն ունենալուն, որոնք մատուցում են դրանց հանդեպ եղած վրձ ու գիտակից վերաբերումը: Շուշան Մարտիրոս, Փավստոս Բուզանդի պատմության մեջ գործածված երկարատև բարդությունները համակողմանիորեն քննարկելով, գտել է, որ դրանք բավականին թիվ են կազմում ու հարուստ նյութ են լեզվաբանական ուսումնասիրությունների համար: Մելադա Աղաբեկյանը փաստալուծելով գիտական ճշգրիտ սակավ հետազոտություններ, փորձել է եղած հնչյունական օրնքների համապատասխանությունները հիման վրա հաստատել հնագույն փոխառությունների ժամանակագրության վերաբերյալ իր տնտեսվածները: Ելիզավետա Միրզոյանը, համադրելով ու հակադրելով գրաբարյան ու արցախյան բարբառի նույնարժուտ բառածները, ձգտել է հնարավորին չարի ցույց տալ գրաբար և բարբառ փոխաբարբերությունը: Կարինե

Տնօրոջանը բնագրային օրինակներով գտնվացել է հաստատել արգելաբան մանուրի բառապաշարի հարստությունն ու բառային նորաստեղծական արտահայտությունները, իսկ Անահիտ Ալյոսույանն անդրադարձել է Չիարմահայի խոսվածքում գործածված կտորեղենի անվանումների բառարանությանը: Բառարանագրության նկատմամբ առաջադրվող նոր խնդիրների են անդրադարձել Ասիկենեղի Տովհաննիսյանը (գրաբարյան բառամիջոցներ ընդգրկող բառարաններից բացի թարգմանական գրականության բառարանագրման կայացման կարևորությունը) և Արմեն Սարգսյանը (Արցախի ամբողջական բառապաշարն ընդգրկող կատարյալ աշխատանք), իսկ Նազիկ Տովհաննիսյանը, որը դիտարկումներով անդրադառնալով XVIII դ. ձեռագիր նույնանիշների բառարաններին, փաստել է մի շարք բառերի իմաստային տեղաշարժերի նկարագրություններ՝ ակնհայտ դարձնելով նման բառարանին յուրահատուկ սկզբունքի շեղում:

Նշված գիտաժողովում հայոց լեզվի քերականության բաժնին վերաբերող թեմաները հիմնականում ձևաբանությունից էին, որոնց մեծ մասը վերաբերում էր բային: Օրինակ Շաղեր Միրայանը հանգամանորեն քննարկել էր ներգործական սեռի բայերի մի շարք առանձնահատկություններին ծավալուն, բայց նոր քննության կարող հարցեր. հատկապես կապված կրտսերական ածանց չտառնայուն (գրաբարից եկած պակասաթիք բայեր) կամ դեռևս խոսքում քերականական այդպիսի օրինաչափությունը աստիճանաբար գործածություն չունեցողներ (*համադրական*՝ պարզ, բաղադրյալ բայեր, *հարադրական*՝ սովորական ու դարձվածային իմաստներով բայեր): Ընդհանրապես՝ կեն դարուց ափսիս է, ինչ հայերենի ամենաշատ իմաստաբանական ու քերականական տեղաշարժ ունեցած խոսքի մաս բայը հանգամանորեն բառարանագրված ու այդ տեսանկյուններով քննված չէ, որը հավասարաչափ գործուն պահանջարկ ունի ձևաբանության ու շարահյուսության մի շարք թեմաների համար: Հասնիկ Ղազարյանն ուշադրությունը բևեռել էր գրաբարում ու ժամանակակից հայերենում իմաստաբանական նրբություններով գործադրվող նրանակափոքող բայերին (արդի հայերենի ձևաբանության ու շարահյուսության համար ևս այս հարցը կարող է մանրամասն ուսումնասիրության): Բայի երկրորդական բաղադրյալ ժամանակաձևերը Ղարաբաղի բարբառում թեմային էր անդրադարձել ժամանա Միքայելյանը, համկերձ կարևորելով նրանց ձևեր քերած կերպաժամանակային նոր իմաստային նրբերանգներն ու արտահայտության ձևերը: Արդի հայերենի խոսքամասային փոխանցումները չթեքնիզների համակարգում ծավալուն թեման էր ներկայացրել Նունե Խաչատրյանը՝ անդրադառնալով *մակբայ-վերաբերական*, *մակբայ-կապ*, *չաղկեղ-վերաբերական*, *կապ-չաղկեղ* խոսքի մասային նրվելովկատություններին: Լեզվի ոճագիտության բաժնից մեկ զեկուցում է Լոլի, որի հեղինակը Աշոտ Գալստյանը, գեղարվեստավավերագրական ժանրի մի քանի առանձնահատկությունների է անդրադարձել: Դրանք են *ինքնախոսություն*, *երկխոսություն*, *ինքնահարգադրումներ*, որոնք կարևոր են դիմանկար-բնանկարների տիպականացման ու գրույց-վերաբարությունների աղբյուրագիտական հավաստումների համար:

Արդի գիտական կարևոր խնդիրների աղերսով զեկուցումների բոլոր թեմաները գուցակցվել են տարաբնույթ հարցադրումների ու ստացել համապատասխան կարծիք մեկնություններ՝ առավել պարզաբանելով առաջադրված թեմաները: Այնհայտ էին կազմակերպիչների ու ընդգրկված մասնագետների միջինական վերաբերմունքը հայերենագիտական այդպիսի պատասխանատու միջոցառման նկատմամբ և միջազգային չափանիշներին համապատասխանեցնելու ունակությունների աներկբայությունը:

Резюме

С 15 по 18 июля 2008 г. в Степанакерте состоялась восьмая Международная научная конференция по арменистике (армянский язык-фонетика, лексикалогия, морфология, стилистика), где были прослушаны 22 доклада по истории армянского языка. Тема каждого доклада являлась самостоятельным научным изысканием.

Գրականություն

1. Հայոց լեզվի պատմության հարցեր (Միջազգային հայերենագիտական ութերորդ գիտաժողովի զեկուցումներ), Մտեփանակերտ, 2008, 112 էջ:
2. Արքայախոսյան Մ. Ա., Մեր լեզուն և մեր դպրոցը, Եր., 2001:

ԱրՊՔ, հայոց լեզվի ու նրա դասական դասն մեթոդիկայի ամբիոն

ԺԻՏԱԿԱՆ ԱՐՄԱՀԱՅՏՈՒԹՅԱՆ ԲԱՌԱԿԱԶՄԱԿԱՆ
ՄԻՋՈՑՆԵՐԸ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ

Լ. Ս. Սանթրյան

Հայերենում ժխտումն արտահայտվում է տարբեր միջոցներով, որոնք կարելի է խմբավորել հետևյալ կերպ.

ա) Ժխտման արտահայտության բառակազմական միջոցներ (ժխտական ածանցներ):

բ) Ժխտման արտահայտության ձևաբանական միջոցներ (ժխտական ղերանուններ, բայի ժխտական ձևեր, ժխտական ղերբայ, ժխտական մակբայներ, ժխտական կապեր, ժխտական շաղկապներ, ժխտական նղանակավորող բառեր):

գ) Ժխտման արտահայտության շարահյուսական միջոցներ (նախադասության ժխտական կառուցվածք, ժխտական բառ-նախադասություններ):

Ժխտման արտահայտության բառակազմական միջոցները ժխտական ածանցներն են (նախածանցներ և վերջածանցներ):

«Լեզվաբանական բառարանում» ժխտական նախածանցները սահմանվում են հետևյալ կերպ. «Այն նախածանցները, որոնք դրվելով բառի վրա՝ ժխտական թովանդակությամբ նոր բառ են կազմում» [1, 115]:

Ժխտական նախածանցները հայերենի բուն նախածանցներն են, որոնք բնորոշ են հայերենի զարգացման բոլոր շրջաններին:

Ժխտական նախածանցներն են՝ ան-, ապ-//ապա-, դժ-, չ-, տ-:

Ան- նախածանցը ամենակենտրոնակ նախածանցներից է: Այն ունի հնդեվրոպական ծագում և կենտրոնակ էր թե՛ նախագրային (հմմտ. ահապ, ահայր, ահեզր, ահձայն և այլն), և թե՛ գրային շրջաններում:

Հայերենի ան- ժխտական նախածանցը համարվել է սանս. *a-*, իուս. *a-*, լատ. *in-*, գոթ. *un-*՝ *h-*, *h-* *n-* ձայնավորից առաջ՝ *hn-* [2, 242], [3, 118]:

Ան- նախածանցը ժխտական, բացասական իմաստով ածականներ է կազմում գոյականներից, ածականներից և բայարմատներից:

Օրինակ՝ անպարիսպ, անթիւ, անարի, անհավասար, անբաժանելի, աննատչելի:

Միջնադարյան քնարերգու Ներսես Շնորհալիս գործածել է ան- նախածանցի և ղերանվան համադրությամբ ստացված բառածև, որին չենք հանդիպել այլ գրողների մոտ: Այդ է իսպառ. քայց ոչ ծախէ, անհատ պահէ միշտ ի յերեր, Ոչ գամս հազար և կաս գերկոս, և ոչ հարիւր հազար բիւրեր, Այլ անվախձան է և աները և յալիտեան անպարաբեր... (Ի, 188): Անճորք-ը թմրես գործածվել է «ոչ մի ժամանակ» իմաստով և ցույց է տալիս, որ նշված ներույթը ժամանակային սահմանափակման չի ենթարկվում:

Ան- նախածանցով և «ունեցողի» նշանակությամբ մի շարք վերջածանցներով (հմմտ. -նդ, -ուն, -(ա) վոր, -անի և ն) բաղադրված բառերը կազմում են իմաստային հակադիր ցույցեր, ինչպես, օրինակ՝ մեղավոր-անմեղ, արժանի-անարժան:

Հաճախողնալ են ան- նախածանցի գործածության դեպքերը ին, -ի, -ական, -ություն, -ակ վերջածանցներն ունեցող բառերի հետ:

Օրինակ՝ անհարկի, անզուգական, անարդարություն, անյեզվակ:

Արևելահայերենում սովորական են այնպիսի նրկբաղադրիչ կազմությունները, որոնցում բաղադրիչներից մեկը (հիմնականում առաջին բաղադրիչը) դրական ձև է (առանց ան- ածանցի), մյուսը (երկրորդ բաղադրիչը)՝ նույն բառի ածանցավոր տարբերակը, ինչպես՝ Արձանը, քաղաքն ու համազգային սուրբ մշտական նախատինք կղաճան իր համար,

Փակագծերում տրված առաջին թիվը (1) զրկականության համարն է, երկրորդը (115)՝ էջը:

ամեն բոլորն փոշու պես աչքը կմտնեն ու *տնդի-անտնդի* ցավ կպատճառեն իրեն: Նա է ինձ *ազնիկ-անազնիկ* դարձնում...

Արևելահայերենում գործածական են նաև այնպիսի կրկնավոր բարդություններ, որոնցում երկու բաղադրիչները պարունակում են ան- ժխտական նախածանցը, այսպես՝ Ախավասիկ այս խնձորը... Լլամ այս դեղձը՝ *Անծեռակերտ-անստեղծ...*: Այլարհի բոլո՛ր բ-բոլո՛ր ը ծայրերից *Անծանդո-անհայտ* մարդիկ բյուրավոր Դարձրել են ինձ գաղտնարարն իրենց...: Եվ արաբական *անբեղ-անտորոք* անապատներում ծաղկեց... ոսկորը...

Ան- ժխտական մասնիկի փոխարեն մեսրոպյան հայերենը հաճախ կիրառում է *առանց* նախադրությունը, ինչպես՝ առանց հասանելոյ (անհաս), առանց գիտութեան (անգետ) և այլն:

Ոչ մեսրոպյան հեղինակ Մ. Խորենացին գրում է. «Ոչ կարեն հոտը առանց հովուաց լինել և հովիտը, առանց բարիտը վերակացուի»: Առանց հովուաց նշանակում է անհովիվ, *առանց վերակացուի՝ անվերակացու*:

Ան- ժխտական նախածանցով կազմված մի շարք բառեր ունեն գուրկ ձևայնությամբ ձևավորված նույնաբան հոմանիշներ, որոնք, հանդես գալով գործառական տարբեր ոճերում, բացատում են հատկանիշի գոյությունը, այսպես՝ անգործ-գործագուրկ, անծայն-ծայնագուրկ, անկամ-կամագուրկ, անմիջ-մագուրկ:

Ինչպես նկատում է Ս. Էլոյանը, բացի ժխտական ան- նախածանցից հայոց լեզուն իր զարգացման հնագույն շրջաններում (թերևս նախազարբաբայան, քանի որ գրաբաբայան շրջանում ևս հիշյալ ածանցն արդեն քարագած կազմություն էր) ունեցել է նաև ոչ ժխտական նշանակություն ունեցող համանուն ան- նախածանցը՝ «վրա, վրայով, դեպի» նշանակությամբ [6, 179]:

Հիշյալ ածանցով քարագած ձևով պահպանված են հետևյալ կազմություններ՝ *անծեռոց* կամ *անծեռոցիկ* (ան-ծեռ-ծեռի վրա կամ ձեռքի վրայի), *անտունյա* (գառի կամ աթոռի տակ պատվանդան=ան-տուն-նայ), *անկողին* (ան-կող=կողքի վրա), *անբառի* (բահակոթի վրա հազգված փայտը), *անբժիշկ* (ան-թափ-ել=թոնրի կողից կամ շուրթից հարց պոկվել, ընկնելը), *անգոտանել* (ան-կոյս, կողմ, որից և գոյս=ներքև գցել, խփել, արհամարհել), *անթեղ* (անթեղ/ել) և ծածկել, թաղել արմատից, որի հիշյալ ածանցված ձևը նշանակում է կրակի մնացորդները մոխրի մեջ ծածկելը, պահելը) և այլն [6, 179]:

Ինչպես իրավամբ նկատում է արո՞՞՞. Ա. Սարգսյանը, *ան-նախածանցը* ներկայացվում է իբրև միայն ժխտում արտահայտող ածանց, այնինչ ան-ը ունի նաև չափազանցության իմաստ՝ սահման-անսահման (անսահմանը նշանակում է ոչ թե սահման չունեցող, այլ չափազանց մեծ, [այն]) [7, 114]:

Նա նաև ավելացնում է, որ ան- ժխտական մասնիկը կարող է ծառայել որպես որակական և հարաբերական ածականներ բացահայտող ցուցիչ: Հարաբերականները երբեք ան- ժխտական ածանց չեն ստանում (չենք ասում՝ փայտյա-անփայտյա), իսկ որակականները ստանում են՝ ուշադիր-անուշադիր, համեստ-անհամեստ: Ընդ որում եթե ան չեն ստանում, նշանակում է առկա է դրական ածականի հատկանիշը, հմմտ. գեղեցիկ>անգեղեցիկ>տգեղ. մեծ>անմեծ>փոքր: Այս դեպքում դարձյալ գործ ունենք ժխտման երևույթի հետ, արտահայտված կամ այլ ժխտական ածանցով, կամ հակադրությամբ [7, 206]:

Ան- ժխտական նախածանցը հոմանշային շարքեր է կազմում այն նախածանցների ու վերջածանցների հետ, որոնք ժխտում են նախատիպի նշանակությունը կամ ցույց են տալիս նախատիպով նշվող առարկան կամ հատկանիշը չունեցող [8, 31]:

Այս առումով ան- ժխտական նախածանցը հոմանշային գույզեր է կազմում բոլոր ժխտական նախածանցների և -ատ ժխտական վերջածանցի հետ.

ան--չ-(անտես -չտես, անկամ-չկամ)

ան--տ-(անգետ-տգետ, անկար-տկար)

ան--ապ-(անօրեն-ապօրինի, անբայտ-ապաբայտ):

Ան- ժխտական նախածանցը հոմանշային եռաշարք է ձևավորում *ապ(ա)-* և *դժ-* ածանցների հետ, ինչպես՝ *անբայտ-ապաբայտ-դժբայտ*:

Ան- նախածանցը հոմանշային գույզ է կազմում -ատ վերջածանցի հետ: Ընդհանուր նախատիպը ցույց տված առարկան չունեցող բառակազմական նշանակությունն է: -Ատ

ածանցով բաղադրություններում առկա է «ունեցած և կորցրած» նրբիմաստը: Այսպես, օրինակ՝ անկողք-կորթատ, անծայն-ծայնատ, անթն-թնատ, անպոչ-պոչատ գոյություններն ան-նախածանցով ձևերը բացառում են առարկայի գոյությունը, ապա -ատ վերջածանցով ձևերը գոյց են տալիս առարկայի գոյությունը անցյալում և բացակայությունը՝ ներկայում:

Հին հայերենը մեծ քանակությամբ նախածանցակապոր կազմություններ չի պահպանել, ընդ որում դրանք էլ մասամբ կորցրել են իրենց գործունեությունն ու արդյունավետությունը: Այդ է պատճառը, որ հունաբան դպրոցի հեղինակները հունական ածանցագրոր կազմությունները պատճենաձևիս դիմել են նոր միջոցների՝ հազվադեպ միայն կենդանացնելով հին նախածանցակապոր կազմությունները:

Ապ- ժխտական նախածանցը հունաբան դպրոցի կերտած առավել գործածական նախածանցներից է:

Ըստ Ա. Մուրադյանի՝ դասական հայերենի ապ- ժխտական նախածանցն էրը հունաբան դպրոցի ներկայացուցիչները գործածել են իբրև նախդիր-նախածանց, համապատասխան հուն. *ἀπο* (*ἀπ-, ἀφ-*) նախդիր-նախածանցի, որպես նախդիր գործածվել է բացառական հոլովի հետ «ի բաց, բաց, տար, ի, յ» նշանակությամբ: Օրինակ՝ «ապ ուներ» (յուսեր), «ապ իմեր» (յիսեր): Որպես նախածանց արտահայտում է ժխտման, բացասման, վերադարձի իմաստ:

Հուն. *ἀπο* նախդիրը գործածվելով սեռական հոլովի հետ, բառին հաղորդում է բացառական հոլովի նշանակություն: Արտահայտում է տեղի, ժամանակի, միջոցի գաղափար, ցույց է տալիս ծագում, պատճառ, առիթ, հիմք և այլն: *Απο-* ն որպես նախածանց բառին հաղորդում է հետևյալ նշանակությունները. 1. հեռացում կամ բաժանում, 2. ավարտում, կատարում, 3. հետադարձ շարժում, գործողություն կամ վերադարձ, 4. ժխտում [9, 138-139]:

Այս նախածանցը հայերենի շիջ գործածական նախածանցներից է:

Ապ- ժխտական նախածանցը կառող է դրվել.

1) Գոյականական, բայական և ածականական հիմքերի վրա՝ կազմելով ածականներ, ինչպես, օրինակ՝ ապօրինի, ապարիստ, ապառոջ, ապարդյուն, ապուշ, ապիկար, ապագային և այլն:

2) Գոյականների վրա՝ կազմելով գոյականներ, ինչպես՝ ապարենե, ապակենտրոն և այլն:

3) Լձայնի և բայանունների վրա՝ կազմելով բայեր և բայանուններ, ինչպես՝ ապարենեացնել, ապագինել, ապակենտրոնացնել, ապարենեացում, ապագողում և այլն:

Դծ- նախածանցն արտահայտում է ժխտական, բացասական, մի բանից զուրկ լինելու իմաստ, կազմել է սակայնաթիվ ածականներ, արդի հայերենում այն քարացած մասնիկ է և կենտունակ չէ, նրանով կազմված բառերի թիվը սահմանափակ է [10, 266]:

Դծ- նախածանցը փոխառություն է պի. *ΑΠΟ* ձևից [11, 663], որ նշանակում է «վատ, չար»:

Դծ- ժխտական նախածանցը դրվում է ածականների, գոյականների և բայական հիմքերի վրա: **Դծ-** նախածանցով բառերից - ություն և - բար վերջածանցների համարում ավել կազմվում են նոր բառեր:

Օրինակ՝ դժբախտաբար, դժգոհ, դժմիտ:

Ա. Էլոյանը նշում է, որ պարսկերենից հայերենին են անցել դժ- արմատն ունեցող մի շարք բարդ բառեր, որոնք, անցնելով հայերենին, կամ վերածվել են պարզ բառերի և կամ այդ դժ- արմատն իմաստի մթացում է ապրել և վերածվել ածանցի: Այսպես՝ պարսկերենից փոխառյալ *դժխտ*, *դժվար* բառերը պարսկերենի բարդ բառերն են՝ կազմված *dus(դուշ)* և *xem(խեմ)* արմատներից (*dusxem*), ընդ որում *դուշ (դժ)* նշանակում է «վատ», «չար», իսկ *խեմ*՝ «պարզ», «բարր», այսինքն՝ «վատ մարդ ունեցող»: *Դժվար* բառը նույնպես բաղկացած է նդիլ պահպանելով *դժ(dus)*, այսինքն՝ «վատ», «չար» և *վար* «դուրին», «հեշտ» իմաստով արմատից:

Հիշյալ բարդ բառերը հայերենում դիտվում են որպես պարզ բառեր: Մինչև նյոս դժ արմատն ունեցող մի շարք այլ փոխառյալ բառերի մեջ դժ արմատն իմաստի մթացում է ապրել և վերածվել ածանցի: Աժանց դառնալով՝ այն պահպանել է իր նախկինում ունեցած բառային նյութական իմաստի (վատ, չար) ընդհանուր ձևական նշանակությունը և ածանցվող բառերին հաղորդել ժխտական, բացասական իմաստ:

Հականշություն արտահայտելու տևականից պասիվություն է դրսևորում չ- ժխտական ածանցը: Քանի որ չ- ածանցը համարժեք է ժխտական դերբայական ձևերին, ուստի քիչ են ածանցային հականշության դեպքերը:

Այսպես՝ չ- նախաձանգը հակադրվում է հետևյալ վերջածանցներին՝

-ուհ և չ- (հասուն-չհաս),

-ելի և չ- (ախորժելի-չախորժելի, ուտելի-չուտելի),

-ան և չ- (աձան-չաձան):

Այսպիսով՝ հայերենում ժխտման արտահայտության բառակազմական միջոցները ժխտական նախաձանցներն են (ան-, ապ-, դժ-, չ-, տ-) և -առ ժխտական վերջածանցը՝ գործածության իրենց յուրահատկություններով և հայերենի բառակազմական համակարգին բնորոշ առանձնահատկություններով:

Резюме

В армянском языке отрицание выражается отрицательными словообразовательными средствами, то есть отрицательными приставками (ան-, ապ-//ապա-, դժ-, չ-, տ-) и отрицательным суффиксом (-առ). Эти аффиксы употребляются с разными частями речи (существительными, прилагательными, глаголами, наречиями). Самая продуктивная из приставок – это приставка (ան-), остальные – менее продуктивны. А приставки (դժ-, չ-, տ-) в современном армянском языке почти не участвуют в словообразовательном процессе. Отрицательные аффиксы образуют синонимические ряды, а так же антонимические ряды с положительными суффиксами.

Գրականություն

1. Պետրոսյան Հ., Գալստյան Ա., Ղարազյուղյան Թ., Անվարանական բառարան, Երևան, 1975:
2. Ջահուկյան Գ., Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան, Երևան, 1987:
3. Туманян Э., Древнеармянский язык, Москва, 1971:
4. Առաքելյան Վ., Խաչատրյան Ա., Լլոյան Ա., Ժամանակակից հայոց լեզու (ինչյունաբանություն և բառագիտություն), հ.1, Երևան, 1979:
5. Մուրվալյան Ա., Հայոց լեզվի բառային կազմը, Երևան, 1955:
6. Լլոյան Ա., Ածանցները ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1963:
7. Սարգսյան Ա., Արևելահայ և արևմտահայ գրական լեզուներ, Երևան, 1985:
8. Գալստյան Ա., Ածանցների հոմանշությունը և հոմանիշ ածանցները, Երևան, 1974:
9. Մուրադյան Ա., Հունաբան դպրոցը և նրա դերը հայերենի քերականական տերմինաբանության ստեղծման գործում, Երևան, 1971:
10. Սուքիասյան Ա., Ժամանակակից հայոց լեզու, Երևան, 1999:
11. Աճառյան Հ., Հայերեն արմատական բառարան, հ.1, Երևան, 1971:
12. Ջահուկյան Գ., Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքներ, Երևան, 1974:
13. Ջահուկյան Գ., Գրաբարի քերականության պատմություն, Երևան, 1974:
14. Նոր բառգիրք հայկազենան լեզուի, հհ.1,2, Երևան, 1979, 1 981:
15. Ղազարյան Ռ., Ավետիսյան Հ., Միջին հայերենի բառարան, հհ. Ա, Բ, Երևան, 1979, 1981:

ԱրՊՀ, հայոց լեզվի ու նրա դասականության մեթոդիկայի ամբիոն

ТРАГИЧЕСКИЙ ГУМАНИЗМ И ПРОБЛЕМА ОТЧУЖДЕНИЯ В ТРАГЕДИИ "ГАМЛЕТ"

М.С.Арустамян

В статье дано историческое и теоретическое осмысление позднего Возрождения, в отношении которого использовано понятие "Трагический гуманизм". В ней на примере трагедии Шекспира "Гамлет" прослеживаются движение основных понятий, характерных для позднеренессансного сознания, исследуется феномен трагедийного изменения характера героя, его реакция на те испытания, которым его подвергает жизнь.

Статья также подчеркивает, что трагический герой Шекспира – Гамлет, защищая дорожке ему приглянувшись, является первым героем мировой литературы, пережившим трагедию отчуждения и одиночества, погрузившись в самого себя и свои мысли.

"Трагический гуманизм, по определению А. А. Смирнова, – это осознание трагедии человека в частнособственническом и притом рефеодализирующемся обществе, сознание всей тяжести борьбы, которую человек ведет с этим обществом, – борьбы, не всегда сулящей успех и порою почти безнадежной, но все равно всегда и во всех случаях необходимой..."

Трагический гуманизм считал, что если даже победа при данных условиях и невозможна, то все же надо бороться хотя бы мыслью, стараясь проникнуть в сущность неразрешимых конфликтов, так как победа мысли есть залог будущей реальной победы над злом".

Необходимо отметить, что трагический гуманизм предполагает прежде всего не трагедию гуманизма, не разочарование в нем, а разочарование в воплотимости идеала. Гуманистические ценности не были пересмотрены, но – отвергнуты действительностью. Человек воспринимается теперь под знаком трагедии.

С новой эпохой для Шекспира начинается период "великих трагедий". На трагедии лежит неизгладимая печать Ренессанса, когда ярко расцвела индивидуальность и еще жива была героика одиночного подвига. Вместе с тем культура Возрождения породила такое самосознание личности, какого не могло быть в средние века.

Первым в хронологическом ряду трагедий стоит "Гамлет" (1600-1601). "Гамлет" Шекспира – одно из тех произведений, в котором выражено самосознание человечества (стремление к совершенствованию, непримиримость ко всему, что враждебно человечности). Как и другие представители нового мировоззрения, Шекспир верил, что лучшие начала должны восторжествовать над злом. Но очень скоро он понял, что жизнь идет другим путем, и гуманистические идеалы не могут быть осуществлены в жизни.

В "Гамлете" Шекспир поставил ряд коренных проблем человеческой жизни. Это столкновение двух понятий о жизни у людей, принадлежащих к одной и той же классовой категории и разное отношение их к человеческим ценностям. В трагедии один признает их (Гамлет), другой отвергает (Клавдий). Но перед Гамлетом не один противник, а все общество. Одиночество Гамлета отражает реальное положение гуманизма в тогдашней действительности. Носители высоких понятий о жизни и человеке были одиноки в обществе, где справедливости, человеческому достоинству не было места. В этом была трагедия гуманизма, и ее отразила судьба Гамлета.

Гамлет Шекспира – это человек, не только поставленный в трагические обстоятельства, но и внутренне пораженный сложностью и несправедливостью открывшегося ему мира.

Катастрофично отчуждение Гамлета. На глазах читателя довершается разрыв связей с прежде близкими людьми, с прежним собой, со всем миром, в котором он жил, с прежней верой... Сознание одиночества сформировалось у Гамлета на определенном этапе его жизни и было обусловлено комплексом причин.

Смерть отца потрясла его и вселила в него ряд подозрений. Поспешный брак матери положил начало его разочарованию в человеке и особенно в женщине, разрушил его собственную любовь. Офелия не разбивает круг трагического одиночества Гамлета, напротив, дает ему острее почувствовать это одиночество, превращенная в послушное орудие интриги.

Отчужденный от семьи, от любви, Гамлет теряет веру и в дружбу, преданный Розенкранцем и Гильденстерном.

Как видим, судьба героя оказывается злополучной. В трагедии зло изображается в самых разнообразных проявлениях: измене, предательстве, коварстве, убийстве. Зло, вражда вкрались в отношения людей, близких друг другу по крови. И Гамлет вынужден войти в этот мир зла, чтобы искоренить его. Мы видим, что в "Гамлете" зло выступает как господствующая сила жизни.

Шекспир создал образ героя, потрясенного до глубины души открытием зла. Со смертью отца и изменой матери для Гамлета наступило полное крушение того мира, в котором он до тех пор жил. И ему не хочется больше жить. Еще ни о чем не зная, Гамлет спрашивает своего единственного друга – Горацио, помнит ли тот его отца. Ответ Горацио: "Он был король". Гамлет возражает ему: "Он человек был в полном смысле слова./ Уж мне такого больше не видать" (I, сц.2; пер. Б. Пастернака). Слово "человек" звучит как символ высшей мыслимой ценности, как высшая похвала.

Гамлет – носитель гуманистического мировоззрения своей эпохи. Он создает своеобразный апофеоз человеку в духе Возрождения: "Какое чудо природы человек! Как благородно рассуждает! С какими безграничными способностями! Как точен и поразителен по складу и движениям! Поступками как близок к ангелам! Почти равен богу – разумением! Краса вселенной! Венец всего живущего" (II, сц.2; пер. Б. Пастернака).

Гамлет ценит в человеке прежде всего разум, дарование, благородство помыслов.

Благородство ума самого Гамлета – в восприятии человека, в презрении к Полонию, в ненависти к Клавдию.

Гамлет понимает, что король, убивший своего брата, может расправиться и с ним:

Как я взбешен. Ему, как видишь, мало,

Что он лишил меня отца, что мать

Покрыл позором, что стоит преградой

Меж мною и народом. Он решил

И жизнь мою отнять! (V, сц.2; пер. Б. Пастернака)

И Гамлет принимает твердое решение бороться с врагом. Но путь прямой борьбы для него закрыт. Перед ним встает вопрос о том, что же он должен делать со злом, окружающим его. Вместо того чтобы действовать, Гамлет начинает размышлять, и внешний конфликт героя с окружающей средой усугубляется внутренним конфликтом. Он не желает стать героем-мстителем, потому что у него своя философия, свой угол зрения. Если кому-то причинено зло, значит, зло причинено всему целому, зло проникло в мир.

Гамлет однозначно выбирает мысль. Отчужденный и одинокий, он погружается в самого себя и свои мысли. Гамлет знает, что мир ждет его вмешательства, и медлит, ибо не хочет, чтобы его поступки опережали меру его понимания, прежде всего меру понимания им самого себя.

Гуманист Гамлет, отчужденный от мира, уже внутренне не верит, что его единственный удар что-то способен решить в мировой гармонии, что ему, независимо от того – слаб он или силен, в одиночку дано "вправить вывихнутое Время". Осознание своего отношения к миру всего труднее дается герою, поскольку это сложная и новая проблема. Вся трагедия – процесс осознания этого отношения как для героя, так и для автора.

Трагическое противостояние одинокого героя действительности обуславливает и внутренние противоречия его личности. Он оказывается в растерянности перед сложностью своей задачи.

Развитие событий в трагедии подчиняется прежде всего движению мысли главного героя, который идет от иллюзий о мире к разочарованию в нем, познает истинную сущность действительности, совершая ряд ошибок, и в финале утверждает свои представления о сущности личности и общества ценой своей жизни.

Гамлета как мыслящего человека беспокоят такие вопросы, как стоит ли жить, бороться, не лучше ли уйти из мира, а если бороться, то-как? Теперь, размышляющий Гамлет переходит к монологам.

Монолог "Быть или не быть" – высшая точка сомнений Гамлета.

Быть или не быть, вот в чем вопрос.

Достойно ль

Смириться под ударами судьбы,

Иль надо оказать сопротивление

И в смертной схватке с целым морем бед

Покончить с ними? (III, сц.1; пер. Б. Пастернака)

Мысли о самоубийстве ("не быть") Гамлет отвергает сразу, поскольку понимает, что это не разрешит проблему и не принесет облегчения его страдающему сердцу. И Гамлет выбирает из

двух возможностей – “быть”, т.е. борьбу. “Быть” для принца – значит сопротивляться злу, действовать в соответствии со своими убеждениями и верой. Но мысль его забегает вперед, и он видит один из исходов борьбы – смерть! Теперь он задает новый вопрос: что такое смерть? Герой видит две возможности того, что ожидает человека после кончины. Смерть как сон, она есть погружение в небытие при полном отсутствии сознания. Тогда возникает следующий вопрос: “Какие сны в том смертном сне приснятся, /Когда покров земного чувства снят?” (III, сц.1; пер. Б.Пастернака).

В первом монологе Гамлет рассуждает о несчастиях людей вокруг него. Он предстает здесь как мыслитель, озабоченный тяжелой судьбой своего народа, страдающего от несправедливостей. Во втором монологе звучит мысль о том, что от тягот жизни легко избавиться, если “дать себе расчет простым кинжалом”.

Таким образом, мы видим, что монолог “Быть или не быть” пронизан тяжким сознанием горестей бытия. Жить в таком мире тяжело и не хочется. Но Гамлет не может расстаться с жизнью. Ибо на нем лежит задача мести.

Трагедия Гамлета – это трагедия человека, который одержим только одним: быть и победить.

Если в начале трагедии мы слышим от Гамлета недовольство ужасами жизни и признание, что он хотел бы покончить самоубийством, лишь бы не видеть окружающей мерзости, теперь же он проникается негодованием, собирается с силами для предстоящей задачи. Осуществить стоящую перед ним задачу Гамлет может только убийством. Не зная сожаления, он отправляет на смерть тех, кто предаст человеческое достоинство, совершая то самое зло, которое вызвало его глубокое возмущение. Обстоятельства складываются так, что он, поборник человечности, становится причиной смерти нескольких людей.

В финале носитель благородных идей убит, Гамлет не выполнил полностью свою задачу, не “вправил в суставы вывихнутый век”, но сумел понять подлинное лицо современности, систему социальных и нравственных отношений позднего Возрождения.

Гибель героя означает нравственную победу положительного начала. Его победа – в его способности сохранить свои идеалы, противопоставив их общему падению.

Важно подчеркнуть идейное богатство трагедии: Шекспир, как великий художник-творец, в трагедии “Гамлет” с драматической наглядностью показал процесс разрушения прежнего – этического-бытия и рождение человека Нового времени, мечтавшего ощутить себя гуманистически достойной личностью, а завершилось все это потрясенным осознанием своего одиночества в мире смещенных ценностей.

Ամփոփում

Հողփածում քննարկված է ուշ վերածնության դարաշրջանի պատմական և տեսական բնույթը անցված «ողբերգական հումանիզմ» հասկացությունը: Օմբապիրի «Համլետ» ողբերգության օրինակով լուսարանված է ուշժննասանսյան գիտակցությանը բնորոշ հիմնական հասկացությունների ընթացքը, գնահատված հերոսի բնավորության ողբերգական դրսևորումների ֆենոմենը՝ կյանքի կողմից մատուցված փորձությունների խառնարանում:

Աշխատանքում ընդգծված է նաև այն գաղափարը, որ Օմբապիրի ողբերգական Համլետը, պաշտպանելով իրեն հոգեհարազատ սկզբունքները, համաշխարհային գրականության առաջին հերոսն է, որ ներսուզված իր հոգու և մտքերի մեջ, վերապրել է խորթագման և մեծակության ողբերգությունը:

Լիտերատրա

1. Шекспир В., Полное собрание сочинений: В 8-ми т. | Под общ. ред. А. Смирнова и Аникста, М., 1957-1960.
2. Морозов М. М., Шекспир, 1964-1616. М., 1956.
3. Смирнов А. А., Из история западноевропейской литературы, М., Л., 1965.
4. Холлидей Ф. Е., Шекспир и его мир, М., 1986.
5. Шведов Ю. Ф., Вильям Шекспир. Исследования, М., 1977.

ЦЕЛИ И ЗАДАЧИ ЯЗЫКОВОЙ ПОЛИТИКИ СОВЕТА ЕВРОПЫ

Н.В.Дурасанян

В данной статье Общеввропейские компетенции определяют культурный контекст функционирования языка, а также уровни владения языком, что позволяет фиксировать достижения и изучающего язык в течение всей жизни. Последние изменения в языковой программе Совета Европы направлены на разработку инструмента, с помощью которого преподаватели языков будут способствовать развитию многоязычной личности. В частности, Европейский языковой портфель (ЕЯП) представляет собой документ, в котором может быть зафиксирован и формально признан самый разнообразный опыт изучения языка и межкультурного общения. С этой целью Общеввропейские компетенции представляют не только систему уровней владения языком, но и дают спецификацию ситуаций использования языка и языковых компетенций, что позволит специалистам выделять цели и описывать достижения в разных областях, в зависимости от потребностей, индивидуальных особенностей и возможностей учащихся.

На сегодняшний день в образовательных системах Европы главным документом для выделения основных умений обучающихся и определения их уровня владения иностранным языком служит фундаментальный труд «Общеввропейские компетенции: изучение, обучение, оценка»¹, являющийся основой для разработки учебных программ, экзаменационных материалов, учебников и др. в рамках общеввропейского пространства. Общеввропейские компетенции определяют в доступной и понятной форме, в какой степени изучающему именно необходимо овладеть языком, чтобы применять его в целях общения, какие знания и умения ему необходимо освоить, чтобы коммуникация была успешной. Общеввропейские компетенции определяют культурный контекст функционирования языка, а также уровни владения языком, что позволяет фиксировать достижения изучающего язык в течение всей жизни. Общеввропейские компетенции преследуют цель преодолеть препятствия, возникающие при общении профессионалов в области современных языков, вызванные различиями в образовательных системах Европы.

Администраторам, разработчикам курсов, учителям, специалистам в области профессиональной подготовки учителей, экзаменационным комиссиям и др. они предоставляют возможность осмыслить свою работу и скоординировать свои усилия, направленные на удовлетворение реальных потребностей учащихся.

Предлагая общую основу для четкого описания целей, содержания и методов, Общеввропейские компетенции способствуют четкому определению курсов, программ и критериев оценки, создавая таким образом условия для международного сотрудничества в области современных языков. Разработка объективных критериев оценки уровня владения языком обеспечит признание квалификационных характеристик, получаемых в различных учебных контекстах и, тем самым, будет способствовать свободе передвижения в Европе.

Таксономический характер Общеввропейских компетенций рассматривающий такое сложное явление как язык, неизбежно требует расчленения всего комплекса явлений, составляющих языковую компетенцию, на отдельные компоненты. При этом возникают определенные психологические и педагогические проблемы. В процессе общения задействованы все аспекты человеческой личности. Индивидуальность каждого человека определяется сложным взаимодействием компетенций, которые будут определены и описаны ниже.

На протяжении жизни человек как социальный субъект общается с различными, частично пересекающимися, социальными группами, число которых постоянно увеличивается. Все они в совокупности оказывают влияние на личность индивида. В рамках межкультурного подхода основной задачей языкового образования является положительное развитие личности и ее самосознания в

¹ (CEFR for languages.:http://www.coe.int/t/dg4/Linguistic/CADRE_EN.asp)

результате приобретения нового языкового и культурного опыта. При этом преподаватели и обучающиеся должны сами определить каким путем им интегрировать различные компоненты для получения оптимального результата.

Общеввропейские компетенции включают описание «частичных» квалификационных характеристик, используемых в случае, когда требуется ограниченное знание языка (в основном для понимания, а не говорения), или в ситуациях ограниченного объема учебного времени в целях изучения третьего или четвертого языков, когда большая результативность может быть достигнута за счет ориентации, в частности, в большей степени на узнавание, а не припоминание. Формальное признание таких компетенций способствует развитию многоязычия за счет увеличения числа изучаемых европейских языков.

Деятельность Совета по культурному сотрудничеству Совета Европы в области современных языков, осуществляющего ряд проектов, основана на согласованности и преемственности действий, а также приверженности трем основным принципам, заложенным в преамбуле Рекомендации R(82) 18 Комитета министров Совета Европы:

- богатое языковое и культурное наследие Европы является ценнейшим общим ресурсом, который необходимо оберегать и развивать. Образование призвано преодолеть положение, когда языковое многообразие препятствует общению, многообразие языков должно превратиться в инструмент взаимообогащения и понимания;

- только совершенствуя изучение современных языков, можно содействовать коммуникации и взаимному общению европейцев, говорящих на разных языках, повышению свободы передвижения населения, развитию взаимопонимания и сотрудничества, преодолению предрассудков и дискриминации;

- страны-участницы, разрабатывая и утверждая национальные программы в области изучения языков, могут, сотрудничая и координируя свою политику, согласовывать свои действия на европейском уровне.

Исходя из этих принципов, Комитет министров призывает стран-участниц

- Поддерживать национальное и международное сотрудничество правительственных и неправительственных институтов, разрабатывающих методiku преподавания и оценки в области современных языков и занимающихся созданием соответствующих материалов, в том числе мультимедийных материалов.

- Предпринять необходимые шаги для завершения процесса создания европейской системы обмена информацией по проблемам преподавания, изучения языков и научных исследований, используя все возможности информационных технологий. Таким образом, деятельность Совета по культурному сотрудничеству, Комитета по образованию и департамента современных языков направлена на стимулирование, поддержку и координирование усилий правительственных и неправительственных институтов стран-участниц с целью совершенствования процесса изучения языков в соответствии с разработанными фундаментальными принципами. Концепция многоязычия стала определяющей в подходе Совета Европы к проблеме изучения языков. Многоязычие - это не многообразие языков, которое можно понимать как знание нескольких языков или сосуществование нескольких языков в данном сообществе. Языковое многообразие может быть достигнуто путем увеличения числа языков, предлагаемых для изучения или, мотивируя учащихся к изучению нескольких иностранных языков, поощряя возможность изучать несколько иностранных языков, или ограничивая господствующую роль английского языка в международном общении. Многоязычие возникает по мере расширения в культурном аспекте языкового опыта индивидуума от языка, употребляемого в семье, до языка, употребляемого в обществе, и далее до овладения языками других народов, (выученных в школе, колледже или в непосредственном языковом окружении); индивидуум не «хранит» эти языки и культуры обособленно друг от друга, а формирует коммуникативную компетенцию на основе всех знаний и всего языкового опыта, где языки взаимосвязаны и взаимодействуют.¹ В соответствии с ситуацией индивидуум свободно пользуется любой частью этой компетенции для обеспечения успешной коммуникации с конкретным собеседником. Например, партнеры могут свободно переходить с одного языка или диалекта на другой, демонстрируя способность каждого выражать мысль на одном языке и понимать на другом. Человек может использовать знание нескольких языков, чтобы понять текст, письменный или устный, на языке, которого он ранее не знал, узнавая слова, имеющие сходное звучание и написание в нескольких языках, в «новой форме».

¹ (Byram, European Language Portfolio. Theoretical model and proposed template for an autobiography of 'key intercultural experiences', 2005)

С этой точки зрения цель языкового образования изменяется. Теперь совершенно (на уровне носителя языка) овладение одним или двумя, или даже тремя языками, взятыми отдельно друг от друга, не является целью. Целью становится развитие такого лингвистического репертуара, где есть место всем лингвистическим умениям. Это, конечно, предполагает, что образовательные учреждения предлагают широкий выбор языков для изучения и обеспечивают учащимся возможность развивать многоязычную компетенцию.¹ Кроме этого, если мы признаем, что изучение языка продолжится в течение всей жизни, то задача стимулировать мотивацию, умения и уверенность молодых учащихся при встрече с новым языком вне школы, приобретает особое значение. Обязанности преподавателей, экзаменаторов и соответствующих руководителей не могут ограничиваться лишь достижением необходимого уровня владения определенным языком в какое-то время, хотя и это, безусловно, важно.

Столь значительное изменение парадигмы еще предстоит разработать и воплотить в практику. Последние изменения в языковой программе Совета Европы направлены на разработку инструмента, с помощью которого преподаватели языков будут способствовать развитию многоязычной личности. В частности, Европейский языковой портфель (ЕЯП) представляет собой документ, в котором может быть зафиксирован и формально признан самый разнообразный опыт изучения языка и межкультурного общения. С этой целью Общеευропейские компетенции представляют не только систему уровней владения языком, но и дают спецификацию ситуаций использования языка и языковых компетенций, что позволит специалистам выделять цели и описывать достижения в разных областях, в зависимости от потребностей, индивидуальных особенностей и возможностей учащихся.

Ամփոփում

Նոդվածում Համաձայնագրական իրավասությունները որոշում են լեզվի գործունեության մշակութային ենթաշերտը, ինչպես նաև լեզվին տիրապետելու մակարդակները, ինչը հնարավորություն է ընձեռում արձանագրել ուսումնասիրվող լեզվի ձեռքբերումներն ամբողջ կյանքի ընթացքում: Նվրոպայի Խորհրդի լեզվի ծրագրի վերջին փոփոխություններն ուղղված են այնպիսի մի գործիքի մշակմանը, որի օգնությամբ լեզվի դասավանդողները կնպաստեն բազմալեզու անհատի զարգացմանը: Մասնավորապես Նվրոպայի լեզվի թղթապանակը (ԵԼԹ) իրենից ներկայացնում է մի փաստաթուղթ, որտեղ կարող է արձանագրվել ու պաշտոնապես ընդունվել լեզվի ուսումնասիրության և միջմշակութային շփումների տարաբնույթ փորձը: Այս նպատակով Համաձայնագրական իրավասությունները ներկայացնում են ոչ միայն լեզվի տիրապետման մակարդակների համակարգ, այլ նաև տալիս են լեզվական իրավասությունների և լեզվի գործածության իրավիճակների ինքնատիրայնտուրը, ինչը մասնագետներին հնարավորություն կընձեռի առանձնագնել նպատակներն ու նկարագրել տարբեր ոլորտների ձեռքբերումները՝ կախված սովորողների անհատական հնարավորություններից ու առանձնահատկություններից, նրանց պահանջներին:

Լիտերատրա

- 1 Общеевропейские компетенции владения иностранным языком: Изучение, обучение, оценка. Совет Европы, Департамент по языковой политике. Страсбург, 2001.
- 2 Byram, European Language Portfolio. Theoretical model and proposed template for an autobiography of "key intercultural experiences", 2005.
- 3 Beacco Jean-Claude, Byram Mychael. Guide for the Development of Language Education Policies in Europe. From Linguistic Diversity to Plurilingual Education .Main Version , Draft1 (rev), Council of Europe. Strasbourg, April 2003.
- 4 Recommendation 1383 (1998) on Linguistic Diversification. (6. д.). Получено 5 8 2008 г., из European Language Portfolio: http://assembly.coe.int/Main.asp?link=http://assembly.coe.int/Documents/AdoptedText/ta98/ERE_C1383.htm.

АрГУ, кафедра английского языка

¹ Общеевропейские компетенции владения иностранным языком. Совет Европы, Страсбург, 2001

БЕЗЛИЧНЫЕ ГЛАГОЛЫ И ИХ УПОТРЕБЛЕНИЕ В БЕЗЛИЧНЫХ КОНСТРУКЦИЯХ

Л.Р.Бегларян

Статья посвящается безличным глаголам и их употреблению в безличных конструкциях. В статье приводятся всевозможные типы безличных конструкций, отмечаются стилистические возможности безличных предложений. Все это подтверждается многочисленными примерами.

Категория лица и категория безличности относительны. Они обнаруживаются в формах одного и того же глагола. Категория безличности может быть семантическим центром особого глагольного слова. Безличные глаголы не считаются недостаточными. Многие безличные формы, отколовшись от личных глаголов, стали самостоятельными глаголами.

Например: хватает, везет, забирает.

Ей в жизни всегда везет.

Забрало меня за живое.

Множество глаголов известно только в безличной форме. Они не имеют омонимов среди личных глаголов.

Например: Как это тебя угораздило?

Его морозило, ломало, коробило.

Особенностью безличных глаголов, как правило, является то, что они употребляются в безличных предложениях. Безличные глаголы обозначают действия, которые происходят сами по себе, без лица. Поэтому они употребляются в предложениях, где отсутствует подлежащее, и выражают состояние человека, обозначают явление природы и окружающей среды. Характерной для безличных глаголов является форма 3 лица ед.ч., а также форма среднего рода прошедшего времени.

В современном русском языке выделяется несколько лексических типов безличных глаголов. Сюда относятся и самостоятельные безличные глаголы и безличные формы личных глаголов:

1. глаголы бытия, существования, состояния:

Я надеялся, но вышло иначе.

Так есть и будет всегда.

2. глаголы, обозначающие явление природы:

светает, вечереет, похолодало, смеркается, рассветало.

3. глаголы, обозначающие стихийные явления:

Ветром сорвало деревья.

На лесопильном дворе горит.

4. глаголы, связанные с представлением о судьбе, роке:

Ну, и везет же вам сегодня.

Это застывшая лексическая группа.

5. глаголы, обозначающие внутренние физические ощущения и изменения в его состоянии:

рвет, тошнит, передернуло, заложило.

Мне уши заложило. Отлегло от сердца.

6. глаголы, обозначающие ощущения от внешних явлений:

От него несет чесноком.

Пахло ветчиной и кофейной гуцей.

7. глаголы, обозначающие психическое переживания человека:

Стертисся – слюбится.

Тебе не поздоровится.

8. глаголы, обозначающие стихийную направленность действия на субъект:

Два часа ночи ... не спится...

Мне не сидится дома.

Ничего не делается.

Все безличные глаголы традиционно делятся на следующие группы:

1. безличные глаголы, не соотносящиеся с личными глаголами той же основы:

знобит, лихорадит, темнеет, морозит.

2. безличные глаголы, образованные от личных глаголов с другим лексическим значением:

Ребенок хватает игрушку.

Мне не хватает времени на отдых.

Враг захватил огромную территорию.

Дыхание у него захватило.

3. возвратно- безличные глаголы, образованные от невозвратных личных глаголов с помощью суффикса *-ся* (*сь*).

Я не сплю. – Мне не спится.

Я не хочу. – Мне не хочется.

Форму на *-ся* можно образовать от каждого глагола (*мне читается, говорится, лежится*), кроме возвратных глаголов, от которых эта форма не образуется. Нельзя сказать: *Мне смеется, веселится, торопится*.

По структуре безличные глаголы делятся на глаголы с аффиксом *-ся* и без него.

Не хочется, не здоровится, холодает, вечереет.

Личные глаголы в безличном употреблении могут иметь суффикс *-ся*, но эта группа глаголов, как известно, лексически ограничена. Это глаголы со значением восприятия, проявления и обнаружения признака.

казаться, мерещиться, сниться, мниться, помниться.

Безличные глаголы не изменяются по лицам.

Мне (тебе, ей, им, ему) не хочется.

Они не изменяются по числам и родам и употребляются в 3л. ед.ч. настоящего и будущего времени, а также в форме прошедшего времени среднего рода.

Безличные глаголы употребляются в изъявительном, сослагательном наклонении, а форму повелительного наклонения они не имеют.

Например:

1. Дует со всех сторон.

2. Подуло свежим востерком.

3. Ему повезет в жизни.

4. Мне хотелось бы чего-то вкусного.

5. Меня знобило бы, если бы не крепкий чай.

Многие личные глаголы в предложении могут выступать в значении безличных.

Свежее сено хорошо пахнет.

Пахнет ранней весной.

Он дышит спокойно.

В лесу дышится легко.

Солнце пригревало землю.

В полдень пригревало.

Безличные глаголы употребляются в составе безличных конструкций, в которых нет и не может быть подлежащего. Такие конструкции относятся к односоставным предложениям с главным членом – сказуемым. В безличных предложениях главный член может быть выражен безлично-предикативным словом на *-о*. Такие предложения обозначают:

1. состояние природы или окружающей среды:

В доме становится тепло и уютно.

2. психическое или физическое состояние живых существ:

От боли у меня потемнело в глазах.

Мне очень больно и тяжело.

3. модальные оттенки:

На этом деле можно хорошо заработать.

Безличные предложения с безлично-предикативным словом совпадают с существительными грех, стыд, ужас, лень, охота, пора.

Например: Над стариками грех смеяться

Мне сейчас охота погулять после дождя.

Такие предложения называются именными безличными.

Иногда в безличных конструкциях главный член может быть выражен кратким страдательным причастием, где формой среднего рода передается значение состояния.

В комнате было накурено.

О прошлом было давно забыто.

В безличных предложениях главный член может выражаться также отрицательным словом нет, нету, а также безличной формой глагола быть с отрицанием. Такие предложения называются безлично-генитивными.

Например: Счету нет деньгам.

Не было сил больше терпеть.

На улице ни души.

Нет ни гроша.

Стилистические возможности безличных предложений огромны. Они широко распространены в художественной литературе, которая обогащается фактами разговорной речи.

Например: Блеснуло грозой. Прильнуло к сердцу.

Некоторые разновидности безличных предложений употребляются в деловой речи, в объявлениях.

Например: Запрещается выносить книги из зала библиотеки.

Рекомендуется хранить деньги в сберегательном банке.

Ամփոփում

Հոդվածում ներկայացվում են անդամ բայերը և նրանց օգտագործումը անդամ նախադասություններում: Բերվում են բազմազան անդամ նախադասությունների տիպեր: Միաժամանակ նշվում են նրանց ոճական հնարավորությունները: Այդ ամենը հիմնավորված և բազմաթիվ օրինակներով:

Լիտերատրա

1. Н.С. Валгина, Д.Э. Розенталь, М.И. Фомина, Современный русский язык, Москва, «Логос», 2006.
2. А.М. Земский, С.Е. Крючков, М.В. Светласв, Русский язык, ч. 1, 2, Москва, «Просвещение», 1986.
3. Н.С. Валгина, Синтаксис современного русского языка, Москва, «Высшая школа», 1978г.
4. Н.З. Бакеева, Методика преподавания русского языка в национальной средней школе, Ленинград, «Просвещение», 1986.
5. В.В. Виноградов, Русский язык, изд-во «Высшая школа», 1986.

ЭТАПЫ ИЗУЧЕНИЯ ЗАЛОГА ГЛАГОЛА НЕМЕЦКОГО
(КАК ОСНОВНОГО) ЯЗЫКА В ВУЗЕ

А.Э. Айрапетян

Основной целью обучения грамматическим явлениям немецкого языка является формирование у студентов грамматических навыков как одного из важнейших компонентов речевых умений говорения, аудирования, чтения и письма [1]. Под грамматическим навыком говорения понимается стабильно правильное и автоматизированное, коммуникативно мотивированное использование грамматических явлений устной речи. Основными качествами грамматического навыка говорения, таким образом, являются автоматизированность и целостность в выполнении грамматических операций, единство формы и значений, ситуативная и коммуникативная обусловленность его функционирования. Грамматические навыки письма обеспечивают стабильно правильный и автоматизированный порядок слов во всех типах предложений в флективно-аналитических, флективных и апалитических языках в устной речи [2].

Изучение грамматики обогащает учащихся знаниями основных грамматических законов и правил, разнообразных языковых средств выражения мысли. Рассмотрение грамматических форм в единстве с содержанием, перевод грамматических единиц и сравнение с соответствующими грамматическими формами родного языка способствует более быстрому усваиванию и пониманию грамматической информации в письменном и устном тексте. Сопоставительная характеристика грамматических явлений немецкого языка формирует у студентов навыки легкого усвоения материала.

Современное состояние теории навыков и умений в иностранном языке позволяет выделить четыре основных этапа работы над грамматическим материалом:

1. Этап презентации грамматических явлений и создание ориентировочной основы формирования навыка.
2. Формирование речевых грамматических навыков с целью использования данной грамматической единицы при образовании предложений.
3. Использование грамматических навыков в процесс чтения, письма и перевода.
4. Применение навыков комплексно. [3]

При работе над глаголом наиболее трудным оказывается овладение залогом. Сфера употребления этих грамматических конструкций для учащихся, у которых родной язык русский или армянский, остается не всегда ясной.

В немецком языке существуют три залога: действительный (*Aktiv*), страдательный (*Passiv*) залогов, которые признаны всеми грамматиками, и статив (*Stativ*), рассматривающийся по-разному: его называют «*sein-Passiv*», оборот «*sein+Partizip II*».

На первом этапе урока осуществляется ознакомление студентов со способами образования пассива и статива. На начальной стадии предпочтительна презентация в письменной форме. Главными пунктами на этом этапе являются то, что

- грамматическая категория залога реализуется с категориями времени и наклонения;

- не всем глаголам свойственна категория залога. Категория залога присуща в основном переходным глаголам. Студентам необходимо отметить, что существуют переходные глаголы, которые в пассивной форме вообще не используются (глаголы *haben, besitzen, erhalten, bekommen, erfahren, erleiden, wissen, enthalten, können*). Эти глаголы, несмотря на свое управление, являясь переходными глаголами, не могут направлять свое действие на подлежащее. Этот факт однозначно объясняется семантикой глаголов. Некоторые из них обозначают не действие, а состояние: обладание – *haben, besitzen*; содержание – *kosten, wiegen* и т.д.;

- страдательный залог выступает как оппозиция действительного. В страдательной форме подлежащее не совершает никакого действия, а наоборот, действие направлено на него, оно подвергается воздействию, в то время как в действительной форме подлежащее является лицом или предметом, совершающим действие;

S действие O
Karl *pflückt* *Apfel.*

S₊ действие O
Die Äpfel werden gepflückt von Karl.

- в немецком языке различают двучленный, трехчленный и бессубъектный страдательный залог. При этом двучленный пассив используется чаще, чем трехчленный, т.к. двучленный даст возможность не упоминать агенса действия. Необходимо отметить, что причины неупоминания разные: агенс действия не должен быть выделен, нет необходимости указания агенса действия, либо агенс действия не известен из текста или ситуации. Отсутствие агенса действия помогает достичь определенной стилистической окраски. Перечисление ряда действий с неупоминанием агенса действия придает динамику описываемым событиям.

- в пассивной/ стативной конструкции агенс может не только указываться, но и уточняться предложным дополнением, которое выражается либо при помощи предлога «*von*» с существительным или местоимением в дательном падеже, либо с предлогом «*durch*» в сочетании с винительным падежом. Предложное дополнение с «*von*» указывает на активную целенаправленную роль агенса действия. Предложное дополнение с «*durch*» ослабляет степень активности, указывает на неодушевленный предмет и абстрактум. Необходимо отметить также, что Статив используется не только с этими двумя предлогами, но и с рядом других, наличие которых часто обусловлено управлением глаголов (например: *die Fenster waren mit Spinnweben überzogen; in violetter Tinte war POISON vermerkt* ;)

- Статив всегда произведен от пассива и нагляден только тогда, когда существует соответствующая пассивная конструкция.

Целью следующего этапа является формирование речевых грамматических навыков с целью использования данной грамматической единицы при образовании предложений, первичное выполнение грамматических упражнений, автоматизация грамматических действий, без которой невозможно создание навыка. Ознакомившись с новым грамматическим явлением, студент должен ориентироваться в способах образования данной конструкции, сфере его применения и последующего правильного применения. Главный принцип на этом этапе : все, кроме вводимого грамматического явления, должно быть студенту хорошо известно, т.е. образование *Partizip II*, образование временных форм глагола, склонение существительных, прилагательных, местоимений и др.

На третьем этапе используются уже полученные грамматические навыки в процессе чтения, письма и перевода. Целью этого этапа является стандартизация речевых грамматических действий для создания достаточно автоматизированных и стабильных речевых

связей между грамматической формой и ее функцией в речи. Основным методом развития навыка выступают тексты с однотипными конструкциями и их перевод на родной язык. При отборе языкового материала необходимо предъявлять следующие требования: отдельные примеры и отрывки из произведений художественной литературы должны быть безупречны с точки зрения построения, наличия пассивных/ стативных конструкций, должны отражать залоговые особенности немецкого языка и иметь описательный характер, что удобно для перевода. Материал для занятий полезно брать из уже изученных произведений. Благодаря установлению тесной связи грамматики и лексики, студенты, наблюдая, как изучаемые ими категория живут в речи, усваивают грамматику, не ограничиваясь только на заучивании грамматических правил, конкретных конструкций, форм и выражений. Тем самым преподаватель переходит к четвертому этапу - комплексному применению навыков.

Таким образом, обучение залогов возможно в процессе выполнения различных упражнений (грамматических, лексико-грамматических, коммуникативных, некомуникативных, т.е. аналитических), в процессе чтения текстов и их перевода.

Ամփոփում

Բայի քերականական կարգերից կարևոր է բայի սեռի ուսուցումը: Հատկապես այն ուսանողների համար, որոնց մայրենի լեզուն հայերենն է կամ թուսերենը, գերմաներենի բայի սեռի ուսուցման ընդունված փուլերի կարևոր մասն են կազմում ինչպես տվյալ քերականական կառույցի կիրառումը տարաբնույթ վարժություններում, բայի սեռերի տարբերակումը նախադասություններում, այնպես էլ նրա ճիշտ թարգմանությունը:

Հոդվածում ներկայացվում են գերմաներենի բայի սեռի ուսուցման կարևոր փուլերը, բայի քերականական այդ կարգի մասին ստացած գիտելիքների ամրակարման ուղիները:

Литература

1. Шатилов С.Ф., Методика обучения немецкому языку в средней школе, Москва, 1986.
2. Гез Н.И., Ляховицкий М.В., Методика обучения иностранным языкам в средней школе, Москва, 1982.
3. Neuner G., Hunfeld H., Methoden des fremdsprachlichen Deutschunterrichts, Berlin/Kassel/New-York, 1997.
4. Eroms H.-W., Stickel G., Zifonun G., Grammatik der deutsche Sprache, IDS-Grammatik, B. I-III, Berlin/New-York, 1997.

ՆԵՐԱՌԱՐԿԱՅԱԿԱՆ ԵՎ ՄԻՋՏՌԱՐԿԱՅԱԿԱՆ ԿԱՊԵՐԻ ԿԻՐԱՌՈՒՄԷ
«ԷԼԵՆՈՒԳԻԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳ» ԹԵՄԱՅԻ ԴԱՄԱՎԱՆՐԱՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԾՄԱՅՈՒՄ,
ՀԱՆՐԱԿԻՊԵԱԿԱՆ ԴՊՐՈՅԻՑ 11-ԸՄԻ ԴԱՍԱՐԱՆՆԵՐՈՒՄ

Գ.Ս.Բաբայան

Հաշվի առնելով հանրակրթական դպրոցում կատարվող բարեփոխումները հողվածի նպատակն է.

ա. նախազայաններ ստեղծել դասավանդման գործընթացում ավանդական մոտեցումից անցնել կառուցողական մոտեցման.

բ. նպաստել աշակերտների արդյունավետ ուսումնառությանը կիրառելով՝

- ներառարկայական կապեր (բուսաբանություն և ընդհանուր կենսաբանություն),
- միջառարկայական կապեր (մաթեմատիկա և քիմիա):

Վերջին երեք տասնամյակներում համամարդկային պրոբլեմ է դարձել մեր մոլորակի վրա Լեյդոզիական ճգնաժամը: Էկոլոգիա հասկացությունը առավելագույն չափով գիտականից վերածվել է հասարակականի:

Մարդու բնության նկատմամբ բազմակողմանի գործունեության հետ կապված բնությունը հագեցվել է տագնապալի անհայտություններով: Ներկայումս Էկոլոգիական հիմնախնդիրը պետություններ և սահմաններ չի ճանաչում, դրան հավասարաչափ պատասխանատու են բոլոր երկրները և հասարակական խավերը: Ստեղծված իրավիճակից դուրս գալու ելքը թեքես կլիմի այն, եթե ամբողջ մարդկությունը գիտակցի Էկոլոգիական ճգնաժամի հիմնախնդիրները, ձեռք բերի նոր աշխարհայայց և մոտեցում հասարակության և բնության փոխհարաբերության վերաբերյալ: Այժմ աշխատում են գտնել շրջակա միջավայրը պահպանելու ուղիներ, ինչպես նաև Էկոլոգիական կրթության շարունակական հայացակարգը, որի սկզբնական օղակը հանդիսանում է նախադպրոցական և հանրակրթական դպրոցներում Էկոլոգիական դաստիարակության ոլորտը: Մեր երկրի ապագան կախված է մարդ-հասարակություն-բնություն համակարգի ներդաշնակությունից ու հավասարակշռությունից: Այս իմաստով մեծ ուշադրություն է դարձվում անձի զարգացման ու ձևավորման գործընթացում Էկոլոգիական կրթության ու դաստիարակության խնդիրներին:

Կենսաբանակն գիվի առարկաները առավել մեծ նշանակություն են ձեռք բերում հասարակության և բնության միջև հավասարակշռության պահպանման անհրաժեշտության լուսաբանման գործում: Բարձր դասարաններում ինչպես գործնական, այնպես էլ դիդակցիկ նշանակություն ունի «տնեսակ» և «պոպուլյացիա» հասկացությունների տարբերակումը (դրոնք հանդիսանում են որպես Էկոլոգիական միավոր) և դրանց Լույությունը: Աշակերտների կողմից այս հասկացություններիճիշտ յուրացումը իրականացնելու համար կարելի է կիրառել ներառարկայական և միջառարկայական կապեր: Այս կենսաբանական հասկացությունների հետ երեխաները ծանոթանում են 6-րդ դասարանում բուսաբանության դասերին, Երբ ուսումնասիրում են կյանքի կազմավորման մակարդակները:

1. Որպես վերորգանիզմային համակարգ՝ պոպուլյացիոն- տնեսային մակարդակը ունի իրեն յուրահատուկ կառուցվածքային առանձնահատկությունները: Կատարելով հետադարձ ներառարկայական կապ հիշեցնում ենք աշակերտներին, որ տնեսակը համարվում է օրգանիզմների միավորման ամենապարզ յւմբավորումը:

Այդ տեսանկյունից ցանկանում են նշել, որ նաև հանրակրթական դպրոցի և վարժարանի 11-րդ դասարանում աշակերտների մեծ մասը «տեսակ» և «պոպուլյացիա» թեմայի ու ուսուցման ժամանակ դժվարությամբ են յուրացնում և բնորոշում այս կենսաբանական հասկացությունների էությունը:

2. Դպրոցական դասագրքերում դրանց ձևակերպումը նրկարագված է և աշակերտները դժվարությամբ են մտապահում:

«Տեսակ» հասկացության բնորոշումը կարելի է տալ հետևյալ ձևով՝ առանձնյակների այն ամբողջությունը, որնք ունեն արատաքին, ներքին և զեննտիկական նման կառուցվածք ու որոշակի չափանիշներ կոչվում են տեսակ: Այդ ձևակերպմանը հետևում է հետևյալ հարցը – իսկ որոնք՝ են այդ չափանիշները: Աշակերտները արգեն թվարկում են տեսակին բնորոշ չափանիշները (մորֆոլոգիական-ձևաբանական, ֆիզիոլոգիական, գեննտիկական, աշխարհագրական, էկոլոգիական, սպիտակուցների և նուկլեիտոդների տարբերություն) և պարզաբանում յուրաքանչյուր չափանիշի էությունը օրինակներով: Հարցի նման սենկաբանումը ավելի լավ արդյունք է տալիս և աշակերտների կողմից յուրացումը ու մտապահումը բարձր մակարդակի է հասնում:

Միջառարկայական կապերի կիրառելով կարելի է բազմակողմանիորեն, գիտականորեն հիմնավորել տեսակ, պոպուլյացիա, էկոլոգիա բնապահպանական հասկացությունները:

«Տեսակ» և «Պոպուլյացիա» հասկացությունները լավ յուրացնելու համար կարելի է օգտագործել աշակերտների մաթեմատիկական ունակությունները: Աշակերտները գիտեն բնական թվերի շարք 1,2,3,4,5,6,7,... և այլն: Այդ թվերից յուրաքանչյուրը ընդունենք, որպես մեկ տեսակին պատկանող առանձնյակ, ապա բնության մեջ մեկ տեսակին պատկանող առանձնյակները կազմում են բազմություններ (1,1,1,1,...) կամ (2,2,2,2,...) և այլն: Իսկ բնական պայմաններում այդ թվերի բազմությունը (ամբողջությունը-տեսակ) հանդես է գալիս տարբեր խմբերով (1,1,1,1) կամ (1,1,1,1,1,1) և դա համարվում է պոպուլյացիան: Թվային արտահայտությունների միջոցով կարելի է աշակերտների մոտ պարզ և հասկանալի դարձնել կենսացենոզ կենսաբանական հասկացությունը: Դա կարելի է պարզաբանել հետևյալ ձևով՝ բնության որոշակիտարածքներում կարող են գտնվել տարբեր պոպուլյացիաներ (1,1,1,1,2,2,2,3,3,3,3 և այլն) տարբեր քանակով, որոնց միջև գործում է սննդային կապեր, տարբեր փոխհարաբերություններ:

Այս թեմայի լավ յուրացման գործընթացը ապահովելու համար կարելի է միջառարկայական կապեր ստեղծել նաև քիմիայի հետ: 8-րդ դասարանում աշակերտները քիմիայի դասընթացից ուսումնասիրում են անկենդան բնության քիմիական տարրեր, որոնք խմբավորվում են ըստ իրենց որոշակի չափանիշների՝ մետաղների, ոչ մետաղների և անցողիկ մետաղների: Մետաղների չափանիշներն են՝ կռելի են կոփելի են, էլեկտրականություն են հաղորդում, ջերմահաղորդիչ են, ունեն մետաղական փայլ, իսկ ոչ մետաղները՝ հիմնականում զազային են, կռելի չեն, կոփելի չեն էլեկտրականություն չեն հաղորդում, ջերմահաղորդիչ չեն, չունեն մետաղական փայլ: Անցողիկ մետաղները ունեն միջանկյալ դիրք մետաղների և ոչ մետաղների միջև: Չօրինակականներ տանելով քիմիական այս հասկացությունների և կենդանական աշխարհի տարրերի՝ առանձնյակների, առանձնյակների ամբողջության (տեսակ) և նրանց խմբավորումների (պոպուլյացիաների) միջև, ուսումնասիրվող նյութը դառնում է պարզ և հասկանալի և ինչպես քիմիական տարրերն են կազմում պարբերական համակարգ այնպես էլ կենդանի բնության մեջ յուրաքանչյուր օրգանիզմ լինելով յուրահատուկ կառուցվածքային միավոր, կազմավորվում են ավելի բարդ համակարգերի մեջ առաջացնելով բնական էկոլոգիական համակարգեր: Եվ այն, որ այդ կենդան ու անկենդան աշխարհի միջև գործում են բարդ փոխհարաբերություններ և որ մեկը կապված է մյուսի հետ ցույց է տալիս կենդան ու անկենդան աշխարհի միասնությունը:

Դպրոցահասակ տարբեր տարիքի երեխաների մոտ պետք է սեր սերմանել դժպի բնությունը, որը մեր բնօրրանն է, նրա յուրաքանչյուր առանձնյակի նկատմամբ քանի որ նրանք հանդիսանում են բնության ստեղծագործությունները:

Բնությունը միասնական է, փոխելով մի օղակ փոխվում է նաև մյուս օղակը: Տեսակների փոխհարաբերությունները բնական պայմաններում տեղի է ունենում բնական հունով, բնական օրինաչափությունների սահմաններում, բայց մարդը լինելով բնության ամենակատարելագործված տեսակը, էակը իր աշխատանքային գործունեությամբ խախտում է բնական օրինաչափությունների ընթացքը և որը ազդում է պոպուլյացիաների տեսակների և ողջ կենսոլորտի վրա:

Էկոլոգիական օրենքների ու օրինաչափությունների իմացությանը այն հիմքն են, որոնք հնարավորություն են տալիս ճիշտ օգտագործել կենսաբանական պաշարները վնասվանգնել բնությունը և պաշտպանել այն աղտոտումից: Բնագիտական առարկաները դասավանդելիս դպրոցականների մոտ անհարաժեշտ է ներմուծել կենսոլորտի անմիջական ու եզակի լինելու գաղափարը (հանդիսանում է առավել ընդհանուր աշխարհահայագրային հասկացություններից մեկը և բնապահպանական գործունեության բնագիտական հիմքը):

Այժմ գիտնականները մեր մոլորակի բնությունը դիտում են, որպես հսկա մեզահամակարգ, որը բաղկացած է մի շարք մակրո և միկրո հասակադրվածից, որառնք գտնվում են հարաբերական դինամիկ հավասարակշռության մեջ:

Резюме

В статье рассматриваются преобразовательные факторы в общеобразовательной школе:
а) создание в процессе обучения предусловий перехода от традиционных методов к интегрированным методам;

- б) обеспечение эффективной обучаемости учеников, выявляя
- внутрипредметную связь (ботаника и общая биология)
 - межпредметную связь (математика и химия).

Գրականություն

- 1 Ա.Ն Սիսակյան, Տ Վ Թահգամյան, Ա Մ Գասպարյան «Կենսաբանություն-Էնոյսեր» 6-րդ դաս: Երևան, 1999, էջ 8
- 2 Յու. Ի. Գոլյանսկի, Ա Գ Էրաուն և ուրիշներ «Ընդհանուր կենսաբանություն» 11-րդ դաս: Երևան, 2005, էջ 110

ԱրԳՀ, մաթեմատիկայի և բնագիտական առարկաների դասավանդման մեթոդիկայի ամբիոն

ՀԱՄԱԿԱՐԳԻՉՐԻ ՔԻՄԻԱՅԻ ԴԱՍԻՆ

Ս. Ա. Գրիգորյան, Վ. Ա. Բեգլարյան

Համակարգչային ուսուցումը կրթական համակարգի կարևորագույն ինդիկատորներից մեկն է: Այդպիսի մի ձև է ներկայացված քիմիայի ուսուցման դասընթացում տվյալ հարվածում՝ ուսուցանող ու ստուգիչ ծրագրերի ձևով:

Մեր օրերում կրթության բնագավառի արդյունավետ գարագույնն ու կատարելագործումն անհնար է պատկերացնել առանց համակարգչային և հեռահաղորդակցական տեխնոլոգիաների կիրառման: Համակարգիչը կարող է կիրառվել տարբեր նպատակներով՝ տարբեր ածարկաների դասավանդման ժամանակ: Համակարգչային ուսուցման ժամանակ իրականացվում են թուր դիմնական դիդակտիկական սկզբունքները, բայց առավել մեծ նշանակություն է ստանում ուսուցման գննականության սկզբունքը: Եթե ավանդական ուսուցման դեպքում գննականության տակ հասկացվում էին ամենից առաջ ցուցադրական բաղադրատարրերը, որն առարկա կամ նրևույթ տմանելու, դրանց հետ նվազագույն ձեռնածություններ կատարելու սովորողների պահանջումները աբահովումը, ապա համակարգչային ուսուցման մեջ գննականությունը թույլ է տալիս տեսնել այն, ինչը միշտ հնարավոր չէ իրական կյանքում: Ավելին, համակարգչում ներկայացված օբյեկտների հետ կարելի է իրականացնել տարբեր գործողություններ, տարբեր պայմաններում փոխել դրանց ոչ միայն ստատիկ պատկերը, այլև զարգացման դինամիկան: Ընդ որում՝ համակարգիչը հնարավորություն է տալիս առանձնացնել ինչպես ուսումնասիրվող առարկայի կամ նրևույթի գլխավոր օրինաչափությունները, այնպես էլ հանգամանորեն քննության ամեն դրանք:

Քիմիայից ցանկացած նյութի ուսուցման լավագույն միջոց են նաև համակարգչային շնորհանդեսները:

Նյութի գրաֆիկների, նկարների, աղյուսակների, թեցիսների, վիքսուալ մոդելների ձևով ներկայացված ժամանակ ներառվում են ոչ միայն համակարգչային, այլև տնտղական, վերագական հիշողության մխանիզմները: Յանկացած օբյեկտի շնորհանդես անելու հնարավորությունը հատկապես գրավիչ է դարձնում բարդ թեմաների ուսումնասիրությունը, եթե անհրաժեշտ է ցուցադրել մոդելները (մոլեկուլների մոդելները, ատոմների կառուցվածքը, քյութըները կառուցվածքը), քիմիական պրոցեսները (ռեակցիայի մեխանիզմները, ընթացքը, նյութերի լուծումը, հիքրիզացման նրևույթները և այլն):

Օրինակ, օրգանական քիմիայի ուսումնասիրման առաջին փուլերում մեծ դժվարություն է ներկայացնում մոլեկուլի տարածական կառուցվածքը: Քիմիայի դասագրքերում բերված են շատ քիչ օրգանական նյութերի մոլեկուլների կառուցվածքի նկարներ: Նվ քանի որ նկար հարթ ու նրկչափ է, տարածական պատկերը պետք է լրացնել մտքով:

Համակարգչային տեխնոլոգիայի օգտագործման դեպքում ցանկացած օբյեկտ կարելի է ներկայացնել ոչ միայն հարթության վրա խիստ որոշակի արտահայտված ձևով, այլև այն կարելի է տեղադրել տարածության մեջ և դիտել տարբեր անկյուններից:

Օբյեկտների ներկայացման նուաչափ փոխներգործուն տեխնոլոգիան թույլ է տալիս կատարել անհրաժեշտ գործողություններ ոչ թե գլխում, այլ ուղիղ էկրանի վրա և անմիջապես տեսնել արդյունքը, ոչ թե պատկերացնել այն: Անգնահատելի է այդպիսի տեխնոլոգիայի դերը ուսուցման գործընթացում հատկապես սովորողների կողմից կարևոր հասկացությունների ընկալման համար:

Մեր կողմից ստեղծվել և ինչպես անօրգանական, այնպես էլ օրգանական քիմիայի դասերին կիրառվում են տարբեր թեմաների համակարգչային շնորհանդեսներ, որոնց օգտագործումը թույլ է տալիս քիմիայի դասավանդումը դարձնել թույլանդակալից, հետաքրքիր, տեսարանային, հուզական, գննական, արդյունավետ: Այդպիսի շնորհանդեսներ ներառվում է դասերի մեջ ուղեկցվելով դասախոսություններով:

Մեր օրերում կրթության բնագավառի արդյունավետ գարագույնն ու կատարելագործումն անհնար է պատկերացնել առանց համակարգչային և հեռահաղորդակցական տեխնոլոգիաների

կիրառմանը: Համակարգիչը կարող է կիրառվել տարբեր նպատակներով տարբեր աստիճանների դասավանդման ժամանակ:

Ներկայումս, որքան էլ տարօրինակ թվա, շատ ուսուցիչների համար բարդությամբ է հանդիսանում ինֆորմացիոն տեխնոլոգիաների ներդրումն ու կիրառումը դասերի ժամանակ, և նրանցից շատերը պատկերացում չունեն դրա մասին, քանի որ դժգոհված են կորպորատիվ և պետական դասավանդման ձևերից: Ժամանակակից ուսուցիչը պարտավոր է տիրապետել ժամանակակից ուսուցման միջոցներին՝ ապահովելու համար որակյալ ուսուցում, որը ներկա պայմաններում այնքան էլ հեշտ չի ստացվում:

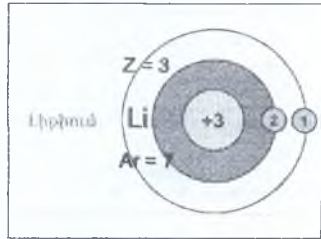
Այժմ մեր դարոցներից շատերն ապահովված են ժամանակակից համակարգիչներով, որոնք կարող են օգտագործվել ոչ միայն գործավարական նպատակներով օգտագործելու և ինֆորմատիկա դասավանդելու, այլև տարբեր աստիճանների դասավանդման համար:

Ժամանակակից բազմամիջավայր աշխատածրագրերը հնարավորություն են տալիս ծայրի, գրաֆիկայի, շարժական տեքստի, տեսառեկորդների ու տեսքտի գույքորոշյալան շնորհիվ մատուցվող նյութը ներկայացնել սովորողներին առավել հետաքրքիր ու մատչելի ձևով: Նշված միջոցները թույլ են տալիս նաև կազմել սովորողների գիտելիքների ստուգման և գնահատման ծրագրային համակարգեր:

Համակարգչի օգտագործումն արդյունավետ է, մասնավորապես, քիմիայի դասավանդման գործում:

Համակարգչային ուսուցումը քիմիայի դասերին ունի հետևյալ առավելությունները.

1. Ընդգրկում է դարոցական դասընթացի տարբեր բաժինների բավականին մեծ ծավալով նյութ:
2. Ծարձողական, ծայնային, գունային ձևով նյութի մատուցումը դասը դարձնում է ավելի դիտողական(նկ. 1):
3. Այնպիսի փորձեր է ցուցադրում, որոնք վտանգավոր են երկխոսանների ատոմային համար (թունավոր նյութերով փորձեր):
4. Դասի տեսքը 10-15%-ով արագանում է հուզական պրոցեսի ուժեղացման հաշվին:
5. Աշակերտները հետաքրքրություն են ցուցաբերում դեպի առարկան և հեշտ յուրացնում նյութը:
6. Ապահովվում է երկխոսանների գլխավոր իրավունքներից մեկը՝ որակյալ ուսուցում, որը ժամանակակից պայմաններում շատ դժվար է ստացվում:
7. Թնթիվացնում ու բննաթափում է ուսուցչի աշխատանքը և դասավանդումը, բարձրացնում ուսումնական պրոցեսի արդյունավետությունը՝ արմատապես փոխելով այն:

Նկ. 1

Քիմիայի դասավանդման պրոցեսում օգտագործվող բոլոր մոդելները բաժանվում են երկու խմբի՝ մակրոաշխարհի և միկրոաշխարհի՝ կախված ուսումնական օբյեկտի չափերից:

Միկրոաշխարհի օբյեկտները արտացոլում են օբյեկտների կառուցվածքը և նրանց փոփոխությունը ատոմատիկուլային տեսության մակարդակի վրա:

Քիմիական և ֆիզիկաքիմիական պրոցեսների մոդելները կարող են ստեղծվել ինչպես մակրոաշխարհի, այնպես էլ միկրոաշխարհի մակարդակի վրա: Մոդելավորումն անգնահատելի է ուսուցչի համար, քանի որ ուսուցման հենց առաջին քայլից քիմիան գործ ունի միկրոաշխարհի օբյեկտների հետ, օրինակ, ատոմների, քիմիական կապերի տեսակների, նյութի կառուցվածքի, էլեկտրոնիտիկ դիտման, քիմիական ռեակցիաների, տարածա-քիմիական պատկերների և այլ մոդելների հետ:

Առանձնակի նշանակություն ունեն լաբորատոր աշխատանքները, քիմիական արդյունաբերության մոդելները:

Արդ՝ վարժարանում կազմակերպվեց փորձական դաս, որի ժամանակ վարժարանի սաներին ներկայացվեց «Մետաղներ» թեման ամփոփ կերպով Microsoft Powerpoint ծրագրի օգնությամբ կազմված սլայդերի տեսքով: Տեսական նյութը ներկայացված էր նկարների, աղյուսակների և տեքստի միջոցով: Դրան գուցահետ քաղաքությունը տրվում էր նաև ծայրի միջոցով, որը հնարավորություն էր տալիս դասի ներկայացման ժամանակ աշակերտներին և լսել դասի բացատրությունը, և դիտել այն համակարգչի կրթմանի:

«Մետաղներ» թեման ներկայացվեց ինչպես ուսուցանող ծրագրի, այնպես էլ ստուգող ծրագրի թեստերի, առաջադրանքների ու խնդիրների միջոցով:

Նախ ներկայացվեց մետաղների դիրքը.

Քիմիայում մետաղ են կոչվում այն մետաղ-տարրերը և մետաղ-նյութերը, որոնք օժտված են բնորոշ մետաղական հատկություններով, իսկ տեխնիկայում այն պարզ նյութերը և համաձուլվածքները, որոնք էլեկտրականության և ջերմության հաղորդիչներ են, ունեն մետաղական փայլ, պլաստիկ են և այլն:

Եթե անկլոնագծից տաններ թորից աստատ (նկ.2), ապա պարբերական համակարգում անկլոնագծից վեր կունենանք ոչմետաղներ տարրերը, անկլոնագծից ներքև՝ մետաղ-տարրերը, իսկ անկլոնագծին սուտ տեղադրված տարրերը (օրինակ՝ Be, He, Ge) ցուցաբերում են նրկղիմի հատկություններ:

Ավելի ճշգրիտ նրանք պարբերական համակարգում տեղաբաշխված են հետևյալ կերպ՝

- 1) II պարբերության s տարրերը,
- 2) III պարբերության s տարրերն ու AI p տարրը,
- 3) IV պարբերության s և d տարրերը, ինչպես նաև գալիում (Ga) և գերմանիում (Ge) p տարրերը,
- 4) V պարբերության s և d տարրերը, ինչպես նաև ինդիում (In) և անագ (Sn), տարիք (Sb) p տարրերը .
- 5)

Նկ. 2

6) VI պարբերության s, p, d և f տարրերը At և Iո-ից բացի,

7) VII պարբերության առայժմ հայտնի բոլոր տարրերը:

Մետաղների ատոմների արտաքին էներգիական մակարդակում գտնվում են վտրը թվով էլեկտրոններ՝ հիմնականում 1, 2: Մետաղների ատոմները, ի տարբերության ոչմետաղների, ունեն համեմատաբար մեծ չափեր, որի պատճառով հեշտությամբ կորցնում են վայնետային էլեկտրոնները վերածվելով դրական լիցքավորված իոնների: Մետաղների ատոմները տարրական բացասական էլեկտրոններ չեն առաջացնում և ռեակցիաների ընթացքում էլեկտրոններ չեն վերցնում, այսինքն բացասական օքսիդացման աստիճան չեն գույաչանքում:

Մետաղների հատկությունները պայմանավորված են մետաղական կապով: Այն փոխազդեցությունը, որն առաջացնում է մետաղի ատոմների վայնետային էլեկտրոնների ընդհանրացված օրբիտալների և մետաղի իոնների սիյև, կոչվում են մետաղական կապ:

Մետաղների ֆիզիկական հատկությունները

- էլեկտրահաղորդականություն և ջերմահաղորդականություն
- Մետաղական վառ և անթափանցիկություն
- Պլաստիկություն
- Կարծրություն, հալման ջերմաստիճան և խտություն

Նկ. 3

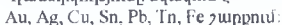
Մետաղական կապը ապարտեղայնացված է, գործում է ոչ թել երկու կամ իր շուրջը գտնվող մի քանի ատոմների, այլ մետաղի կտորի թուր ատոմների միջև: Նրան բնորոշ է մետաղական քյուբիկացանցը, որի հանգույցներում գտնվում են մետաղի դրական իոնները՝ շրջապատված ազատորեն տեղաշարժվող վալենտային էլեկտրոններով: Մետաղական կապով է պայմանավորված մետաղների էլեկտրահաղորդականությունը, աչխնքն անգամ չնչին պլոտնցիվները) տարբերության դեպքում էլեկտրոնները կատարում են ուղղորդված շարժում:

Մետաղների էլեկտրահաղորդականությունը փոքրանում է հետևյալ շարքում.

Ջերմահաղորդականությունը սրայնանավորված է ազատ էլեկտրոնների շարժումակությամբ և իոնների տատանողական շարժմամբ: Դա փոխվում է նույն հաչորդակմանությամբ, ինչպես էլեկտրահաղորդականությունը: Մետաղներին բնորոշ է բարձր պլաստիկությունը՝ արտաքին ուժի ազդեցության տակ նրանց ձևափոխվելու ունակությունը, որը մնում է նաև ազդեցությունը դադարեցնելուց հետո: Մեխանիկական ներգործության հետևանքով մետաղի իոնների շերտերը տեղափոխվում են միմյանց նկատմամբ, սակայն նրանց միջև կապը չի խզվում, որովհետև այն կապված է ոչ միայն հարակից իոնի, այլ նաև հեռավոր իոնների հետ ընդհանրացված էլեկտրոնների միջոցով:

Պլաստիկությունը նվազում է

Մետաղներին յուրահատուկ է անթափանցելիությունը և մետաղական փայլը, որոնք ևս պայմանավորված են ազատ էլեկտրոններով:

Նրանց յուրահատուկ են նաև տարբեր հատկանիշներ (նկ. 3):

Խտությունը. ըստ խտության տարբերում են թեթև և ծանր տարրեր. այն մետաղները, որոնց խտությունը փոքր է 5 գ/սմ³-ից, կոչվում են թեթև, իսկ 5 գ/սմ³-ից բարձր խտություն ունեցողները՝ ծանր:

Ամենաթեթև մետաղը՝ լիթիումն է (0,53 գ/սմ³), իսկ ամենածանրը՝ օսմիումը (22,6 գ/սմ³):

Վալման ցերմաստիճանով էլ տարբերվում են ամենադուրահալը՝ սնդիկը (t_հ⁰=−38,9⁰C), ամենադժվարահալը՝ W (W=3390⁰C):

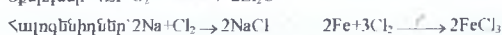
1000⁰C-ից բարձր հալման ցերմաստիճան ունեցողները անվանում են դժվարահալ, ցածրը՝ դյուրահալ:

Մետաղների կառուցվածքային կարևոր հատկություններից է կարծրությունը: Ամենակարծր մետաղը քրոմն է, ամենափափուկը՝ կալիումը:

Քիմիական սեպակիաներում մետաղները ցուցաբերում են միայն վերականգնող հատկություն, որպես արդյունք՝ միայն դրական լիցքավորված իոններ են առաջանում: Մետաղների վերականգնող հատկությունը արտահայտում ենք հետևյալ ընդհանուր հավասարմամբ՝

Մետաղները փոխազդում են ոչմետաղների հետ՝ առաջացնելով օքսիդներ, հալոգենիդներ, սուլֆիդներ, նիտրիդներ, ֆոսֆիդներ, կարբիդներ, հիդրիդներ, սիլիցիդներ (նկ. 5):

սուլֆիդներ

կարբիդներ

ֆոսֆիդներ

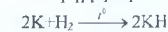
սիլիցիդներ

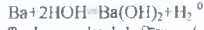
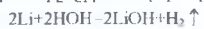
նիտրիդներ

հիդրիդներ

Այլկալիական և հողալկալիական մետաղները հեշտությամբ վերականգնում են H⁺ կատիոնները՝ ջրի հետ փոխազդելով:

Պակաս ակտիվ մետաղները ջրի հետ փոխազդում են միայն տաքացման պայմաններում և այս դեպքում առաջացնում են օքսիդներ՝

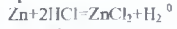

Ըստ ջրային լուծույթի վերականգնող ընդունակության աճի, մետաղները դասվում են մի շարքում, որը անվանում են մետաղների էլեկտրալարվածության շարք.

Li, K, Ca, Na, Mg, Al, Zn, Fe, Ni, Sn, Pb (H₂) Cu, Hg,

Ag, Au, Pt

Մետաղների ակտիվության շարքում շարքում ջրածնից ձախ տեղադրված մետաղները թթուների լուծույթից ջրածին են դուրս մղում, իսկ այ տեղադրվածները ջրածին դուրս չեն մղում: Օրինակ՝

Սա այն դեպքում, եթե թեթիվ ու մետաղի փոխազդեցությունից լուծելի աղ է ստացվում, իսկ խիտ H₂SO₄ և HNO₃ մետաղների հետ ջրածին դուրս չեն մղում:

Յուրաքանչյուր մետաղ աղերի ջրային լուծույթներից դուրս է մղում իրենից այ կանգնած մետաղը.

Ասածը ալկալիական և հողալկալիական մետաղներին չի վերաբերում, քանի որ նրանք փոխազդում են ոչ թե աղի, այլ ջրի հետ:

Մետաղները (Be, Al, Zn, Sn, Pb և այլն), որոնց հիդրօքսիդներն ունեն ամֆոտեր հատկություն, փոխազդում են և թթուների, և հիմքերի հետ:

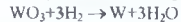
Մետաղները բնության մեջ: Մետաղների ստացման ընդհանուր եղանակները:

Մետաղները բնության մեջ հիմնականում հանդիպում են այլ տարրերի հետ միացությունների ձևով, որպես կանոն՝ թեթև մետաղները քլորիդների NaCl, KCl, MgCl₂·6H₂O և այլն, նիտրատների NaNO₃, KNO₃, սուլֆատների MgSO₄·7H₂O, CaSO₄·2H₂O և այլն ֆոսֆատների Ca₃(PO₄)₂, Mg₃(PO₄)₂ և այլն, կարբոնատների CaCO₃, FeCO₃, MgCO₃·CaCO₃, սիլիկատների Na₂SiO₃, CaSiO₃, Li₂SiO₃ և այլն: Ծանր մետաղների միացություններն են՝ օքսիդները, սուլֆատները, կարբոնատները, օրինակ, Fe₂O₃, Fe₂O₃, MnO₂ և այլն: կարևորագույն հանք սուլֆիդներն՝ FeS₂ (պիրիտ), HgS (կինովար) ZnS ցինկի խաբուսակ, կապարի փայլ PbS և այլն:

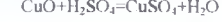
Հանք կարբոնատները FeCO₃, ZnCO₃ մալաքիտը (CuOH)₂CO₃:

Ոչ ակտիվ այսպես կոչված ազնիվ մետաղները բնության մեջ հանդիպում են ազատ վիճակում, դրանք անվանում են բնածին մետաղներ: Օրինակ բնածին արծաթը՝ 13.5տ, ոսկին՝ 112կգ և այլն: Ըստ հանքերից մետաղների արդյունահանման եղանակաների տարբերում են հրամետաղագործության, ջրամետաղագործության և էլեկտրամետաղագործության եղանակները:

Հրամետաղագործությունը միավորում է այն եղանակները, որոնց հիմքում ընկած են բարձր ջերմաստիճանում հանքերից վերականգման վրա՝ CO, C, H₂, Al և այլ նյութերով.

Ջրամետաղագործությունը հիմնված է աղերի լուծույթներից մետաղների ստացման վրա: Հանքը մաքրում են դատարկ ապարից, և համապատասխան լուծիչի օգնությամբ մետաղը լուծույթ անց կացնում, ապա մետաղը աղից վերականգնում: Օրինակ՝ 0.5-1% Cu պարունակող հանքը մշակվում են H₂SO₄ -ով, ապա պղինձը դուրս է մղվում երկաթով:

Նիտրիդներ

$$3Mg + N_2 = Mg_3N_2$$

Տիտիդներ

$$2K + H_2 = 2KH$$

Նկ. 5

Էլեկտրամետաղագործությունն ընդգրկում է էլեկտրատարալուծման վրա հիմնված մետաղների ստացման եղանակների եղանակները: Այկալիական, ալկալիական մետաղները և Al-ը հիմնականում ստացվում է էլեկտրատարալուծման եղանակով:

Նետազ պոլիմրում նախատեսվում է էլեկտրոլիզի, մետաղների առանձին խմբերի (I, II, III գլխավոր ենթախմբերի) և Fe-ի ու նրա միացումների հետ ծանոթագույնը, ինչպես նաև պողպատի ու թուջի արտադրության ու մետաղների կռուզիայի ու նրա դեմ պայքարի եղանակների հետ:

Ուսումնական ծրագրերից հետո աշակերտներին առաջարկվեց ստուգիչ ծրագիր, թեստերի, հարցերի և խնդիրների ձևով:

Թեստերը

- 1) Սնդիկը հալվում է:
 - ա) -38,9Ե C-ում
 - բ) 200Ե C-ում
 - գ) 3000Ե C-ում
- 2) Նատրիումը և կալիումը պահում են
 - ա) ջրի մեջ
 - բ) նավթի մեջ
 - գ) սպիրտի մեջ
- 3) Մետաղների բնորոշ է.
 - ա) պլաստիկությունը
 - բ) ջերմահաղորդականությունը
 - գ) կարծրությունը
 - դ) ճիշտ են բոլոր պատասխաները
- 4) Նատրիումի մետաղը կարելի է ստանալ
 - ա) Na-ի օքսիդի ածխով վերականգնելով
 - բ) NaCl-ի հալույթի էլեկտրոլիզով
 - գ) NaCl-ի լուծույթի էլեկտրոլիզով
- 5) Ամենածանր մետաղը
 - ա) լիթիում
 - բ) երկաթ
 - գ) օսմիում

Ռիզ- հարցեր

- 1) Ո՞րն է ամենաթվարահալ մետաղը և այդ պատճառով էլ օգտագործվում է լուսատեխնիկայում:
- 2) Ո՞ր մետաղն է ամենալուրսահալը և նրա այդ հատկությունը օգտագործում են ֆիզիկական սարքերում: Ո՞ր այդպիսի սարքն են օգտագործում կենցաղում:
- 3) Բոլոր մետաղները ունեն սպիտակից մինչև գորշ գունավորում, բացառություն են կազմում 2-ը՝ մեկը ունի կարմրավուն նրանգ, մյուսը՝ դեղին: Անվանեք այդ մետաղները:
- 4) Անվանեք երեք մետաղներ, որոնք օդում չեն օքսիդում նոյնիսկ տաքացնելիս:
- 5) Ամենատարածված մետաղը:
- 6) Թեևավոր մետաղ:

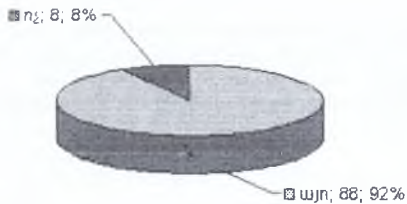
Խնդիրներ

- 1) 5g պողպատը թթվածնի հոսքում այրելիս առաջացել է 0,11 CO₂ (ն.պ.): Որոշել ածխածնի զանգվածային բաժինը տվյալ նմուշում:
- 2) 228,8g երկաթի և նրա հատակի խառնուրդը վերականգնել են ջրածնով: Ռեակցիայի արգասիքները առանց թթվածնի մուտքի սչակել են աղայթթվով, որի դեպքում անջատվել է 8,96l գազ (ն.պ.): Որոշել սկզբնական խառնուրդի բանական քաղաղությունը:
- 3) Որոշել երկաթից, պղնձից և ալյումինից բաղկացած խառնուրդի բաղադրությունը, եթե այդ խառնուրդի 13g-ի վրա NaOH-ով ազդելիս անջատվել է 6,72l գազ, իսկ աղաթթվի ազդեցությամբ 8,96l գազ (ն.պ.):

Վասի վերջում օգտագործված մեթոդի արդյունավետությունը պարզելու նպատակով աշակերտներին առաջարկվեց պատասխանել հետևյալ հարցին՝

Դասի մատուցման ձևը Ձեզ բավարարե՞լ է:

1. Դասի ճատուցման ձևը Չեզ բավարարե՞լ է:

Նկ. 6

շատ ուսանելի են և զանկալի կլիներ, ար նմանատիպ դասեր հաճախակի կազմակերպվեն ինչպես րիմիայի տարբեր թմաններից, այլ նաև մյուս առարկաներից:

Հարցման Ենթարկված 96 աշակերտներից 88-ը (92%) պատասխանել են «այո», իսկ 8-ը (8%)՝ «ոչ» (նկ. 6): Մա կանհայտ կերպով ցույց է տալիս, որ դասի մատուցման վերը նկարագրված եղանակը արդյունավետ է, հետաքրքրում է աշակերտներին և օգնում է նրանց ավելի լավ ընկալել ուսուցանվող նյութն ու վեր հանել իրենց գիտելիքներն ու կարողությունները:

Աշակերտները հաճու են կան նաև դիտողություններով և առաջարկություններով: Դրանք մեծ մասամբ տվինիկական բնույթի էին և վերաբերում էին սյաղների, տեսքին, գույներին, ձայնին և ֆոնին: Մեծ մասն այն կարծիքին էին, որ այսպիսի դասերը

Резюме

В статье рассматривается вопрос о роли и эффективности компьютерного обучения на уроках химии.

В качестве примера приводятся обучающая и контрольная программы по теме «Металлы». Данные анкетирования прилагаются в виде графика.

Գրականություն

1. Մավինա Ա.Տ., «Եւ.ճանաչում եմ աշխարհը», Մ., 2001թ.
2. Խոսչենկո Գ.Պ., «Ձեռնարկ ԲՈՒՀ ընդունվողների համար», 1999.
3. Մաշքից Մ.Պ., «Ուսուցման կոմպյուտերացում», Մ., 1989.
4. Сомин Л.Е., Увлекательная химия, М., Просвещение, 1978.
5. Некрасова С.Н., Химия в школе, Вечер химических конкурсов, 2001, №6, стр. 84.
6. Մանուկյան Ա.Պ., Մանկավարժագիտություն «Զանգակ 97», 2002.
7. Մաշքից Մ.Պ., «Ուսուցման կոմպյուտերացում», Մ., 1989.

ԱրՊՀ մաթեմատիկայի և բնագիտական առարկաների դասավանդման մեթոդիկայի ամբիոն

ՈՒՄԱՆՈՂՆԵՐԻ ԻՆՔՆՈՒԻՐՈՒՅՆ ԱՃԵՈՍԱՆՔԻ
ՈՐԱԿԻ ԲԱԶՊԱՅՄԱՅ ՀԻՄՆԱՆՆԵՐԻՆԵՐԸ

Է.Զ.Բաղդասարյան

Հոյվածում մեր գիտականակաբաժնույան փորձի ու մտածելակերպի հիման վրա առաջին անգամ փորձել ենք գիտելանկատարածքին և համալիրային ձևով ներկայացնել ռազմողների ինքնության աշխատանքի որակի բարձրացման հիմնականիղիքները: Կարծում ենք, որ հոյվածում առաջարկված մեթոդական խոշորությունն ինչ, որ ավելի կարգալի և օգտակար լինել նրիտեսարդ սկսնակ դասավանդների համար:

Աճուրմային մեր ժամանակներում արմատական վերափոխումներն ու յարմարացումը սոցիալական կյանքի բոլոր ոլորտներում, այդ թվում հանրակրթության բնագավառում, անհրաժեշտ պահանջ են դնում նաև բարձրագույն դպրոցի առջև՝ պատրաստել մասնագիտական խոր գիտելիքներով զինված որակյալ կադրեր, որոնք վաղը համալրելու են փորձառու մասնագետների շարքերը: Այդ պահանջներն ամենից առաջ իրականացնելու են բուհի դասավանդները, որոնց առաջնահերթ խնդիրն է արդյունավետ կազմակերպել ուսանողների արտասուսմանական գործունեության բազմազան ձևերից մեկը՝ ինքնուրույն աշխատանքը մասնագիտական գրականության վրա: Մանավանդ, որ այսօր բուհական կրթական համակարգում որակական փոփոխություններ են կատարվում: Երեմիտային համակարգով սովորելը նպատար է ուսանողների ակտիվության բարձրացմանը, անձնական պատասխանատվության ձևավորմանը, ինքնուրույն աշխատանքի կատարելու ունակության զարգացմանը: Անշուշտ, բուհում բարձրորակ մասնագետ պատրաստելու խնդրի հաջող լուծումը մեծ չափով կախված է բարելիսից դասախոսական կազմի կողմից ուսանողների ինքնուրույն աշխատանքի ճիշտ ու խելամիտ կազմակերպումից, դեռ ավելին. սովորելու բոլոր հնարավորությունների ու հարմարությունների առկայության դեպքում էլ, եթե բազմակայում են ուսանողի բարելիսից, պատասխանատու մտնեցումն իր պարտականություններին, համար ու քրտնաջան ինքնուրույն աշխատանքը, ուսման ասպարեզում մենք ոչ մի արդյունքի չենք հասնի:

Ուսանողների ինքնուրույն աշխատանքը կազմակերպելիս պետք է նրանց հիշեցնել, որ քազմաթիվ ավանավոր հաջ գործիչներ, մտածողներ, գիտնականներ, գործունե հասնել են գիտության շատ բարձր մակարդակի, ոչ արնյան բարձրագույն դպրոցի միջոցով, որքան ինքնուրույն աշխատանքի, ինքնակրթության շնորհիվ: Բավական է հիշատակել ազգային մեծ բանաստեղծ Հովհ.Թումանյանի օրինակը: Միջնակարգ կրթություն ստանալ չկարողանալով, Մեծ Լոռեցին ինքնակրթությամբ ծով գիտելիքներ ձեռք բերեց: Նվարդ Թումանյանը «Հուշեր և գրույցներ» գրքում գրում է. «Բանտում հայրիկն ավելի շատ կարդում էր գրականությամբ էր պարտավում, քան իր գործերով ու դասավարությամբ հետաքրքրվում: Կախնքի մեջ ազատ ժամանակ էր գտել իր նվիրական գործով՝ ընթերցանությանը և գրականությանը զբաղվելու համար»¹: Հայ իրականության մեջ շատ օրինակներ կան/Մ.Թադևոսյան, Ղ.Աղայան, Նար-Ղոս և ուրիշներ/, երբ ուսանաձարավ մարդիկ, գրկված լինելով սխտեմատիկ կրթություն ստանալու հնարավորությունից, գիտելիքներ են ձեռք բերել գրքերի և ինքնակրթության միջոցով: Հայագիտության նրախտավորների ուսանելի օրինակը կենսական անհրաժեշտություն է յուրաքանչյուր ուսանողի համար:

Բարձրագույն դպրոցում մասնագիտական գիտելիքներ ձեռք բերելու հիմնական նղանակներն են, մի կողմից՝ դասախոսություններ, սեմինար և այլ կարգի պրակտիկ ուսումնական պարասմունքները, մյուս կողմից՝ ուսանողի ինքնուրույն աշխատանքը, մասնավորապես գրքով:

Դասախոսությունը գիտելիքներ հեղորդելու հիմնական մեթոդն է բարձրագույն դպրոցում: Յուրաքանչյուր դասախոս պետք է գիտակցի, որ լավ կարգացրող դասախոսություններն ուսանողին ուղեկցում են դեպի գիտություն, պատկերացում տալիս մասնագիտության տվյալ բնագավառի մասին, արջանցնում ուսանողի միտքը նրա մեջ ձևավորում ինքնուրույն որոնողական, հետազոտական աշխատանք կատարելու ունակություններն ու կարողություններն: Հաջողությամբ կարողացված, բովանդակալից դասախոսությունն ուսանողին մղում է դեպի գրքերի աշխարհ, պահանջում խորագված ու համակարգված ինքնուրույն աշխատանք: Որպեսզի ուսանողները հիտունան ինքնուրույն մտավոր աշխատանքներ կատարելու մեջ, անհրաժեշտ է, որ դրանք

սկզբնական փուլում իրագրվեն տվյալ առարկայի դասախոսի ղեկավարությամբ իսկ հայտող փուլում ուսանողի ինքնուրույն նախաձեռնությունները:

Ուսանողների ինքնուրույն աշխատանքների արդյունավետ կազմակերպումը պահանջում է, որ նրանք ունենան գործողությունների, գործելակերպի հստակ պատկերացում: Նրանք պետք է որոշակիորեն իմանան. թե ինչ աշխատանք են կատարելու, ինչ նպատակ է հետապնդում այն, ինչ խնդիրներ են լուծելու, երբ են սկսելու աշխատանքը, երբ են ավարտելու: Այդ տեսանկյունով էլ առարկայի դասախոսը, ուսանողի ցանկացած ինքնուրույն աշխատանք /անմիջաբար գործնական, լաբորատոր պարապմունքներ, աշխատանք գրքով և այլն/հանձնարարելից առաջ պետք է ունենա շատ պարզ ու որոշակի պահանջներ, որտեղ արտացոլվում են ուսանողի ինքնուրույն աշխատանքի կատարման ուղղությունները, որը անշուշտ կնպաստի գիտելիքների ընդլայնմանն ու խորացմանը: Մտեղագործաբար աշխատող դասախոսները/մայր բուհի պրակտիկայում առկա սերնդի ներկայացուցիչները Գ.Անտոնյան, Ա.Ներսիսյան, Գր Սողոմոնյան, Յու Անատուպյան, Լյ Ռավոյան, այսօր մեր շարքերում՝ Ստ.Դադաբյան, Ա.Այսիբաբյան, Գ.Տարուբյուրյան, ՕՖ.Ռաբայան, Ան.Այապյան, Լ.Գրիգորյան և շատ ուրիշներ՝ իրենց դասախոսություններն այնպես են կատարում, որ դրանք սահմաններից դուրս են փոխադրում ուսանողների ճանաչողական գործունեության շատ ծեծեր՝ մասնավորապես ինքնուրույն աշխատանքը սկզբնաբեկումների վրա: Անշուշտպես պետք է ուղեցույց լինի սկսնակ դասախոսների համարի դեպ նշեմ, որ նշված դասախոսները դասավանդել են նաև տեղերիս հինիսակին: Մեզ համար ուսանելի է նաև հայ մանկավարժացետ Տներիկ Մախչանյանի այն դրույթը, որ յուրաքանչյուր շրջանակներից ուսումնական գործընթացի ադապտիս ելքն առավել են անհրաժեշտ է: Բանի որ շատ ուսանողների համար դասավորություններ գործընթացում ծնված ճանաչողական հետաքրքրությունը դառնում է ուսանողի ինքնակրթության հզոր լսյան՝:

Յուրաքանչյուր ուսանող պետք է խորապես գիտակցի, որ իսկական ուսուցիչ, գիտության տիրապետումը պահով ինկվարման գործընթաց չէ, որի ընթացքում դասախոսը պարտադրյալ գիտելիքները կարող է լցնել ուսանողի գիտելիք, առանց վերջինիս կողմից կատարվող ակտիվ մտավոր աշխատանքի: Գիտության տիրապետումը պահանջում է լուրջ համառ. քրոնապայան ու տեսական մտավոր աշխատանք, իսկ մտավոր աշխատանքը մարդկային աշխատանքի ամենաբարդ և ղվվարին տեսակներից մեկն է: Մեր ժամանակի ուսանողը միշտ պետք է հիշի հանճարելի մտածողների այն դրույթը, որ գիտության մեջ չկա լայն ճանաչարքի, և միայն նա կարող է հասնել գիտության շողոթուն գագաթներին, ով, շարափնելով հոգնածությունից, մազգում է նրա քարքարուն արահետներով: Դա պետք է ուղեցույց լինի յուրաքանչյուր ուսանողի համար: Ուսանողների ինքնուրույն աշխատանքի արդյունավետ կազմակերպումը պայմանավորված է երկու կարևոր հանգամանքով: Առաջին՝ ուսանողների մեջ ձևավորել պատասխանատվության գգացում, քարեխիզ վերաբերմունք դեպի իր պարտախոսությունները՝ պարտաճ մակարդակով գրի առնել դասախոսությունները և խելամուտքն պատրաստվել սեմինար, գործնական պարտավունքներին: Այս ղեկարում ուսանողները դասախոսի հանճարարությամբ կամ ինքնուրույն նախաձեռնությամբ ուսումնասիրում են ուսումնական թեմաներին առնչվող հասնապետական գրականություն, կոնսպեկտավորում այն գիտելիքները, որոնք չկան դասագրքերում: Նրանք իմաստավորում, ընդհանրացնում են նոր յուրացված գիտելիքները, կիրառում պրակտիկայում: Կան ուսանողներ էլ, որոնք մտավազուն դեպքում բավականալով միմիայն դասախոսություններ լսելով և դասախոսությունների կոնսպեկտների տնտրները անգիր անելով, բուհից իրենց հետ չեն տանում ոչ լուրջ ու հիմնովին գիտելիքներ, ոչ էլ բարձրագույն դպրոցն ավարտելուց հետո համակարգված իրենց վրա չեն աշխատում, ինքնակրթությամբ իրենց գիտելիքները չեն ընդարձակում, որի շնորհիվ էլ ինքնուրույն ճաշակ, հմտություն ու սովորույթ չեն մշակում, ինչը և խանգարում է իսկական մանկավարժ դառնալուն:

Ինքնուրույն աշխատանքի արդյունավետ կազմակերպման երկրորդ կարևոր պայմանն ուսանողների ստեղծագործական աշխատանքն է: Գրքի վրա: Ականավոր մանկավարժ էլ Ա.Սուլիստ լինակին իրավագիտքն անտանանշում է, որ գիրքը և առաջին հերթին դասագիրքը, գիտելիքների հարցատ, անապատ աղբյուր է, ուսանողի համար, գիրքն ուսանողի երկրորդ ուսուցիչն է, բարեկամը, օգնականը: Եթե ուսանողը, ապագա սկսնակ ուսուցիչը, թեկուզ մեկ օր կանգ է առնում իր մտավոր աճում, նա դադարում է գիտելիքների ջահ լինելուց և իր սաների, և մեծահասակ աշխատավորների համար: Ադայանը խորիմաստում է. «Գիրքը եղել է մնում է մարդու լավագույն բարեկամն ու խորհրդատուն»:

Գրքով ինքնուրույնաբար աշխատել կարողանալը ուսանողի կարևորագույն հատկություններից մեկն է: Առարկայի դասախոսը պետք է լավ իմանա, որ ծրագրված, նպատակային ձևով գրքի վրա աշխատելիս ուսանողը պետք է կարողանա իր միտքը գաղափարող հիմնահարցի, հարցի, թեմայի ուսումնասիրության, մշակման համար գտնել, ընտրել ամենաանհրաժեշտ, ամենակարևոր, գիտական տեսակետից հնարավորին չափ գրականություն, աղբյուրներ: Իսկ ի՞նչ եղանակներով ուսանողը պետք է սիստեմատիկ քրտնապան աշխատանք կատարի գրքի վրա ու յուրացնի

ուսումնական նյութի բովանդակությունը: Այդ տեսանկյունով էլ մեր փորձի ու մտահղացումների հիման վրա առաջարկում ենք մտանցիկական գրականության կրթականության ինքնուրույն աշխատանքը պահպանելու մի շարք ուղղություններ, մեթոդական խորհուրդներ, որը կարծում ենք, ինչ որ չափով կօգնի երիտասարդ ու սկսնակ դասախոսներին արդյունավետ կազմակերպելու ուսանողների ինքնուրույն աշխատանքը գրքի վրա:

Ըստ ընդունված ուսանողի հիմնական խնդիրներից մեկը գիտական գրականության վրա աշխատելու մեթոդիկային տիրապետելն է, պրահաչտի, համակարգված ընթերցանության կարողություն ու սովորություն մշակելը: Հետևաբար դասախոսը պետք է գիտակցի, որ առաջին կուրսանիս իր ուսումնասույթյան բոլոր տարիներին գործ է ունենալու գիտական գրականության հետ: Նա աշխատելու է գրքերի վրա թե՛ դասախոսության նյութերը մշակելիս, թե՛ սեմինար պարապմունքներին պատրաստվելիս, թե՛ դասընթացային, ավարտական աշխատանքներ գրելիս ու պետական քննությունների նախապատրաստվելիս: Ուրեմն, պետք է խելանտորեն պլանավորել ուսանողի ուսումնական և արտասուսմանական գործունեությունը՝ ինքնուրույն աշխատանքները:

Յուրաքանչյուր դասախոս պարտավոր է թե՛ գտնախոսության, և թե՛ սեմինարների ընթացքում արթնացնել ուսանողի միտքը, ասիպե՛ն նրան խորհել տվյալ առարկայի վերաբերյալ անհրաժեշտ գրականության շուրջ և յուրացնել նրա բովանդակությունը: Նպատակալույց կազմակերպելով ուսանողի ինքնուրույն աշխատանքը գրքի վրա, պետք է նրան մղել անհրաժեշտ հետևության, խորապես գիտակցել տալ, տոկունության, ուժեղ կամրի, դրանց դաստիարակության նշանակությունը: Արդյունավետ ուսման, գիտությունների տիրապետման համար առանձին դժվարություն չի սպասանվում, քանի որ ուսումնական ծրագրով յուրաքանչյուր առարկայի գծով նախատեսված են հիմնական և լրացուցիչ գրականության ցանկեր: Դրանից բացի յուրաքանչյուր թեմայի ուսումնասիրության հետ կապված շատ դասախոսներ հանձնարարում են պարտադիր մշակվելիք գրականության ցանկը:

Յուրաքանչյուր դասախոս պետք է ուսանողներին սովորեցնի, թե՛ ի՞նչպես պետք է օգտվել գրքից: Գրքի վրա աշխատանքը ներառում է չորս հիմնական փուլ: Առաջին՝ նախնական ծանոթություն գրքի, նրա առանձին բաժնի կամ թեմայի բովանդակության հետ: Տվյալ դեպքում կարգադրի առաջ խնդիր է դրվում ընդգրկել գրքի կամ նրա բաժնի բովանդակությունն ամբողջությամբ վերցրած: Երկրորդ բնագրի այդ նախ խորագրված ընթերցանությունների ընթացքում ուսանողը պարտավոր է յուրացնել հիմնական դրույթներ և գլխավոր մտքերը, վերլուծել հեղինակի բերած փաստարկները, ապացույցները և հետևությունները: Երրորդ՝ կարդացածի պլանի կազմում: Չորրորդ՝ թե՛գիտների կամ կենսակերպերի կազմում:

Ուսանողների համար կարողացածի/ինչպես և դասախոսությունների/ գրառման ամենատարածված ձևը կոնսպեկտն է: Օրինակ, իմ դասախոսությունների ժամանակ ես ուսանողներին սովորեցնում եմ, որ կոնսպեկտը կարդացածի հիմնական բովանդակության համառոտ, ամբողջական ու կազմակերպված շարադրանքն է, որն իր մեջ ընդգրկում է հետազոտվող թեմայի հիմնական դրույթների համառոտ ձևակերպումները թե՛գիտների ձևով: Թե՛գիտները հանդիսանում են բնագրում արծաժվող հարցերի/պլանի առանձին կետերի /հավերժ ու սպառչ պատասխանները: Համապատասխան սկզբնաղբյուրից կազմվելով թե՛գիտներ, ուսանողներին ցույց են տալիս, որ ամեն մի թե՛գիտ, հանդիսանալով առանձին մի հարցի պատասխան, իրենից ներկայացնում է տրամաբանական մի ամբողջություն դրա հետ միասին խմատով շարկապելով նախորդ և հաջորդող թե՛գիտների հետ: Ուսանողներին նաև պարզաբանում են, որ թե՛գիտներ կազմելու աշխատանքի արժեքավոր կողմն այն է, որ դրա միջոցով խիստ կերպով կրճատվում է գրառումների ծավալը, ուսանողը սովորում է ամելի խոր կերպով մշակել բնագիրը, նրա միջուկը, դուրս բերել իր բառերը և սեղմ ոճով ձևակերպել:

Ուսանողը կարող է ոչ միայն մշակված որևէ գրքի, հոդվածի թե՛գիտները կազմել, այլև մի շարք աղբյուրների մշակման հիման վրա կազմել իր գեկուցման, ռե՛ֆերատի թե՛գիտները:

Ընթացի այդ դասախոսությունների ժամանակ ուսանողներին սովորեցնում են նաև գրքով աշխատելիս մեթոդական գրառման անհրաժեշտ ձևերը: Որպես կանոն, դրանք շեն հանդիսանում գրառման ինքնուրույն ձև, նրանք բերվում են կոնսպեկտի, երբեմն թե՛գիտների մեջ: Մենք մեթոդիկական ենք դիմում այն դեպքում, երբ անհրաժեշտ ենք համարում հեղինակի այս կամ այն միտքը կամ ձևակերպումը տալ քառագիծին, առանց որևէ փոփոխման:

Համաձայնարարված լրացուցիչ գրականությունից նոր ձևեր բերված գիտելիքները կայունացնելու, համոզումներների վերածելու համար կազմակերպում են սեմինար պարապմունքներ, քանակները, պրակտիկ աշխատանքներ: Ուսանողները հանդես են գալիս գրավոր ելույթներով, մշակված թե՛գիտներով ու ռե՛ֆերատներով: Դրանք նպատակ ունեն օգնել ուսանողներին՝ խորն ուսումնասիրելու դասընթացի տեսական հարցերը, սկզբնաղբյուրներն ու հանձնարարված գրականությունը, ինչպես և աշխատելու դասախոսությունների նյութերի վրա: Այդ ժամանակ ուսանողներն արդեն սովորում են

տրամաբանորեն մտածել, վերլուծել և ընդհանրացնել փաստերը, անել համապատասխան եզրակացություններ: Հիմնականում սեմինարների ընթացքում պետք է գերազանցապես ուշադրություն դարձնել այն հիմնահարցերին, որոնք խոր ու բազմակողմանիորեն չեն լուսաբանվել դասախոսությունների ընթացքում: Դրա համար էլ սեմինարը չպետք է կրկնի դասախոսությունը՝ ինքնին պահպանելով որոշ դրույթներ:

Ուսանողների կողմից վերը նշված ինքնուրույն բոլոր աշխատանքները ղեկավարում է տվյալ առարկայի դասախոսը: Նա ժամանակին կիրառում է վերահսկողության մանկավարժական պայմանները՝ անհատական բնույթը, սիստեմատիկությունը, օբյեկտիվությունը, պահանջների միասնությունը և այլն /ուղղում ուսանողների սխալները, տալիս խորհուրդներ և ցուցումներ: Ըստ ամենայնի պարզաբանում է անհատականի հարցերը, ձգտում այն բանին, որ ուսանողներն իրենք ամփոփեն ու վերլուծեն իրենց կատարած աշխատանքները, նկատեն թերությունները, բացթողումները և կռահեն, թե առաջիկայում ինչպես են կատարելու նման աշխատանքներ, ինչպես են ապահովելու ավելի բարձր արդյունք: Այսպիսով, ուսանողների ինքնուրույն աշխատանքը սկզբնաղբյուրների վրա արդյունավետ կարող են լինել միայն այն դեպքում, եթե դասախոսը մշտապես հետևի դրանց կատարման ընթացքին, պատշաճ մակարդակով կիրառի մանկավարժական ներգործության մեթոդները՝ խրախուսանք, համոզում և այլն/, ոգևորվի կատարվածով, ոգևորի նաև ուսանողներին, մշտապես պահպանի մանկավարժական տակտը, հատկապես հատուկ բարձրակարգություն ցուցաբերելու ուսանողների սխալն ուղղելու հարցում, իմանալ յուրաքանչյուր ուսանողի անհատական հոգեբանական առանձնահատկությունները, նրա բնավորությունը, ընդունակությունները, տրամաբանությունը և ստեղծել այնպիսի նպատակովր պայմաններ, որ յուրաքանչյուր ուսանող կարողանա ինքնուրույն աշխատել գրքի վրա, և խորանա իր մասնագիտության մեջ:

Իհարկե, ամսագրային հոդվածի շրջանակներում հնարավոր չէ տալ քննարկվող հիմնահարցի ամբողջական գիտամանկավարժական վերլուծությունը: Լրարծում ենք, որ այն հատուկ ուսումնասիրության թեմա է, որին էլ կանդադառնանք մեր հետագա հետազոտական աշխատանքներում:

Резюме

В данной статье нами впервые предпринята попытка на основе научно-педагогического опыта и творческих исследований представить проблемы повышения уровня самостоятельной работы студентов. Как нам кажется, предложенные в статье методические советы в какой-то мере могут быть полезны для начинающих преподавателей.

Գրականություն

- 1 Ղ.Աղայան, Խորհրդածություն դաստիարակության վերա, հատ.4, Երևան, 1963:
- 2 Նվ.Թումանյան, Հուշեր և գրույցներ, Երևան, 1969:
- 3 Մ.Մանթրոսյան, Ռիսանդի ինքնուրույն աշխատանքը գրքի վրա, Երևան, 1954:
- 4 Հ.Մախչանյան, Հանուն ուսուցման բարձր որակի, Երևան, 1986:
- 5 Դ.Մ.Բորիսովսկի, Վ.Սուխոմլինսկի, Երևան, 1987:
- 6 Ա.Առտառյան, Գրքի վրա ինքնուրույն աշխատանքի ձևերը, Երևան, 1982:
- 7 Գ.Հարությունյան, Մանկավարժական մասնագիտության ներածություն, Ստեփանակերտ, 2002:

Ծանոթագրություններ

- 1 Տես, Նվ.Թումանյան, «Հուշեր և գրույցներ», Երևան 1969 էջ 62:
- 2 Տես, Հ.Մախչանյան, Հանուն ուսուցման բարձր որակի «Մանկավարժական բռն» բաժինը, Երևան 1986, էջ 99-112:
- 3 Մ.Մանթրոսյան, Ռիսանդի ինքնուրույն աշխատանքը գրքի վրա, Երևան, 1954, էջ 6:
- 4 Դ.Մ.Բորիսովսկի, Վ.Սուխոմլինսկի, Երևան, «Որպես» հր., 1987, էջ 158:
- 5 Ղ.Աղայան, «Խորհրդածություն դաստիարակության վնտա» հատ. 4, Երևան, 1963, էջ 67:

ԱրՊՀ, սանկավարժության և հոգեբանության ամբիոն

ԴԱՍԱԿԱՆ ՄԱՆԿԱԿԱՐԹՆԵՐԸ ԱՌԱՋԱԴԻՄԱԿԱՆ ԱԿԱՆՈՒՅԹՆԵՐԻ
ԴԱՍՏԻՆՐԱԿՉԱԿԱՆ ԴԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Ա.Ռ.Ռադդասարյան

Հայաստանի Հանրապետության հանրագիտարանում (2003թ. հ. 1) ավանդույթը (լատ. «traditio», բառազի՝ հաղորդում) սահմանված է որպես պատմավեպերում կազմավորված և սերնդն սերունդ հաղորդվող սովորույթ, կարգ, վարքի չափանիշ: Ավանդույթները լինում են առաջադիմական և հետադիմական: Օրինակ, առաջադիմական ավանդույթներից են հայրենասիրական՝ մարտական ավանդույթները, որոնք առաջացել են հանուն ազատության և ազգային անկախության ժողովրդի մղած պայքարի ընթացքում: Ավանդույթները լինում են աշխատանքային, քնտանեկան և այլն: Հետադիմական ավանդույթներից են գեղային և ավատատիրական հարաբերությունների մնացուկների, ընտանիքում և հասարակության մեջ կնոջ իրավագույր վիճակի հետ կապված ավանդույթները:¹ Անշուշտ, ժողովրդական ավանդույթների հազարամյա հարուստ փորձը, որտեղ խտացված են աշխատավոր մարդկացի լավագույն հատկությունները, մեծ դեր են կատարել հասունացող սերնդի դաստիարակության համակարգում:

Հայտնի է, որ հասարակությունը իր զարգացման փուլերում սերնդն սերունդ փոխանցում է իր կուտակված փորձը: Անհնար է ճշտորեն որոշել անող սերնդի դաստիարակության խնդիրները, առանց հաշվի առնելու և օգտագործելու այն ամեն դրականն ու արժեքավորը, որ կուտակվել է մարդկությունը:

Առաջադիմական ավանդույթների դաստիարակչական դերի մասին արժեքավոր մտքեր են արտահայտել դասական մանկավարժներ Յ. Ա. Կոմենսկին, Ի. Հ. Պլատոնովը, Այ. Գիսերովը, Կ. Դ. Ուշինսկին և ուրիշներ: Օրինակ, ռուս մեծ մանկավարժ Ուշինսկին գրել է. «Մարդու բնավորությունը ձևավորվում է բնական և հոգեկան տարրերից: Բնատուր հատկությունները և կյանքում ձեռք բերած համոզմունքները, սովորույթները միախառնվելով դառնում են բնավորություն, նրբ փոխարկվում է սովորույթի, դա էլ հենց այն պրոցեսն է, որի միջոցով համոզմունքը դառնում է հակում և միտքը փոխարկվում գործին»:² Ուշինսկին միաժամանակ մատնանշում է, որ դաստիարակել ուժեղ կամք և տոկոսը բնավորություն, նշանակում է դաստիարակել կայուն, չտատանվող բնավորություն, որ անկաշիտորեն կապված է միտանական ավանդույթի, բարոյական նորմաների և սովորույթի մշակման հետ:

Ժողովրդական ավանդույթների հավաքման ու օգտագործման մեծ չառաջով էր շուտ ականավոր գյուղ և մանկավարժ Լ. Ն. Տոլստոյը: Նա առաջադիմական ավանդույթների ու սովորույթների մեջ տմննում էր այն հոգևոր ուժը, որը դաստիարակչական մեծ դեր է կատարում: «Բարոցում ինչ-որ մի բան կա,- գրում է Տոլստոյը,- որը անորոշ է ուսուցչին և մանկավարժական գիտությանը, դա դարձի ոգին է, որը հանդիսանում է հայտը ուսուցման և դաստիարակչության պայմանը, և հեշտությամբ մի աշակերտից փոխանցվում է մյուսին»:³

Ժողովրդական ավանդույթների դաստիարակչական նշանակության հիմնահարցը հետաքրքրել է նաև հայ դպրոցի ու մանկավարժության ասպարեզի ականավոր գործիչներին: Այսպես, օրինակ, մեծ լուսավորիչ մանկավարժ Խ. Աբովյանը գտնում էր, որ ամեն մի ուսուցում ու դաստիարակություն պիտի համապատասխանի ժողովրդի ոգուն, վիճակին ու պատանջմունքներին: Իսկ ժողովրդական ոգին արտացոլված է նաև ավանդույթներում, ազգային սովորույթներում, բանասիրական ժողովրդական ստեղծագործություններում, որոնց հաճախակի պիտի դիմել կրթադաստիարակչական նպատակներով: Բարձր գնահատելով ժողովրդի ստեղծած հոգևոր արժեքների կրթադաստիարակչական նշանակությունը, Աբովյանը նախառակ ուներ դրանք գրի առնել. «Լույս աշխարհի հանել» նախ՝ որ դրանք չկորչեն և ապա օգտագործվեն գալիք սերնդի կողմից: «Մուրազս հենց էսա էլի, որ գնամ գիշեր-գիշերն ընկնիմ գնորգնդ ու մեր ազգի արած բաները

¹ ՀՀ հանրագիտարան, հ. 1, Նրևան, 2003, էջ 200

² Կ. Դ. Ուշինսկի, Մանկավարժական բնույթի նկեր, հ. 1, Նրևան, 1958, էջ 138

³ Л. Н. Толстой, Педагогические сочинения, изд. АПН РСФСР, Москва, 1948, с. 158-159

հավաքում գրեմ»:¹ Արքովյանը ճանապարհորդների և գրեստաշրջիկների հետ գյուղից-գյուղ անցնելու, հայրենիքի ամենահեռավոր անկյունները հասնելու և ուսումնասիրելու, թե՛ ինչպիսի կյանքով են բարրով է ազդում, ժողովուրդը, ինչ բարոյական անատարտ ավանդույթներ ու սովորույթներ են ավերակնդվել նրա մեջ: Այժմեական հնչեղություն ունի հայ դեմոկրատ-մանկավարժ Արքովյանի այն դրոյսը, որ ազգային դարոցներում պիտի պահել ավանդույթների գրանցման հատուկ մասյան, այն բարմացնել տարեցտարի ստեղծվող նոր ավանդույթներով և փոխանցել սերնդից սերունդ: Նա ուսումնասիրել է հայ շինավարչի ծանր, չարքայ կյանքը, տառնտերների ու շինուկիների դեմ մղած նրանց պայքարը Արքովյանը անգաղտում հավաքել է «ժողովրդի խոսքն ու գրույցը» առասպելներ մշակել, ռուսերենից կամ գերմաներենից թարգմանել, փոխադրել, թայց այնպես, որ «խախի սրտով լինի»: Ժողովրդական «չան գյուլումների» նմանությամբ նա հրատում է, բայթթների շարքը: Այդ թղոյը նա խմբավորում է իր «Պարսպ վախտի խաղալիք» գրքի մեջ, որ այսօր էլ հետաքրքրությամբ են կարդում մանուկ ու պատանի ընթերցողները: Արքովյանի հանդես բերած հետաքրքրությունը նպատակ է ունեցել ոչ միայն վեր հանելու այն, ինչը ստեղծել է Ժողովուրդը, այլ նաև ընդգծելու ավանդույթների ու սովորույթների դաստիարակական դերը, ինչպես իր ժամանակի, այնպես էլ գայիր սերունդների համար:

«Հայ ուսուցիչների ուսուցիչ» Ղ.Աղայանը ժողովրդական մանկավարժություն՝ Լքնմանկավարժության կենդանի մարմնավորումն էր: Իր կազմած դասագրքերում, տեսական և մեթոդական հոդվածներում Աղայանը բարձր է գնահատել ազգային ավանդույթների, ավարույթների, բանահյուսական նյութերի կրթադաստիարակական դերն ու նշանակությունը: Նկատի ունենալ հատկապես Աղայանի «Ուսումն մարմնի լեզվի» դասագրքերը, բազմավաստակ պատմաբան Լեոն Գրել և, որ այդ դասագրքերի շնորհիվ հայ դպրոցը դարձավ ազգային ոչ միայն լեզվով, այլև ոգով:² Նա առատությամբ անթող խորձերով հայ դպրոցը լցրեց հայ ժողովրդի, հայ գյուղի կյանքը ավանդույթները, բանաստեղծության ոգին, ստեղծագործական թուփը: Հայ ընտանիքի, հայ ժողովրդական ինքնուրույնության, հայ ժողովրդական կրթության ոգին տմոխներից էր Ղ. Աղայանը: Նա առանձնահատուկ շեշտադրել է ազգային ավանդույթների դաստիարակական դերը անող սերնդի դաստիարակության գործընթացում:

Ազգային ավանդույթների դաստիարակական դերի մասին արժեքավոր դրույթներ են գարգացրել նաև հայ գրական-հասարակական գործիչները: Այսպես, օրինակ, Միք. Նալբանդյանը շեշտադրում է հատկապես առաջադիմական ավարույթների դերը բարոյական դաստիարակության, ընկերության դաստիարակության գործում: Նա դաստապարտում է նախնայությունը, դրվախտում ընկերասիրությունը, գրելով. «այնտեղ, ուր չկա կրթություն և դաստիարակություն, չի կարող լինել ընկերական կյանք, իսկ ուր չկա ընկերական կյանք, այնտեղ թագավորում են միմյանց բաժանող և հեռացող նսական սկզբներ, որի հիմքի վրեա ոչ թե միայն բռն չի շնչվում, այլ հառաչուց շինվածները ևս քանդում են»:³ Անհնամար գործիչը քննադատել է նրանց, ովքեր ազգային ավանդույթները կապում էին միայն թագավորների հետ: Նա ցույց է տալիս որ առաջադիմական ավանդույթները, սովորույթները աշխատավոր ժողովրդի ոգու, կեցության ու պանհանջմունքների արտահայտությունն են և փոխանցվում են դարեդար:

Ժողովրդական ավանդույթների դաստիարակական դերը բարձր գնահատելով հայ ժողովրդի մեծ իանաստեղծ Հովի. Թումանյանը, այն համարել է ժողովրդի «հանձարի». նրա ոգու և մտքի, ազգային քնավորության, աշխատանքի ու շնորհի լավագույն ծնունդ, այն աղբյուրը «ոտեղից պետք է խմի հայոց բանաստեղծը, հայոց վիպասանը, հայոց գրողը, որ գորհաս»: Թումանյանը գտնում է, որ ավանդույթներն ու սովորույթները իրենց մեջ արտացոլում են բարոյական այնպիսի նորմեր ու հատկություններ, որոնք միանգամայն ընդունելի են հասունացող սերնդի բարոյական դաստիարակության համար: Հայրենասեր մեծ բանաստեղծը «սի երկու խորհուրդ մեր գավառական մտալին» հոգվածում խորհուրդ է տալիս հավաքել, գրի առնել ու հրատարակել ժողովրդի անգին գանձերը: Չէ՞ որ «ապագա սերունդը... շնորհակալ կլինի ձեռնահից»:⁴

Ժողովրդական ավանդույթների դաստիարակական նշանակությունը բարձր է գնահատել ազգային մեծ բանաստեղծ Ավ. Իսահակյանը: Կարելի է ասել, որ ժողովրդի հանձարը Իսահակյանի

¹ Տես, Վ. Հարությունյան, «Դաստիարակ: ական գաղափարների ժողովրդական հեքիայներում», Երևան, Հայպետ. հր., 1959, էջ 70

² Խ. Արքովյան, «Վերք Հայաստանի», Երևան, 1959, էջ 7

³ Տես, Մ. Միքոյանյան, «Ղ. Աղայանի մանկավարժական ժառանգությունը և նրա այժմեականությունը», Երևան «Լույս» հր., 1991, էջ 14-15

⁴ Ար. Ծավադյան, «Հայ մանկավարժներ», գիրք Ա, Երևան, 1958, էջ 259

⁵ Հովի. Թումանյան, Երկերի ժողովածու, Երևան, 1969, էջ 90-92

շտական ուղեկիցն է եղել: «Միքիլագույն Շիրանն ինձ հասար տիեզերքի կենտրոնն է եղել... այստեղ էր անշտ տատկվներից լսել նա ուրիշ կախարհող հերիաքները, մեր վարձաշատ պապիկներից ընտան գուրգները, խոսք առայ: Մեր թափառական գուտաններից է գուրգացի աղջիկները լսել նա մեր ժողովրդի չքնաղ տաղերն ու խաղերը, արտահույզ երգերը: Մեր հնադարյան խորհատատ ֆոլկլորը, որին նա այնքան ու անքրան երախտապարտ նա:»¹

Ավանդույթների դաստիարակչական նշանակության մասին նշել են նաև մեր ժամանակի գրողներն ու մանկավարժները: Իրավագիտրեն քննադատելով պաճաղույթը ժխտողներն ու «նորարարությանը» տառապողներին, Պարույր Սևակը նշել է. «Իստեղ պաճաղույթը նույնն է, ինչ ժառանգության ժխտումը, որ միայն հիմարություն չէ, այլ խելագարություն»: «Տայ մեծ բանաստեղծի ասածը հավասարապես վերաբերվում է նաև երիտասարդ սերնդի հայնդի դաստիարակության ընտանգագային, որ մշտապես պիտի խելամտորեն օգտագործել առաջադիմական պաճաղույթները:

Անվանի մանկավարժ Հենրիկ Մախչանյանի կարծիքով, անհնար է ստեղծել դպրոցի ողը «առանց ալանդույթների կոտակման»,² այսինքն այն օրենքների և սովորույթների, որոնք ընդունվել են արդեն ոչ թե գուտ գիտակցությամբ, այլ գիտակցական հարգանքով դեպի ալաղ սերնդայնդի փորձը: Ավանդույթը չի ստեղծվում մեկ կամ մի քանի տարում, նա մարդկության և կոլեկտիվի մշակած երկար տարիների աշխատանքի արդյունքն է:

Ազգային առաջադիմական պաճաղույթների դաստիարակչական նշանակության մասին դպրոցի ու մանկավարժության առաջադիցի, գյուական-հասարակական գործիչների հիմարարդ որույթները շատ շատ են, անվան հնարավոր չէ ամտարային մեկ իտղվածի մեջ ներառել յուրոր: Ուստի որանց ուսումնասիրությունը և սովորողների հայնդի դաստիարակության ընտանգարում առաջադիմական պաճաղույթների օգտագործումը ուսուցիչների առաջնահերթ իտղիքն է: Անհրաժեշտ ենր հասարում այդ ուղղությանը ԼԵՂ հանրակրթական դպրոցների ուսուցիչների առաջադիր փորձը յուտարանել մեր հնտագա ուսումնասիրության ընտանգարում:

Резюме

В настоящей статье с научно-педагогической позиции проанализированы и обобщены ценные мысли классиков-педагогов и литературно-политических деятелей о воспитательной значимости народной традиции.

Одновременно предлагаются методические указания учителям о том, как использовать передовые традиции в течение урока и внеклассной воспитательной работы.

Գրականություն

1. Ա. Արույան, «Ալերք Հայաստանի», Երևան, 1959: Երկեր լիաի. ժողով., հ. 7, Երևան, 1956:
2. Հովի թուսանյան, Ա.ժ.ժ., հ. 4, Երևան, 1969:
3. Ավ. Խասակյան, Ա.ժ.ժ., հ. 4, Երևան 2, 1964:
4. Ա. Դ. Ուշինսկի, Մանկավարժական ընտիր երկեր, հ. 1, 1958:
5. Ա. Շավարշյան, Տայ մանկավարժներ, գիրք Ա., Երևան, 1958:
6. Հ. Մախչանյան, Ավանդույթների ստեղծումը դպրոցում, Երևան, 1970
7. Գ. Հարությունյան, Դարգականներին դաստիարակել առաջադիմական պաճաղույթներով, Երևան, 1990:
8. Վ. Հարությունյան, Դաստիարակչական գաղափարները ժողովրդական հնրիայնդում Երևան, 1959:
9. ՀՀ հանրագիտարան, հ.1, Երևան, 2003:

ԱրՊՀ մանկավարժության և հոգեբանության ամբիոն

¹ Ավ. Խասակյան, Երկերի ժողովածու, Երևան, էջ 168:

² Գ. Հարությունյան, «Դարգականներին գուտիարակել առաջադիմական պաճաղույթներով», Երևան «Լույս», հր., 1990, էջ 5:

³ Տե՛ս Հ. Մախչանյան, «Ավանդույթների ստեղծումը և արմտակարումը դպրոցում», Երևան, «Լույս» հյ 1970:

+	<i>Г.Г. Саркисян</i>	Роль и значение анализа финансового состояния производственных предприятий НКР.....	90	+
+	<i>Ա. Գ. Հակոբյան</i>	Ռացիոնալի և իրացիոնալի միասնությունը հումանիտար ճանաչողության գործընթացում.....	97	+
+	<i>Ս. Վ. Ասիրյան</i>	Մարդու իրավունքների և ազատությունների ամրագրումը ԷՂՀ օրենսդրությունում.....	102	+
+	<i>Լ. Ա. Աղամյան</i>	ԷՂՀ հեղակումը և նրա միջազգային ճանաչման գործընթացը.....	105	+
+	<i>Ն. Կ. Մանգասարյան</i>	Հաջող մուտք-վերընթաց ճանապարհ.....	110	+
+	<i>Ս. Լ. Գրիգորյան</i>	Ձայն ամենայն հայոց.....	115	+
+	<i>Ա. Վ. Բայասանյան</i>	Հնի և նորի պայթյալը դրամատիկական ուղեծրում (Ն. Ջարյանի «Արմաշեն» պիեսը).....	118	+
+	<i>Ն. Վ. Աբրահամյան</i>	ԷՂ հիմնախնդիրներն ու լրատվական դաշտը 1988 - 1991թթ.	121	+
+	<i>Ա. Ս. Զաքարյան</i>	Աշակերտների լեզվատրամաբանական մտածողության զգացումը մայրենիի դասերին.....	124	+
+	<i>Ս. Ա. Մինսայան</i>	Միջազգային հայրենագիտական ութերորդ գիտաժողովը.....	127	+
+	<i>Լ. Ս. Սանթրյան</i>	Ժխտման արտահայտության բառակազմական միջոցները հայերենում.....	130	+
+	<i>Մ. Ս. Արուստյան</i>	Трагический гуманизм и проблема отчуждения в трагедии "Гамлет".....	135	+
+	<i>Н.В. Дурасаян</i>	Цели и задачи языковой политики совета Европы.....	138	+
+	<i>Ջ.Ր. Բեղլարյան</i>	Безличные глаголы и их употребление в безличных конструкциях.....	141	+
+	<i>Ա. Յ. Այրապետյան</i>	Этапы изучения залога глагола немецкого (как основного) языка в ВУЗе.....	144	+
+	<i>Գ. Ս. Բաբայան</i>	Ներբառերկալական և միջաբառերկալական կապերի կիրառումը «Էկոլոգիական համակարգ» թեմայի դասավանդման գործընթացում, հանրակրթական դպրոցի 11-րդ դասարանում.....	147	+
+	<i>Ա. Ա. Գրիգորյան, Հ. Ա. Բնգյալարյան</i>	Համակարգիչը՝ թիմիայի դասին.....	150	+
+	<i>Է. Զ. Բաղդասարյան</i>	Ուսանողների ինքնուրույն աշխատանքի որակի բարձրացման հիմնախնդիրները.....	157	+
+	<i>Ա. Ռ. Բարդասարյան</i>	Դասական մանկավարժները առաջադիմական ավանդույթների դաստիարակչական դերի մասին.....	161	+

38 Հուլիս 85

Արցախի պետական համալսարան
Арцахский государственный университет

Գիտական տեղեկագիր

Ученые записки

2 (18)

2008

Արցախի պետական համալսարան, Ստեփանակերտ, Ա. Գոշի փ. 5

հեռ. (0749) 4-04-91, ֆաքս (0479) 7-12-14

E-mail: pethamalsaran@ktsurf.net

Арцахский государственный университет, Степанакерт, ул. М. Гоша, 5
тел. (0749) 4-04-91, факс (0479) 7-12-14

ՎԱՆՈՆՆԵՐ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ

1. ԱրՊՀ «Գիտական տեղեկագիր» պարբերականում հրատարակվում են օրիգինալ հոդվածներ ու մամուլներ տեսական և էքսպերիմենտալ բնույթի մաթեմատիկայի, մեխանիկայի, ռադիոֆիզիկայի, քիմիայի, երկրաբանության, կենսաբանության, աշխարհագրության, տնտեսագիտության և հումանիտար գիտությունների բնագավառներին:
2. Ընդունվում են նաև ԱրՊՀ-ի մասնակցությամբ կայացած կոնֆերանսների, գիտաժողովների և գիտական զյուրոցների նյութեր:
3. Բնագրերը ներկայացվում են երկու օրինակով, մեքենագրված, մեկ ինտերվալով, հայերեն, ռուսերեն կամ անգլերեն լեզուներով՝ հայերեն, ռուսերեն ամփոփումներով: ՀՏԳ-ից (վերևի ձախ անկյունում), հոդվածի վերնագրի և հեղինակի անվանատառերից ու ազգանունից հետո բերվում է կարճ անոտացիա: Հոդվածի ծավալը աղյուսակներով չպետք է գերազանցի 10 էջ, հաղորդմանը 4, մամուլինը՝ 2:
4. Հոդվածի հետ ներկայացվում է արձանագրության բաղվածք այն ամբողջից, որտեղ կատարվել և բննարկվել է աշխատանքը:
5. Թույլատրվում է 5-ից ոչ ավելի նկար (հստակ լուսանկար կամ գծագրեր՝ արված առանձին սպիտակ թղթի վրա): Յուրաքանչյուր նկարի հակառակ կողմի վրա գրվում է կարգային համարը: Տեքստի լուսանցքներում նշվում է նկարների և աղյուսակների տեղերը:
6. Միեւնույն նյութը աղյուսակի և նկարի ձևով ներկայացնել չի բույլատրվում:
7. Բերվող գրականության մասին հոդվածում նշվում է միայն կարգային համարը, քառյակի փակագծերում [1,3-5], ըստ հանդիպման հերթականության: Հոդվածի վերջում նույն հաջորդականությամբ բերվում են գրականության ցուցակը, կարգային համարը, հեղինակների ազգանուններն ու անվանատառերը, գրքի կամ հոդվածի վերնագիրը: Պարբերական հրատարակությունների համար այնուհետև հաջորդում է ամսագրի ընդունված կրճատ անվանումն առանց չակերտների, քվականը հատորի ու թողարկման համարները, հերթական համարը և էջը: Գրքի դեպքում հրատարակման վայրը, հրատարակչությունը, քվականը և էջը: Չհրատարակված աշխատանքի վերաբերյալ (բացի առենախտությունից) գրականության մեջ նշել չի բույլատրվում: Արտասահմանյան գրականությունը տեքստում նշվում է հոդվածի լեզվով, իսկ գրականության մեջ օրիգինալով:
8. Հոդվածի տեքստի վերջում ձախ կողմում նշվում է այն ամբողջը կամ լաբորատորիան, որտեղ կատարվել է աշխատանքը:
9. Հոդվածը ստորագրվում է բոլոր հեղինակների կողմից:

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ

1. В журнале „Ученые записки, АрГУ публикуются оригинальные статьи, сообщения и письма теоретического и экспериментального характера из области математики, механики, физики, радиопизики, химии, геологии, биологии, географии, экономики и гуманитарных наук, выполненные в Арцахском государственном университете.
2. Принимаются также материалы научных конференций, симпозиумов и научных школ, проведенных при участии АрГУ.
3. Рукописи представляются в двух экземплярах в машинописи через один интервал на русском, армянском или английском языках, с армянским или русским резюме. После указания УДК (вверху слева), инициалов и фамилии автора и названия статьи приводится краткая аннотация. Объем статьи вместе в таблицами не должен превышать 10 страниц, сообщения-4, письма-2.
4. К статье необходимо приложить выписку из протокола заседания кафедры, где выполнена и обсуждена статья.
5. Разрешается не более 5 рисунков (контрастные фотографии или чертежи, выполненные черной тушью на белой бумаге). На оборотной стороне каждого рисунка отмечается его порядковый номер. На полях статьи должны быть помечены места рисунков и таблиц.
6. Представление одного и того же материала в виде рисунков и таблиц не допускается.
7. Цитируемая литература отмечается в тексте поочередно порядковым номером в квадратных скобках [1,2-5]. В конце статьи в той же очередности приводится список цитированной литературы: порядковый номер, фамилия и инициалы авторов, названия книги или статьи. В ссылках на периодические издания далее следует общепринятое сокращенное название журнала без кавычек, год, том, выпуск, порядковый номер, страница; книги-место издания, изд-во, год, страница. Ссылки на неопубликованные работы (кроме диссертаций) не допускаются. Зарубежная литература в тексте дается на языке статьи, а в литературе- на языке оригинала.
8. В конце статьи слева указывается кафедра или лаборатория, где выполнена работа.
9. Статья подписывается всеми авторами.